

Рік VI.

Р. 1897 кн. IV.

Том XVIII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWSKYJ

VI Jahrgang.

1897, IV B.

Band XVIII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

ЗМІСТ ХVІІІ ТОМУ.

1. Варлаам і Йоасаф, старохристиянський духовний роман і його літературна історія, написав Др. Іван Франко (кінець буде)	с. 81—134
2. Набіг козаків на Очаків 1545 р., подав Євген Барвінський	с. 1—32
3. Проект поліпшення торгівлі на Україні, 1784 р., подав Микола Княжевич	с. 1—8
4. Miscellanea: Грамота московського уряду до донських козаків про українські справи 1659 р., подав Олексій Маркевич	с. 1—6
5. Наукова Хроніка: Нові розвідки з історії давньої Руси, Михайла Грушевського	с. 1—24
6. Бібліографія (рецензії й справоздання, зміст на с. 66)	с. 1—67
7. З Товариства	с. 1—1

Inhalt des XVIII Bandes.

1. Warlaám und Ioasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr. I. Franko (Fortsetzung).	S. 81—134
2. Einfall der Kosaken auf Očakow im J. 1545, mitgetheilt von E. Barwinskyj	1—32
3. Ein Project zur Hebung des Handels in der Ukraine aus dem J. 1784, mitgetheilt von N. Kniažewič	1—8
4. Miscellanea, von Dr. Al. Markewič	1—6
5. Wissenschaftliche Chronik: Neue Untersuchungen auf dem Gebiete der altruthenischen Geschichte, von M. Hrušewskyj	1—24
6. Bibliographie	1—67
7. Berichte über die Thätigkeit der Gesellschaft	1—1

Inhalt des XVII Bandes. 1. Polnisch-kosakischer Krieg im J. 1625, historische Untersuchung von S. Rudnyčkyj S. 1—42; 2. Liederbuch aus dem Anfange des XVIII Jhrh., redigirt von M. Hrušewskyj (Schluss) 49—98; 3. Versuch einer Chronologie der Werke des T. Šewčenko, von A. Konyškyj, II Theil 1—22; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896 — Zeitschriften herausgegeben in der Ukraine 1—16; 6. Bibliographie 1—54; 7. Bericht über die Thätigkeit der Šewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften (Februar — April) 1—4.

Inhalt voriger Bände siehe letzte Seiten des Buches.

Рік VI.

Р. 1897 кн. IV.

Том XVIII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWŠKYJ

VI Jahrgang.

1897, IV B.

Band XVIII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

ВАРЛААМ і ЙОАСАФ

старохристиянський духовний роман і його літературна історія.

Написав др. ІВАН ФРАНКО.

(Кінець).

IV.

(Питанє, хто був автором грецької повісти про Варлаама і Йоасафа. Спори викликані ріжницями в самій грецькій рукописній традиції. В Західній Європі автором загально вважаєть ся Іван Дамаскин. Білліусові докази на се авторство. Противна думка Радера і его докази. Думки Алляція і др. за авторством Дамаскиновим; докази давніх авторів і Цотенберга против сего авторства. Думка про авторство Евфимія Грузина і Кунові докази против неї. Іван монах із манастиря сьв. Сави — автор нашої повісти. Коли написана ся повість по грецьки?)

Ми вже згадували про те, що рукописна традиція повісти про Варлаама і Йоасафа не однозгідна що до того, кого треба вважати автором сеї повісти. Найстарші рукописи признають автором якогось Івана монаха із манастиря сьв. Сави, та є рукописи з XII і XIII віку, де автором виставлено сьв. Івана Дамаскина (Гейдельберські ркп. 59 і 201, Ватиканський 1724 і др.). В двох рукописах (венецький cod. Nanianus 137 і парижський cod. Bibl. Nat. 1771) автором а радше перекладачем з грузинської на грецьку мову названо Евфимія Грузина. Деякі знов рукописи, як флорентийський Bibl. Sfortianae 63, монахійський 205, гейдельберський 200 признають автором сеї повісти Івана Синаїта, звісного в церковній літературі під назвою Ліствичника, від его головного, аскетичного твору „Ліствиця“. Та про те загалом можна сказати, що коли східний, православний сьвіт читав „душеполезну“ історію байдуже, чи її

написав сей чи той сьв. Іван, в західній Європі від XIII віку вона приписувала ся сьв. Іванови Дамаскинові. Йому приписує сю повість Яков а Voragine в своїй знаменитій *Legenda aurea*, зложеної перед 1298 р., і Домінїканець Вінцентий з Бове (*Vincentius Bellovacensis*) у своїм *Speculum historiale* зложеном перед 1264 роком; оба ті автори вставили до своїх збірок також скорочений латинський переклад нашої повісти. Так само скорочений латинський переклад находимо у третього видного писателя XIII віку Петра *De Natalibus* в его праці *Catalogus* (lib. X, cap. 114). Повний латинський переклад друкований був два рази особними книжками ще в XV віці, незвісно де і в якому році (гл. L. Hain, *Repertorium bibliographicum*, I, 2, стор. 223, NN. 5013 і 5914). Ще один недатований самостійний друк сего твору вийшов у Антверпії—с передмовою Йоана а *Silva Ducali*; тут у-перве приписано латинський переклад сего твору Георгію Трапезунтському. Перший датований друк лат. тексту нашої повісти вийшов у Базилїї між творами сьв. Івана Дамаскина 1525 р. і був передрукований тамже 1539, 1548, 1559 і 1575, а також у Кельні 1546 р. Всі ті передруки дають нашій повісти титул: „*Historia duorum Christi Optimi Maximi militum e graeco in latinum versa*“. Дальші передруки сегож тексту війшли в склад обширних збірок Житий сьвятих, а власне Кельньського *Vitae sanctorum patrum veteris catholicae atque apostolicae ecclesiae* 1548 і венецького *Sanctorum priscorum patrum vitae* 1551, виданих Ліпоманом (*Kuhn, Barlaam und Joasaph*, 54, 55; *Oudini Commentarius de scriptoribus ecclesiae*, т. I, стор. 1750). Опираючись на повазі сьв. Івана Дамаскина в р. 1583 вставлено сьвятих Варлаама і Йоасафа до римського Мартірологія і постановлено сьвяткувати їх пам'ять дня 27 падолиста. Ще швидше ніж у латинській церкві ввійшло сьвяткування сих сьвятих також до грецької; в грецьких Минеях покладено під днем 16 августа пам'ять тої *ὁσίου Ἱωάννου καὶ Ἀβελήου τοῦ βασιλέως*. От тим то і в словянських Минеях під тим самим днем стрічаємо скорочене житє сьв. Варлаама і Йоасафа; скорочену переробку повісти маємо в Минеях сьв. Дмитрия Ростовського; пісні на їх честь є в празничних Минеях виданих у Почаєві. В рукописнім Пролозі, що переховує ся в бібліотеці перемиської грек. капітули (sign. LII, 635) і писаний був у XVI віці, під днем 27 падолиста згадуєть ся тільки „пам'ять 17-ти монахів замучених царем Авеніром у Індії“, а Варлаама і Йоасафа нема.

В другій половині XVI віку Француз Білліус зладив новий переклад нашої повісти з грецької мови на латинську а також на французьку; перший з тих перекладів був виданий 1577 р. між

творами сьв. Івана Дамаскина, другий вийшов окремою книжкою в Парижі 1578 року. В передмові до латинського видання Біллґус доказує, що не кого, як власне Дамаскина треба вважати автором сего твору; а що до його доказів пізнійші вчені не докинули майже нічого нового і важного, для того вважаю потрібним привести їх тут у дословнім перекладі. „Бо поминаючи вже те — пише Біллґус — що Георгій Трапезунтський, з роду Грек і вельми шанований не тільки своїми, але й нашими, potwierджує, що не хто иньший, а Дамаскин був єї автором, — для potwierдження сеї думки вважаю вельми важним те, що в своїй книзі *De orthodoxa fide* і майже у всіх иньших Дамаскин багато і радо черпає з Василія, Григорія Назіанзенського і иньших отців сего розряду, а часто запозичає від них цілі рядки а то й цілі обширні речення. Так само і в отсій повісті завважав я багато цитат із тих самих авторів, часто без подання назви, особливо з Назіанзена, як ось у розд. 7, 8, 10, 11, 15, 17, 20, 24 і в многих иньших місцях. Додаймо до того й те, що він не тільки радо запозичаєть ся від тих писателів, але також багато цитує із книги *De orthodoxa fide*, переписуючи слово в слово, як нпр. усе те, що в розд. 15 говорить про вільний розсуд. Вкінці в тій самій думці не мало утверджує мене й ся розправа про ікони в розд. 19, про що власне в часі Дамаскина йшли горячі суперечки. Усе те свідчить за Дамаскином, а найвиразнійше переконує нас, що автором повісти не був Іван Синаїт. Бо коли сей жив за часів Теодозія Старшого, як видно із книги XIII *Historia miscellanea* Павла Диякона, то якимже робом міг би в отьому оповіданю, про яке сам автор говорить, що було принесене з Індії, цитувати письма Назіанзена, що тоді ледво ще й були опубліковані? І яким способом заставляв би був Варлаама викладати царевичеві про ікони, коли би питанє про їх шанованє в ту пору не було ще навіть піднесене?“ (*Migne, Patrologiae graecae cursus compl. t. XCIV. Ioannis Damasceni opera omnia quae exstant, t. I, Prolegomena 153—154*).

Про авторство Івана Дамаскина почали у-перве сумнівати ся єзуїти Беллярмін (*De scriptoribus ecclesiasticis*), Поссевін і Фосс (*De historicis graecis*), а то з причин догматичних. Беллярміна вразило те, що Варлаам велить Йоасафови вірити в походженє сьв. Духа від Отця і Сина, а се, мовляв, противить ся розуміню сьв. Івана Дамаскина, котрий у своїй книзі *De fide orthodoxa, lib. I, cap. 11*. виразно говорить, що Дух сьв. повстав не з Сина, а через Сина. Значить, увесь сумнів снх учених Єзуїтів висів на дуже тоненькім волоску, бо на слові *Filioque*, і міг бути усунений гіпотезою,

що се слово вставив хтось пізнійше, поминаючи вже те, що в 11 главі кн. I. Дамаскинового твору *De orthodoxa fide* власне сего місяця цитованого Беллярміном нема.

Основнійшу критику до Біллусових висказів приложив Матвій Радер (*Matthaeus Raderus, Isagoge ad Scalum Joannis Climaci*). Поперед усього він виказав, що Йоан Синаїт або Лїтвичник зовсім не та людина, про яку говорить Павло Диякон; що жив він не за часів Теодозія, а 185 лїт пізнійше, та про те не був автором повісти про Варлаама і Йоасафа, так само як не був ним і Йоан Дамаскин. Радер покликаєть ся на свідощтво грецьких рукописів, де автором названо Івана монаха з монастиря сьв. Сави. Що в повісти знаходять ся реченя і думки взяті із творів Дамаскина, сьв. Василя і Григорія, се нічого не доказує, бо раз ті твори були опубліковані, то всякий міг брати з них цитати. А що автором повісти не був сьв. Іван Синаїт (Лїтвичник), се доказує Радер тим, що за часів сего святаго не було в церкві суперечки про почитанє ікон, про що в повісти викладаєть ся широко.

Радерові докази не мали сили вповні переконати. Не зважаючи на них учений Лев Алляций приписує повість про Варлаама і Йоасафа сьв. Іванови Дамаскинові. Дарма, що Радер покликаєть ся на заголовки грецьких рукописів, де автором названо Івана Санаїта; далєско більше рукописів приписує авторство єї сьв. Іванови Дамаскинови. Йомуж приписав ґґ Агапій, Грек монах, що переклав сю повість на людovu мову грецьку і видав у Венеції; він певно був би не признав авторства єї Ів. Дамаскинови, колиб не був знайшов про се свідощтва в рукописах, якими користував ся для своєї праці. А в тім і сьв. Ів. Дамаскин жив якийсь час у монастирі сьв. Сави, де й постриг ся в черці, — значить, могли пізнійше звати його „мужем чесним і шановним із ман. сьв. Сави“ (Гл. *Migne op. cit.* 154—156). Треба ще додати, що в тих часах (XVI—XVII в.), коли історична критика ледви починала викльовувати ся з твердої шкаралючі догматичного способу мислення, питанє про те, чи якесь оповіданє написав або не написав такий святий писатель, як Іван Дамаскин, було рівночасно питанєм про історичний чи неісторичний характер того писаня. Такий святий та Богом натхнений муж не міг свідомо і самохіть написати неправди, а коли щось подає як факт, то се мусить бути правдиве. Всі аргументи історичної критики відскакували від одного всемогучого аргументу: він мусїв усе те знати через Духа святаго. Сим аргументом Алляций усуває сумніви Беллярміна та Росвейда (*Migne, op. cit.* 153). Сей остатній у своїм виданю *Vitae patrum Orientalium, Antverpiae*

1628, передруковуючи Біллїусів латинський переклад повісти додає, що якесь стародавнє рукописне *Floriarium* під днем 27 дек. означає, що Йоасаф „*rex et cremita*“ жив 383 по Хр. „*Quam aetatem unde Floriarium hauserit — nescio*“ — додав від себе осторожний Росвейде. Та Алляций опираючи ся на 26 розділі повісти, де розповідаєть ся, що всі царі і всі мудрії кланяють ся ідолам, кладе час життя сих сьвятих перед Константином В., бо в р. 383, за часів Теодозия були вже й царі християнами. За авторством Дамаскиновим промовляли і пізнійше деякі поважні критики, як ось віденьський бібліотекар Лямбеций (*Lambecius, Commentarius de bibliotheca Viennensi, t. VIII, 289, 614—622*), Рудольф фон Беккедорф у передмові до Лібрехтового перекладу сеї повісти на німецьку мову, виданого в Мюнстері 1847 р., Макс Міллер, Ріс Девідс, Кірпічніков.

Та треба сказати, що з давна не бракувало й таких учених, котрим не промовляли до переконання докази Біллїуса. І так учений єзуїт Беллярмін у своїй книзі „*De scriptoribus ecclesiasticis*“ виказує сумнів що до правдивости сеї історії. „Бо коли се історія, — запитує він, — то як міг Йоасаф, що уперед нічогісінько не чув про сьв. Письмо, зараз по своїм наверненню в часі своїх спокус захищати ся різними місцями зі сьв. Письма, цитованими з пам'яті?“ Той самий сумнів повторив і другий учений єзуїт Антоній Поссевін у першій томі свого *Apparatus sacer*, додаючи, що против авторства Дамаскинового промовляє й додаток *Filioque* в повісти, суперечний з Дамаскиновим ученем про се питанє. Не просто против авторства Дамаскинового, а рішучо против історичної правдивости сеї повісти висказав ся й згаданий уже нами Гюе (*Daniel Huetius, De origine fabularum Romanensium, стор. 60*), зачисляючи сеї твір до повістей. „*Ea fabula — пише він — Romanensis quidem est, sed pia; de amore agit, sed divino; plurimum hic sanguis effusus est, sed Martyrum. Ad historiae normam et ex fabulae Romanensis legibus opus illud elucubratum est; nihilominus tamen etsi verisimilitudo ibi satis accurate observata est, tot tamen figmentorum praefert indicia, ut qui seria animi cogitatione opus legerit, is confictum esse nunquam sit iturus inficius*“ (гл. *Casimiri Oudini Commentarius de scriptoribus ecclesiae antiquis illorumque scriptis tam impressis quam manuscriptis adhuc exstantibus etc. Francofurti ad Moenum 1722, t. I, p. 1752*). Особливо підозреваем для Гюе було те, що хоча отся історія буцім то відбуваєть ся в Індії, а про те всі назви осіб у ній — сирийські (*Migne, op. cit. t. 96, p. 860*). Тай сам Уден не тільки рішучо противить ся історичности нашого оповідання, називаючи зміст его байкою, але не менше рішучо виступає й против автор-

ства Дамаскинового. Біллусові докази за його авторством зовсім не переконують Удена, а слово *Filicque* в тексті повісти є для него доказом, що треба вважати „*authorem hujus historiae esse posteriorem controversia inter ecclesiam Graecam et Latinam mota de processione Spiritus Sancti, quae aetate Photii primum incepit*“ (op. cit. 1751).

Новіший історичний критицизм уже в XVIII віці скріпився на стілько, що автори, котрі не входили в те, чи Дамаскин був автором повісти про Варлаама, чи ні, почали чим раз пильніше додивлятися до її історичної і географічної основи і добачати тут усякі несуразности. Що се за Індія, що граничить з Етіопією? Як міг Арахія із сеї Індії за кілька днів забігти до Сенаарської пустині? Такі і тим подібні питання підношено вже в XVIII віці, а Гільман (*Hüllmann, Städtewesen des Mittelalters, Bd IV, 195—201*) подаючи зміст нашої повісти, наводить і вичислює в ній „*abscheuliche Verstösse gegen Geographie und Geschichte*“. Так само й Грессе (*Grässe, Lehrbuch einer allgemeinen Litterärgeschichte, II Bd. 3 Abth., erste Hälfte, стор. 352*) відмовляє сьому творови всякої історичної основи і zarazом доказує, що се не є твір сьв. Івана Дамаскина. При тім він приводить цікаву замітку вченого Англійця Уортонна (*Warton*), що вже тоді (коло 1820 р., — книга Грессе вийшла 1837) бачив у нашій повісти „*das Werk eines morgenländischen, vielleicht äthiopischen Christen*“.

Та про все те треба сказати, що такі випадкові уваги не посували наперед справи авторства грецького тексту. Дехто, як Гель (*Geelius, Bibliotheca critica, t. V, p. 241*) сподіявся докладніших звісток з пильного перегляду і критичного порівняння всіх грецьких рукописів повісти; иньші, як Буассонад, перший видавець грецького тексту Варлаама і Йоасафа (*I. Fr. Boissonade, Anecdota graeca, e codicibus regis descripsit, annotatione illustravit... Vol. IV, Parisiis 1832*), лишали се питане на боці. Те саме вчинив і Ф. Лібрехт у своїй знаменитій праці про жерела нашої повісти (*Jahrbuch für romanische und englische Litteratur 1860, II, 314—334, передруковано в книзі F. Liebrecht, zur Volkskunde. Heilbronn 1879, ст. 441—460*), про котру далі буде мова. Загалом від часу появи праці Лібрехта увага вчених звернула ся в иньший бік; грецький текст троха занедбано і навіть доси ніхто не здобув ся на нове, критичне його видане; Минь у своїй *Patrologiae graecae cursus completus t. 96, 1864 р.* передрукував видане Буассонадове, давши обік него латинський переклад Біллуса, а Дюе в своїй збірці легенд (*Douhet, Dictionnaire des légends du Christianisme, 1855, стор. 59—252*) пере-

друкував Біллїусів французький переклад і скорочений латинський текст із *Legenda Aurea* Якова а Voragine.

В р. 1887 появилася з різних поглядів дуже важна праця Цотенберга „*Memoire sur le texte et sur les versions orientales du livre de Barlaam et Joasaph*“. Про сю працю нам прийде́ть ся ще нераз говорити в дальших розділах; тут ми мусимо зупинити ся при тій її частині, що присвячена розборови питання про авторство нашої повісти. Цотенберг потратив чимало праці на те, щоби основно розібрати всі давні́йші теорії, а особливо докази Біллїуса за авторство Дамаскиново. По думці Цотенберга Біллїус зібрав усе, що можна було знайти на користь сеї гіпотези, а пізні́йші вчені, що приписували авторство нашої повісти Івану Дамаскинову, не додали до Біллїусових доказів нічого важного. Цотенберг збиває ті докази так основно, що після́ его книги годі вже поважному вченому піддержувати сю теорію. І так що до Георгія Трапезунтського, то его свідощтво не може мати ніякої ваги, бо він жив у XIV віці, значить, яких 600—700 літ по написаню повісти; в усякім разі свідощтво те тим більше тратить ваги, що воно перечить декотрим, власне найстаршим рукописам повісти, де автором повісти називають Івана монаха, а не Івана Дамаскина. Що торкаєть ся стилю, то хоча би стиль повісти був навіть зовсім подібний до стилю иньших творів св. Івана Дамаскина, то се ще не була б підстава, на якій можна би конечно приписувати повість сьому авторови. Та на лихо докладний розбір — і Цотенберг присвячує сему розборови кілька сторін свого „*Memoire*“ — показує, що стиль повісти дуже сильно ріжнить ся від стилю безсумнівно автентичних творів Дамаскинових. Бо коли стиль повісти загалом легкий, плавний, гармонійний і відповідний предметови, то Дамаскин пише раз бомбастично, то знов сухо, часто буває темний і запутаний, не вміє штучно будувати періоди, а зовсім примітивно зліплює свої реченя союзом *καί*, не дбаючи про те, чи реченя ті рівнорядні, чи підрядні. Дуже важний доказ, подрібно переведений Цотенбергом, що автор повісти про Варлаама і св. Іван Дамаскин, що правда, часто цитують ті самі місця з Письма св., але в таких випадках користують ся загалом ріжними рецензиями Письма святаго, що одно вже по просту виключає можливість, аби св. Іван Дамаскин був автором повісти.

Що до цитатів з старих отців церкви, то Цотенберг пригадує дві обставини. Одно те, що в повісти про Варлаама ніде виразно не названо ані одного отця церкви, а реченя взяті з їх творів приводять ся без ніякого відріжнення від иньшого тексту;

тільки два рази сказано загально: „Так пише один мудрець із нашого краю“. А друге те, що в християнській передній Азії за часів Дамаскина і ще далеко ранійше, від III і IV віку існували збірки цитатів із Письма сьв. і з отців церкви, так звані *Τόποι Παρὰλλήλων* (дві такі збірки видрукувано між творами сьв. Івана Дамаскина, гл. Migne, *Patrologiae graecae cursus completus*, t. XCV et XCVI) і що майже всі церковні писателі користувалися тими збірками для полемічних і писательських цілей. От тим то легко зрозуміти, що в повісті про Варлаама і в творах Дамаскинових можуть знаходити ся цитовані ті самі місця старших отців церкви, та про те нема ще ніякої потреби ані підстави до висновків про тотожність автора повісті і творів Дамаскинових. Та легко зрозуміти й те, що інколи досить трудно буває виказати, що якесь місце, не зазначене автором виразно як цитат, є справді цитат, а в такому разі треба бути подвійно обережним, щоб на основі таких сумнівних цитатів не посувати ся до рішучого твердження про якийсь генетичний зв'язок між повістю а справжніми творами Дамаскиновими.

А яких же то отців церкви цитовано в повісті про Варлаама? запитує далі Цотенберґ. Питанє се дуже важне, бо дає можливість уставити хоч в приближеню *terminum a quo* написаня повісті. І Цотенберґ виказує, що в повісті знаходять ся цитовані тільки старші отці церкви з IV і V віку, а головнo Василій Великий, Григорій Назіанзен, а при деяких точках, про які зараз будемо говорити, також Максим Визнавець і Немезій. Із сего можна висновувати, що повість могла бути написана найранійше при кінці V віку. Сей висновок скріпляється ще одною дуже важною обставиною. Коли будемо держати ся старої традиції, що повість про Варлаама була написана в монастирі сьв. Сави близько Єрусалиму — а ми не маємо причини не вірити тій традиції — то очевидно повість не могла бути написана перед основанєм сего монастиря. А монастир сьв. Сави оснований був, знаємо се на певно, в р. 491 сьвятим Савою спільно зі сьв. Евфимієм¹⁾.

Так само як з иньшими цитатами стоїть річ також і з тими цитатами, які автор повісті про Варлаама начеб то взяв із творів сьв. Івана Дамаскина. Поминувши вже те, що про сьв. Дамаскина в повісті ніде не згадано ані безпосередно ані посередно, виказує Цотенберґ, що ті ніби цитати не мають у собі нічого такого, щоб було властиве одному тільки Ів. Дамаскинові, так що автор повісті

¹⁾ Н. Zotenberg, *Memoire* стор. 36.

так само як і Дамаскин міг їх узяти з інших, старших жерел. Правда, ті основи християнської догматики, які виложено в повісті, в головних рисах зовсім тотожні з догматикою Дамаскиною (в контроверсію з додатком *Filioque* Цотенберґ не вдасться); та вониж тотожні з догматикою всіх інших православних учителів церковних з VIII а також у VII, ба й із VI віку, так що тут годі знайти яку небудь тверду опору для установа часу, коли була написана наша повість.

Та про те єсть деякі спеціальні точки, де справа стоїть инакше. Вже Білліус підніс був суперечку про шановане ікон і ті місця повісті, що відносять ся до тої теми. Отож знаємо, що суперечка про шановане ікон у грецькій церкві розгоріла ся була з великою силою в другій половині VII віку і кілька сот літ була жерелом великих колотнеч у грецькій церкві. Та Цотенберґ доказує з великою силою переконання, що уступи в повісті про Варлаама, де говорить ся про почитане ікон, виглядають так, немов би автор їх зовсім не знав нічого про якусь боротьбу за ікони і що ті уступи правдоподібно взяті були з творів якихсь старших отців церкви. І так те славне речення, яке приводить також Іван Дамаскин, що почитане і молитва перед іконою відносять ся не до самої рукотворної ікони, а доходить до її прототіпа, знаходить ся вже в IV в. у Василя Великого. Писателі християнські IV, V і VI віків дуже часто в полеміці з язичниками боронили християнського почитання ікон; в самому початку VII віку, далеко ще перед вибухом суперечки іконоборської в нутрі церкви, написав Леонтий з Неаполя, єпископ Кипрський, а його вчення переняте було майже дословно в текст канонів другого Нікейського собору¹⁾.

Дуже нещасливо вибрав ся Білліус, покликаючи ся на тотожність ученя про вільний суд в повісті про Варлаама і в творах Івана Дамаскина. Цотенберґ доказує, що в відповіднім уступі повісті виложено не то що не тотожне, а просто таки супротивне вчення; автор повісті стоїть на становищі старших церковних писателів, особливо Максима Визначця, Немезія і Григорія Назіанзена²⁾.

Тільки уступ про вільну волю, на який також покликаєть ся Білліус, і в повісті і в Дамаскиновій книзі „*De orthodoxa fide*“ справді тотожний не тільки змістом, але навіть слово в слово. Сей уступ, незвичайно важний для історії скомпонування грецької повісті про Варлаама, належить до звісної суперечки в грецькій церкві

¹⁾ Zotenber g, Memoire, ст. 33.

²⁾ Там же ст. 23—29.

над питанням, чи Христос, будучи разом Богом і чоловіком, мав тільки одну, божеську волю, чи двоїсту, божеську і людську. Ця суперечка, звісна в церковній історії під назвою суперечки з єресю монотелетів, розгоріла ся в р. 633, коли патріарх Александер Кирос опублікував своїх IX тез, де виложено було вчене про одну одну волю у Христа. Швидко опісля опублікував більший церковний собор монотелетів свою *Ἐκθῆσις*, себ то мотивоване визнання віри, що стало ся вихідною точкою дальших суперечок. Супроти сего монотелетського вчення виступав єв. Іван Дамаскин, а також повість про Варлаама не тільки однаковими доказами, але зовсім однаковими словами. Який же з сего висновок? Можливі тут різні погляди, та в усякім разі с тим застереженням, що коли вже не вся повість, то бодай отсей уступ „*de libera voluntate*“ мусів бути написаний не швидше, як в р. 633. Чи тотожність сего уступу в повісті і у Івана Дамаскина можна вважати доказом на те, що Іван Дамаскин був автором повісті про Варлаама? Аджеж дуже добре можна прийняти таку можливість, що повість була вже написана давнійше, а отсей уступ тільки пізнійше вставлений був у неї задля ширення дітелетського вчення. Цотенберґ очевидно і сам схиляється до сего погляду підносячи те, що сей уступ досить слабо вяже ся с тим, що є в повісті перед ним і по ньому. Доказати таке твердження звичайно дуже трудно, бо докази переважно суб'єктивні. А в отьому випадку дуже правдоподібно ще й ниніше припущене, а власне те, що трактат про вольну волю написаний був незалежно і від повісті про Варлаама і від твору єв. Івана Дамаскина кимсь третім як звод дітелетського вчення, а опісля виривки з него вставлені були з одного боку автором повісті, а з другого великим дамаскинським доїматиком у їх твори¹⁾.

Мусимо тут піднести ще одну обставину, вельми важну для установа *termini ad quem* написання нашої повісті. Автор її нічого не знає про магомеданство.

Цотенберґ покликається тут на промову Нахора, що ділить усі звісні йому релігії на дві категорії: таких, що поклоняються силам природи і її творам, себ то язичників, і таких, що поклоняються одному Богу, себ то Жидів і християн. Цотенберґ не знав ще нічого про те, що покликаючи ся на промову Нахора, він зовсім ще не доказав того, що хотів доказати, бо ся промова, як ми уперед бачили, є власне твором далеко старшим від повісті, написаним

¹⁾ Zotenberg, Memoire стр. 51—57.

осібно від неї і вилетеним пізнійшим автором повісти в її текст. Що автор того твору, Арістід, не знав нічого про магомеданство, се не диво, бо він жив у початку II віку по Хрнсті. Та коли ми се знаємо, в такім разі питає про те, чи автор повісти про Варлаама знав магомеданство, чи ні, являєть ся знов відкритим і вимагає для свого порішення дальших доказів. Повний доказ тут мусить складати ся з двох частей: поперед усього треба дослідити, чи в иньших уступах повісти безпосередно або посередно не згадуєть ся про магомеданство. Та навіть колиб ми побачили, що ніякої згадки там нема, то се ще не можна вважати повним доказом, бо власне мовчання про сю нову і ненависну християнам секту могло бути загальним явищем, спільним многим писателям певного часу, нпр. VII—VIII віку. Отже Цотенберґ звертає увагу на те, що в повісти про Варлаама загалом нема ніякого сліду, який би велів догадувати ся, що автор її знав щось про магомеданство, а по друге, що иньші писателі християнські VII—VIII віку, а особливо свв. Іван Дамаскин у своїх писанях частенько згадують про сю нову віру. Тай не диво, що сирийський Грек уже по р. 631 не міг не знати ані промовчати про істнованє сеї нової віри чи секти, бо власне в тім році Магомет у-перве явив ся на границі Сирії з військом із 30.000 вояків, здобув декілька міст і присилював багато християн, навіть священників, до переходу на свою віру¹⁾.

Вже сей один факт у звязку з тим, що вперед було сказано про монотелетську полеміку, становить по моїй думці досить сильний доказ на те, що не Дамаскин був автором нашої повісти і що дітелетський уступ не належить до первісного її тексту, а є тільки пізнійшою вставкою, роботою якогось иньшого автора. Сю думку висказали були вже 1864 р. сей самий Цотенберґ і Поль Мейер у передмові до виданої ними старофранцузької поеми про Варлаама і Йоасафа, зложеної трувером Гю де Камбре. Там ті два вчені висловили були гіпотезу, що наша повість написана була перед повстанєм магомеданства деє у Єгипті. Тій гіпотезі приплеснув Літре (*Journal des Savants*, 1865, p. 337), та против неї виступив знаменитий лінґвіст і орієнталіст Макс Міллер (*M. Müller, Selected Essays*, London 1881, t. I, p. 533). В своїм „Memoire“ Цотенберґ відступив по части від сеї гіпотези, а власне від здогаду про єгипетське походженє повісти і станув на тім, що нема ніякої потреби ані підстави

¹⁾ M. Kasimirski, *Le Koran, traduction nouvelle faite sur le texte Arabe*. Paris 1885 p. XXIV.

відкидати стару грецьку традицію про те, що повість написана була в монастирі сьв. Сави. Натомісець потратив він багато вчености і пильности на те, щоб доказати, що повість про Варлаама і Йоасафа написана була чоловіком докладно обізнаним с теологічними спорами в грецькій церкві в VII віці, і то правдоподібно ще перед 634 роком, а далі, що автор писав сю повість в часі, коли ще існувала держава Сасанідів. Звіснож, що сю державу розбили і завоювали Араби в наслідок двох великих битв: при Кадесії в марті 635 і на рівнині Джимолї в січні 637 р. (F. Justi, Geschichte des alten Persiens, Berlin 1879, стор. 241—243); значить, і се хронологічне означенє вказує на ту саму границю, низше якої ми не можемо йти встановлюючи час написаня повісти.

Ми згадали вже про те, що два грецькі рукописи, зладжені в XV віці, подають імя автора сеї повісти зовсім відмінне від усіх інших. Венецький рукопис подає про історію Варлаама і Йоасафа, що вона є „ἐρμηνευθεῖσα ἀπὸ τῆς ἱβήρων πρὸς τὴν ἐλλάδα γλῶσσαν ὑπὲρ Εὐθυμίου ἀνδρὸς τιμίου καὶ εὐσεβοῦς τοῦ λεγομένου ἱβήρος“, т. зн. протокована з грузинської мови на грецьку Евфимієм мужем шановним і богобоязним, прозваним Грузином. А париський рукопис подає ще інакше, твердячи в заголовку, що Евфимій переклав отсю повість із етіопської мови на грецьку при помочи якогось Афанасія Афонїта (Zotenberg, Memoire, 7). Цотенберґ відмовляє тим свідощтвам усякої ваги, бачучи в них безпідставні і хіба льокальним грузинським патріотизмом подіковані фантазії пізних переписувачів і вказуючи на те, що оба ті рукописи походять із афонського монастиря Іберікон. Що торкаєть ся особливо перекладу з грузинської мови на грецьку, то по думці Цотенберґа зовсім неправдоподібно, „qu'un ouvrage d'une forme si achevée, á la fois si profond et éloquent, comme le livre de Barlaam et Joasaph, ait été composé primitivement en un idiom encor inculte“. Дуже важний доказ неможливости такої гіпотези бачить він і в тому, що цитовані в повісти місця з Письма сьв., хоча в тексті нічим особливим не виріжнені яко цитати, значить в разі перекладу з грузинського булиб певно також перекладені, а через те мусїлиб були виявляти значні ріжниці в вислові від звичайного тексту сьв. Письма, в нашім тексті противно являють ся взятими просто з грецького тексту сьв. Письма, що можна вважати важким доказом на те, що наша повість не є перекладом із якої небудь другої мови на грецьку, а написана була первісно по грецьки (Zotenberg, Memoire, 9). Що найбільше можна припустити, що оба рукописи з грузинською традицією були переписані з екземпляра, що становив власність Евфимія Грузина.

А хтож такий був той Евфимій Грузин? Цотенберґ завважує, що в історії церковній тих часів попадають ся два знамениті монахи того імя, а власне один із них при кінці V віку разом із сьв. Савою був основателем того монастиря сьв. Сави білизь Єрусалима, де, по згідній традиції переважної части рукописів, написана була наша повість; він же разом зі сьв. Савою уложив Типик церковних служб, що пізнійше, поправлений Софронієм і Іваном Дамаскином, розповсюдив ся по многих східніх церквах. Другий Евфимій Грузин умер в р. 1026 і він певно, по думці Цотенберґа, був посідачем того рукопису нашої повісти, з якого переписані кодекси венецький і парижський, про котрі тут мова (тамжс, 73).

Цотенберґова книжка зробила велике вражінє в ученім світі і дала повід до дальших розслідув. В числі рецензій на сю книгу (вони вичислені у Куна, Barlaam und Joasaph, 8) появиля ся також рецензия російського орієнталїста барона В. Р. Розена в „Запискахъ восточнаго отдѣленія Имп. Русск. Археологическаго общества“ 1887, стор. 196—174, де сей учений опираючи ся на висше наведених дослідях Цотенберґа про Евфимія Грузина та на книжці Цафарелі „Свѣдѣнія о памятникахъ грузинской словесности“ вып. I, СПетерб. 1886, доходить до ориґінального висновку, що повість про Варлаама і Йоасафа написана була правдоподібно в VII віці по сирійськи, відси перекладена була на грузинську мову, а з грузинської Евфимієм Грузином, помершым р. 1026, перекладена на грецьку мову. Головною основою сего здогаду була приведена в книжці Цафареллі ось яка подробиця із життя сьв. Івана і Евфимія, написаного сьв. Георгієм II, що вмер у р. 1066 (Житиє заховало ся в рукописі писанім 1074 р.): „Сьв. Евфимій звисний був не тільки в Грузиї, але такою у Греції, бо переклав із грузинської на грецьку мову „Балаварі Абукура“ і декілька других книжок“. Що се за діло таке „Балаварі Абукура“, Цафареллі не поясняє, та треба замітити, що „балаварі“ по грузинськи значить „основа“, „підвалина“ — значить, виходилоб, що Евфимій переклав з грецького якісь „Основи Абукура“ або може якісь дві книги, з котрих одна звала ся „Балаварі“, а друга „Абукура“. Та Розенови слово „Балаварі“ пригадало „Балаягара“, що в арабських редакціях нашої повісти заступає місце „Варлаама“, і от він висказав здогад, що грузинський „Балаварі“ не що, як ориґінал грецького Варлаама.

Та щоби дати підпору сему здогадови, треба було доказати, що в Грузиї повість про Варлаама і Йоасафа була звисна і то з давніх часів. Не довго пісьля рецензії Розена удалось справді молодому грузинському вченому Маррови віднайти рукописний текст

твору „Мудрість Балавара“. Рукопис знайдений і описаний та в частині опублікований Марром (Н. Марр, Мудрость Балавара, грузинская версия истории о Варлаамѣ и Иосафѣ, Записки восточнаго отдѣленія Имп. Русс. Археологическаго общества III, 223—260) знаходиться тепер у бібліотеці „Общества распространения грамотности среди Грузинъ“ у Тіфлісі; є се список новочасний, зладжений в 1860 р. губернїяльним секретарем і грузинським шляхтичем Антоном Захарїєвичем Дапквїєвим, а переписаний із старого оригіналу, писаного мабуть церковним письмом і переховуваного з давня в роді Мелїтаурових. Та замість в'яснити справу, замість підперти Розенів здогад, текст сей наробив ще тільки нової запутанїї. Бо в титулі єго не було мови про Евфїмія, а написано ось що: „Мудрість Балавара. Писанє отця Софрона Палестинського, сина Ісаакового“. Значить, зовсїм новий автор! Хто він?

Учений Грузин З. Чічїнадзе, що в брошурі писаній по грузинськи ще 1885 р. згадував про сей текст, бачив ще два списки сего твору по приватних бібліотеках у Грузин, та Маррови годї було їх роздобути. Він завважив також, що в Гуриї імя Балавер-Балавар попадаєть ся досить часто, значить, книга ся мусить там бути досить популярна. А про Софрона Палестинського знайшов він ось яку записку в однім рукописі: „Архимандрит Йосиф жив ок. 1460 року; він переклав з грецького „Мудрість Балавара“. Монах Йосиф пояснює, що після слів Софрона Палестинського, сина Ісаакового, „Мудрість Балавара“ написана з причини навернення індійського народу на християнство; ся книга знайдена в бібліотеці Езоповій“. Як бачимо, знов нова замішанина! Вже не Софрон, а Йосиф коло 1460 р. є автором грузинського тексту; текст сей має бути переводом із грецького, а Софрон причасний до него хїба тим, що подає дуже немудру увагу про него. Зводячи до купи всі ті замітки, викорпані грузинськими вченими з різних рукописів, ми доходимо до переконання, що всі ті свідощтва треба приймати дуже обережно.

Поперед усього: чи „Мудрість Балавара“, що справді є окремою редакцією повісти про Варлаама і Йосафа, є те саме діло, яке по свідощтву Жития св. Іоана і Евфїмія мав сей останній перекласти „з грузинської мови на грецьку“ і котре називало ся, коли вірити тому свідощтву, „Балаварі“? Алеж „Мудрость Балавара“ має бути перекладом з грецького на грузинське, хоча *de facto* не є! В кінці „балаварі“ значить „основа“ і може бути титулом якогось діла теологічного і так первісно розумів се Цагарелї; тільки прочитавши Розенову статтю, де Балаварі потожсамлено з арабським Балаугаром, він і в грузинським списку Жития св. Іоана і Евфїмія

з р. 1074 добачив не „балаварі“, а „балагварі“ або „балагварі“. Як се стало ся, що він не добачив сего вперед, Цагарелі не вияснив. Розен пробував у звязку с тим вияснити також слово Абукура і добачити в нїм перекручену назву Йоасафа, та се виясненє ще менше щасливе. Правдоподібно автор Життя мав на думці грецького писателя Теодора Абукара, ученика Івана Дамаскина, з когрого творів Евфимій Грузин міг перекласти дещо на свою рідну мову.

Всі оті і иньші здогади підхопив мюнхенський учений Фріц Гоммель і опираючись на публікаціях російських учених силкував ся піддержати Розенову гіпотезу про Евфимієве авторство чи то грецького тексту нашої повісти, чи єї здогадного грузинського ориґіналу (гл. Fritz Hommel, Anhang у книзі Weisslowitz, Prinz und Derwisch стор. 136—143). Та докази ті розбив основно Кун (E. Kuhn, Barlaam und Joasaph, 10—12), вказуючи на те, що справу з двома грецькими рукописами, де вказано на авторство Евфимія, треба вважати полагодженою увагами Цотенберґа і Крумбахера (K. Krumbacher, Geschichte der bysantinischen Literatur, 467, де сказано: die Angabe der beiden griechischen Handschriften stammt offenbar von einem iberischen Mönche, der im Schwunge patriotischer Begeisterung dem Ruhmeskranze seines Landsmannes noch ein weiteres Blatt hinzufügen wollte“); з другого боку грузинські свідощтва про походженє „Мудрости Балавара“ суперечні і зовсім неавторитетні, а врешті сам грузинський текст не можна вважати ані перекладом із грецького, ані ориґіналом звісного нам грецького тексту, навіть хоч би прийняти численні вставки і розширення за додатки грецького перекладчика.

Лишаєть ся нам затим справа авторства грецького тексту в такім самісїнькім стані, як була уперед. Ми можемо сказати на певно, що автором повісти про Варлаама і Йоасафа не був Іван Дамаскин ані Іван Лїствичник ані Евфимій Грузин, а тільки якийсь Іван монах від сьв. Сави, — але хто він був, коли жив, чи писав що більше крім сеї повісти і відки єї черпав — про се в грецькій рукописній традиції не маємо ніякого певного свідощтва.

Правда, ми маємо чимало звісток про різних Іванів монахів з тих часів, та про жадного з них не знаємо нічого докладного, а особливо про жадного не маємо вказівки, щоб він власне був автором нашої повісти. Цотенберґ напруцював ся чимало, збираючи ті звістки про Іванів монахів і висказав багато бистроумних, та по мойому зовсім безхосенних здогадів, бо будь що будь із усього того не витиснув нічогоїсїнько крім хитких гіпотез. Остаточню для нас зовсім байдуже, чи приписувати нашу повість сему, чи другому чи тре-

тому Іванови монахови, про яких згадують старі Жития, згадки або випадкові записки, бо про жадного з них ми не знаємо нічого певнішого, ані не дізнаємося нічого приписавши йому авторство нашої повісті.

Ми вже згадали про Цотенбергів висказ що до часу, коли була написана повість про Варлаама і Йоасафа. Не знаючи нічого певного про автора і його життя, не маючи рукописів старших від XI віку ми мусимо уставлювати, розуміється, приблизно, дату її написання з її змісту, з цитатів, які є в тексті, з політичних, церковних і загально історичних обставин згаданих або змальованих у повісті. Нема сумніву, що сей метод нераз буває корисний, та не забуваймо, що абсолютної певності він ні в яким разі не дає, а особливо не можемо її мати при нашій повісті, де цитованих отців церкви зовсім не названо і цитатів з невеликими виїмками зовсім не відріжнено від решти тексту, а про всякі посторонні обставини згадано дуже загально. Досить згадати одно: Цотенбергі твердить на певно, що автор нашої повісті мусів написати її перед роком 632, бо він не знає нічого про магомеданство, а на доказ сего він покликається на промову Нахора, не знаючи того, що ся промова є — цитат, чи радше вставлений в текст повісті окремий твір, що походить ще з початку II віку, — значить, і весь його блискучий доказ паде. Натомість Лев Алляций, доказуючи, що повість про Варлаама і Йоасафа є твором Дамаскиновим, знов покликається на її текст, із котрого, мовляв, ясно видно, що твір написаний був під живим враженням нападів арабських на Палестину, значить, по р. 636. „Написав Дамаскин отсю історію — пише Алляций — коли вся Сирія, Єгипет і иньші части Азії підлягали нечестивому панованню Сараценів... Читаючи отсю історію я не тільки уявляю собі, але немов аж наче бачу нужду тих часів, церкви християнські запустілі та пообдирані, обряди затрачені, — немов і сам обертаюся серед найзавзятійших ворогів правдивої релігії“ (Migne, Patrol. graec. 94, стор. 158). Легко зрозуміти, що така загальна вказівка нічого не доказує. Палестина ріжними часами багато терпіла від нападів ріжних ворогів, а сам автор повісті про Варлаама вказує тих ворогів досить виразно, пишучи зараз у першій розділі про Персію, що „сей край здавна покритий був чорною пільмою ідолослуження, попав у крайне варварство і запламився огидними проступками“. Такі слова, по думці Цотенбергіа, зовсім натуральні в устах сирійського монаха, що тямив часті напади Персів, а особливо напад з р. 614, коли то Перси побивши царя Іраклія, забрали між иньшим найбільші святащі християнські, хрест Христа. А коли далі автор

в уста Варлаама вкладає ось які слова: „Та ворог, не терплячи свого поразення ще й нині на нас вірних наводить безумних та слабих духом, що держать ся й доси ідолослуження, але безсилою зробила ся его сила і оружжя его до кінця пощерблено силою Христовою“ — то чи не чути в тих словах радості християнина с причини побіди Іраклія над Персами 627 р.? Справедливо завважує Цотенберг, що автор повісти не міг би був так писати про Персію, коли би був знав про її упадок під ударами магометан і що слова про напади „ідолослужників“ не можуть належати до нападів магометан, бо тих самі християне тоді вважали сектою християнською, а вже ніяким способом не могли їх називати ідолослужниками. А що напади перські на Сирію і Арменію страшенно руйнували край, про се досить буде прочитати хоч би коротенький уступ про ті часи у Юсті (*Justi, Geschichte des alten Persien, 236—237*). Той Хозро Парвез, що перед своїми очима велить різати полоняників, здерти живцем шкуру зі свого генерала Шагена, засікти на смерть послів Іраклієвих, а в кінці побитий і опущений усіми, гине засуджений власним сином на голодну смерть — чи ж се не взірець, з якого списано аж до подробиць вірно (з християнсько-аскетичним закінченням замість голодної смерті!) фігуру Авеніра? Чи сцена діспуту релігійної в нашій повісти списана по споминам тих діспут, що устроював великий цар сасанідський Хозро Аношїрван (531—578) і его батько Кобад між прихильниками ріжних вір, се для датованя нашої повісти менше важне; в усякім разі тверджене Цотенберга, що фігура Авеніра списана з сего царя перського, видаєть ся мині менше влучним, бож діспута, яку устроює Авенір, не пливе дійсно з вільнодумности релігійної, але має метою ошукати, одурити молодого Йоасафа і завести його назад до віри батьків. В усякім разі ми мусимо Цотенбергові докази на те, що наша повість написана була по грецьки коло 630 року, вважати найбільше правдоподібним із усього, що доси сказано було ученими про час її написаня¹⁾.

¹⁾ Для бібліографічної повности радше ніж для самої річи згадаю тут ще про здогади парижського вченого Галеві, висказані в рецензії на книжку Цотенберга (*H. Halévy, Notice sur le livre de Barlaam et Joasaph* і т. д. в *Revue de l'histoire des religions, 1887, t. XV, стор. 105—107*). Сей учений не вдовольняючись Цотенберговими міркуваннями про час написаня повісти силкуєть ся доказати, що повість написана була пізнійше, що автор її знав магометанізм, та полемізував проти него, так сказати, критим ходом, говорячи про Халдейців, під котрими розумів Сабейзм, включаючи в се понятя й віру Арабів. Та досить буде сказати, що ціле те міркуване опирає ся на тій самій промові Нахора, яку ми вже висше виключили з ряду Цотен-

V.

(Розширене повісти про Варлаама і Йоасафа по Європі: латинські переклади і їх парості. Романтичні поеми про Варлаама і Йоасафа в Франції і Німеччині в XIII віці, прозові переклади, популярні книги, драми у Франції, Німеччині, Італії, Англії, Іспанії, Швеції, Чехії. Варлаам і Йоасаф у Польщі: віршова легенда Барановича, віршовий переклад Куліковського, шкільна драма Ліхонєвича. Русько-український переклад виданий у Кутейні 1636 р. і „Житє“ в Четїх Минєях Дмитра Ростовського. Пісня Йоасафова. Переклади румунські, новогрецькі й инші).

Щоби як слід зрозуміти значіне повісти про Варлаама і Йоасафа в загальній історії літературній, досить буде хоч поверхово кинути оком на єї вандрівку по літературах цивілізованих народів. Подаючи тут такий огляд ми з гори мусимо заявити, що він і не повний — бо майже кождий рік приносить тут нові відкриття і доповнення — і поверховий, бо не одна з названих далі переробок сама вимагала би окремої монографії. З другого боку ми не хотіли-б обмежити ся сухою бібліографією, такою нпр., яку подав Кун (E. Kuhn, Barlaam und Joasaph 50—74), бо нам прийшлося би в повні передрукувати її, значить, для спеціалістів ми не подали-б нічого або дуже мало нового, а неспеціалістам усе те було би зовсім не цікаве. Відсилаючи аматорів бібліографічної повноти до Кунової праці ми звернемо увагу на важніші явища сеї багатой літератури, а зупинимось троха довше там, де зможемо і від себе докинути дещо нового до сего огляду, значить, при долі нашої повісти в Польщі і на Україні.

На самім вступі сего огляду нам кидаєть ся в очи замітний і незвичайний факт. Коли прийняти, що повість про Варлаама і Йоасафа написана була по грецьки около 630 року, то разом з тим приходить ся прийняти й те, що вона більше як 300 літ по написаню лежала скрита. В VIII, IX і X віках зовсім нічого про неї не чувати; найстарші рукописи, які до нас дійшли, походять із XI віку. І швидко опісля починає ся вандрівка нашої повісти на захід, правдивий тріумфальний похід, яким крім Біблії не може повеличати ся

бертових доказів. Ученому і бистроумному критикови Галеві трапила ся немала пригода, що признав нашої повісти пізнійшу дату написаня на підставі вставленого в єї текст дуже давнього твору.

ні один пнший твір всесвітної літератури. Вона здобуває собі всі важливіші європейські краї і всюди робить велике вражінє, завойовує найважливіші роди літератури, пускаючи парості на поле епопеї, повісти і драми, поетичного оповіданя, параболі, використувана в тисячних компіляціях, проповідях та збірках поучень, дискутована в трактатах теологічних і історико-літературних, та, що найцікавіше, здобуває для своїх героїв місце святих у християнськїм Пантеоні.

Початок вандрівки нашої повісти на захід припадає на ту саму пору, коли зі сходу на захід поплила богата течія орієнтальних творів, таких як „Стефаніт і Іхнілат“ (Калїла ве Дїмна, індійська Паньчатантра), „Книга сїмох мудреців“ (латинський Долопатос, арабська книга про сорок везирів) — в часі перших хрестових війн і першого довшого побуту західніх лицарів на сході. Та перші кроки нашої повісти в латинськїм світі доси непевні і непросліджені. Найстарший латинський переклад її приписувано довгі віки вченому грекови Георгію Трапезунтському, поки вчені гуманісти Біллїус, Лев Алляций і ин. не завважили, що Георгій Трапезунтський жив у XV в. і вмер у р. 1484, а найстарші рукописи латинського перекладу сягають XII віку. Учений Німець Каспар Барт у своїй праці *Animadversiones ad Hermiae Pastorem*, виданій в р. 1655, твердить, хоч без ніякого доказу, що перекладу сего довершив знаменитий учений Анастасій Бібліотекар, сучасник апостолів словянських Кирила і Мефодия. Се не було би нічого неможливого, коли нагадаємо, що Анастасій в р. 869 посланий був цісарем Людовітом до Константинополя, був там підчас відбутото тоді собору, владав вповні грецькою і латинською мовою і служив дійсно посередником між церквами грецькою і латинською. Та Бартів здогад про єго переклад Варлаама і Йоасафа доси був занедбаний ученими і вони нічого не зробили для єго ближшого умотивованя; Кун (*Varlaam und Joasaph*, 54) думає, що порівнанє мови сего перекладу з латинською мовою перекладу Теофана доконаного Анастасієм дало би можливість розсудити, чи сей здогад має в собі зерно правди, чи ні.

В усякїм разі се одно певне, що в XII віці латинський переклад Варлаама і Йоасафа був уже досить популярний в Італії. Про се свідчить факт, що знаменита притча про однорога, уміщена в тій повісти, послужила мотивом для одної різьби на стародавній бантістерні в Пармі, що в р. 1196 почав будувати Бенедетто Антелами. Правда, після того опису сего рельєфа, який дає Піпер (*Evangelisches Jahrbuch*, 1866, стор. 35 і д.) можна сумнівати ся, чи власне сю версію притчі мав на думці майстер, що різьбив той

рельф¹⁾, та се вказувало би на значну давність і популярність притчі в Італії, а бодай на існування кількох її версій уже при кінці XII в. А що по моїй думці ся притча безсумнівно здавна мала свою особливу літературну історію, незалежно від повісти про Варлаама і Йоасафа (сю історію я обробив у окремії статі, виданій по болгарськи: Притчата за єднорога и нейниятъ български вариантъ, Сборникъ за нар. умотворення, т. XIII), а натяк на неї знаходить ся і в новогрецькім текстї Александриї і то натяк близший до представлення на тім рельфі, ніж до тексту в повісти про Варлаама, то можна ще споритись, чи є сей рельф дійсно свідощвом про існування і популярність нашої повісти в Італії при кінці XII в.

Старий латинський переклад свідчить про те, що доконав його чоловік тямучий і талаповитий. Переклад загалом стараний і вірний оригіналови. Та є одна характерна новість, що відріжнює його від грецьких рукописів: авторство повісти приписано тут св. Іванови Дамаскинові і ся традиція потягла ся від тепер у західній Європі без перерви і певно причинила ся дуже багато до популярности сего твору, надавши йому повагу імени одного з найвиднішних отців церкви. Твором Івана Дамаскина вважав сю повість Яков de Voragine, що вмер архієпископом генуєським у р. 1298, зложивши знамениту в середніх віках книгу звану *Legenda aurea*, де вставив також скорочене житє Варлаама і Йоасафа²⁾; приймаючи авторство Дамаскинове за річ безсумнівну пншій горішноїталієнський єпископ і писатель, Petrus de Natalibus, що був від 1370 до 1400 єпископом у Аквілїум близько Венеції, умістив короткі житєписи святих Варлаама і Йоасафата у своїм знаменитім „*Catalogus Sanctorum*“, що став ся першою основою римського Мартиролярія; се був перший крок до вставлення особливо Йоасафа в число святих католицької церкви, признаних нею офіційально, або, як говорять ся, канонїзованих³⁾.

¹⁾ E. Kuhn, *Der Mann im Brunnen, Geschichte eines indischen Gleichnisses*, у збірці *Festgruss an Otto von Böthlingk*, Stuttgart, 1888, стр. 76.

²⁾ Его витяг, доканий очевидно з латинського перекладу, починає ся словами: „*Barlaam, cujus historiam Joannes Damascenus diligenti studio compilavit*“, — текст глядя *Legenda aurea*, ed. Th. Graesse, Lipsiae 1850, стр. 811 і д., передруковано з додатком французького перекладу у *Douhet, Dictionnaire des légendes du christianisme*, стр. 59—76 поти.

³⁾ T. W. Rhys Davids, *Buddhist Birth stories or Jataka tales*, vol. I. London 1880, стр. X—XI.

Майже рівночасно з Яковом de Voragine або трохи пізнійше вставив французький Домініканець Вікентий з Бове обширний витяг з нашої повісти в своє монументальне „Зеркало“ (*Vincentius Bellovacensis, Speculum quadruplex*, у-перве видано в 9 томах коло р. 1477, перше датоване повне виданє вийшло в Дуге в р. 1624 у 4 величезних томах). Се „Зеркало“, що обіймало все знанє і віруванє середніх віків і майже аж до XVI в. було загально прийятою енциклопедією, мало що не виключним жерелом висшої освіти, складає ся з чотирьох частей: *Speculum naturale*, *Speculum doctrinale*, *Speculum historiale* і *Speculum morale*. Ся остатня часть зложена була кимсь иньшим по смерти Вікентія, що вмер у 1256 р. Оповіданє про Варлаама і Йоасафа знаходить ся в „Зеркалі історичнім“. Великий авторитет сеї праці¹⁾ також не мало причинив ся до розповсюдження впливу нашої повісти.

Обік повного латинського тексту отєї три латинські витяги, dokonані такими авторитетними писателями, послужили основою для многих переробок, про які далі буде мова. Та поки що для доповнення історії латинського тексту треба згадати, що з „каталюга святих“ Петра de Natalibus узяв життя Варлаама і Йоасафа Бароній до скомпільованого ним у р. 1583 *Martyrologium Romanum*; для них уставлено особну службу і пам'ять їх постановлено св'яткувати д. 27 падолиста. Незвісно, коли і якою постановою введено св. Йоасафа (без Варлаама) і в грецькі празничні Минеї, де пам'ять его обходить ся д. 26 серпня. Надто під днем 25 падолиста знайшов я в рукописнім Пролозі в бібліотеці перемиської капітули пам'ятку „Преподобною Фцію нашею єще живє сожже огнем Якенирь царь“, а під д. 26 тогож місяця пам'ятку 17 монахів замучених тимже царем. В остатніх десятиліттях, коли науковими досліддами понад усякий сумнів доказано, що героєм нашої повісти, названим у грецькім тексті Йоасафом, а в латинськім Йосафатом, є не хто, як історичний Сіддарта Сакіямуні, званий яко аскет Готама а як основник нової релігії Будда (осв'ічений і просв'ітитель), ся обставина наробила деякого клопоту ирравовірним католикам і викликала живу суперечку, котрої здобутком було докладнійше роздивленє римського Мартирологія і заперченє его канонічної поваги²⁾.

¹⁾ Про него гл. Dr. Freiherr R. v. Liliencron, Ueber den Inhalt der allgemeinen Bildung in der Zeit der Scholastik, München 1876.

²⁾ Се питанє занадто далеке від теми нашої студії, от тим то ми й не будемо вдавати ся в его розбір і відсилаємо до спеціальної літератури, яка вже набрала ся про сю тему. Перший Pic Devide (*Buddhist Birth stories*, XII) висказав остро і виразно

В початку XIII в. повість про Варлаама і Йоасафа мала великий вплив на західно-європейську лицарську поезію. В самій Франції повстають три віршовані переробки. Найважливіша з них мала собі автором трувера Гю де Камбре, друга зложена була англо-норманським поетом Шардрі, а третя, значно вкорочена, не має підпису автора. Всі ті переробки повстали незалежно одна від одної, та вийшли зі спільного жерела, з латинського перекладу нашої повісті¹⁾. Найважніша з тих переробок — Гю де Камбре. Вона обіймає звиш 12.000 віршів. Автор поводить ся з латинським оригіналом дуже вільно, деякі уступи пропускає, а дещо знов додає. І так в однім місці він вставив обширну суперечку душі з ті-

сю думку, що „Будда під іменем св. Йоасафата є на ділі офіційально признаний, поважний і шанований у всьому католицькому світі як християнський святий“. Супроти сего виступив французький учений Коскен у своїй статі „La Vie des saints Barlaam et Josaphat“ et la légende du Bouddha“ поміщеній в місячнику „Revue des questions historiques, 1880 за жовтень, і силкував си показати, що „Мартирології римський не мав ніколи ваги якогось непомильного авторитету і що коли на его стовпцях знайдець ся якесь ім'я з припискою sanctus, святий, то се ще зовсім не значить те, буцім то сей святий був церквою канонізований“. В тім самім дусі виступив також іще тогож 1880 р. англійський учений Ральстон у публичнім відчиті в London Institution, додавши до Коскенових доказів виписку з твору папи Бенедикта XIV „De canonisatione sanctorum“: „Церков — писав сей папа — не вчить, немов би все вставлене в римський Мартирології було правдиве як певна і непорушима правда. Щось иньше є формально позятий декрет канонізаційний, а щось иньше вставлене якогось ім'я в римський Мартирології, де віднайдено і поправлено багато помибок (Cosquin, Contes populaires de Lorraine, t. I, LVI). Та в дусі Ріс Девідса виступив також знаменитий індияніст Макс Міллер, доказуючи, що по всякій правді Будді й належить ся місце між святими, а з грецьких і римських святих мало котрий так вповні заслужив на назву святости, як так зв. св. Йоасафат, царевич, пустинник і святий (Max Müller, Essays). Полемізуючи з Міллером індійський місіонар Макдональд дивуєть ся, як може той, хто перечив існуванню Бога, вважати ся святим або навіть богом, а що до Мартирології цитує цікавий факт, що зі старого римського празника Dionysii Eleutherei Rusticum (scil. festum) (себ то селянський празник Діонізія Елевферського) у тім Мартирології зроблено трьох святих мучеників Діонізія, Елевферія і Русіка (K. S. Macdonald, The story of Barlaam and Josaphat: Buddhism and Christianity. Calcutta 1895, стр. LIII). Та нам здаєть ся, що чи був Йоасаф формально канонізований, чи ні, на практиці се не становило ніякої різниці: на практиці він довгі віки всюю християнською церквою вважав си святим, его ім'я писало ся в календарях, на его честь зложено служби, на его честь будовано і посвячувало церкви і каплиці і т. д.

¹⁾ P. Meyer und H. Zotenberg, Barlaam und Josaphat von Guy de Cambrai (Publikationen des Stuttgarter litterarischen Vereins Bd. 75) стр. 318 і д. Також переробка Шардрі опублікована була в Німеччині в видавництві Altfranzösische Bibliothek herausg. v. Wend. Förster, I.

лом (про неї гл. Батюшковъ, Споръ души съ тѣломъ, СПбурґъ 1891, ст. 212 і д.). Поема Шардрі значно коротша, обіймає ледво 3000 віршів. Коли Гю до Камбре належить більше до півдня Франції, а Шардрі до півночі, то третя віршована переробка повстала в осередку, на заході. Вона числить коло 12.000 віршів. Рівночасно працювало чимало авторів над прозовим перекладом сеї повісти на французьку мову; таких перекладів, зроблених незалежно один від одного, більше або менше повних супроти оригіналу, доховало ся до наших часів 4: один з XIII, два з XIV і один з XV в. та надто на афонській горі в Іверськім монастирі віднайдено уривки французького перекладу сеї повісти очевидно безпосередно з грецького оригіналу; переклад так і писаний на полях грецького рукопису і роблений був у початку XIII віку¹). З тих прозових перекладів мабуть ні один не попав у друк; у-перве французький переклад, докований Жаном Біллїусом з середньовічного латинського тексту, а поправлений его братом Жаком за грецьким рукописним текстом, був друкований в р. 1578 і пізнійше 1592. Мабуть якийсь инший переклад або переробку надрукував єзуїт Антуан Жіпар у Парижі 1642 р. Витяги з сеї повісти знаходять ся в *Bibliothèque universelle des romans* з р. 1775 і в популярних житях святих²).

До поетичних переробок зачислити треба також містерії. Доси їх звісно дві: одна з XV, а може ще з кінця XIV віку, видана Меґером і Цотенбертом у додатку до їх видання Гю де Камбре; друга походить з другої половини XV в., доси не публікована; зміст з наведеним поодиноким сцен є у *Parfaict, Histoire du théâtre français*, Paris 1735, t. II, 475—479), передруковано в *Douhet, Dictionnaire des Mystères*, Paris 1854, стор. 163—170). Коротший розбір дає *Pti de Жюльвіль* (*Petit de Julleville, Les Mystères*, Paris 1880, t. I, 277—281), причислюючи першу з тих містерій до XIV в. Друга з них має титул „*Le roi Avenir*“, а автором єї був „*Jehan du Prier dit le Prieur, marschal du logis du rois de Cicille, René le Bon*“. Містерія має 160 осіб і була грана три дні (*Petit de Julleville, op. cit.* II, 474—478).

Щоби доповнити історію нашої повісти у Франції, треба згадати, що й на провансальській мові зладжено було в XIV в. єї про-

¹) Paul Meyer, Fragment d'une traduction française de Barlaam et Joasaph faite sur le texte grec au commencement du treizième siècle (*Bibliothèque de l'Ecole des Chartes*, 6-e serie, t. II, 313—330 з фотографічним знімком).

²) E. Kuhn, Barlaam und Joasaph, 57—60.

зову переробку; мабуть перероблювано з французької прозової версії, вкорочуючи часті догматичну ще більше, та вірно заховуючи головне оповідане і притчі (гл. Meyer-Zotenberg, Guy de Cambrai, 352—356; E. Kuhn, Barlaam und Joasaph, 61; K. Bartsch, Chrestomathie provençale, 359—360).

Рівночасно з французькими віршованими переробками, значить, також у XIII віці, повстали й три німецькі поеми про Варлаама і Йоасафа. Найважливіша з них написана була лицарем Рудольфом Емським, що служив при дворі графів Монфорт. Рудольф узяв ся до сеї праці вже в старшій віці, спонуканий до сего аббатом Гвідоном Каппельським, що дав йому латинський рукопис повісти про Варлаама і Йоасафа, привезений з Сіто (Cîteaux) у Франції. Праця була скінчена коло 1230 року. „Зміст сеї гарної історії оброблений тут дуже відповідно і справді автор не дає ніде ані за багато, ані за мало“ — так судить про сю поему Вільгельм Грімм (Kleine Schriften, Berlin 1882, II, 237). Та інші історики німецької літератури судять острійше, закидуючи Рудольфові непотрібну балакучість, плитке розумінє оригіналу; особливо остро осудив се діло Гервінус у своїй історії німецької літератури; та й найновіший історик старої німецької літератури, др. Фрідріх Фогт, хоч признає, що Рудольфова поема здобула собі швидко велику популярність (про се свідчить велика сила її рукописів, які доховали ся до нашого часу) і мала значний вплив на пізнішу легендарну поезію, все таки бачить в авторі „прозаїчну вдачу і невелику зручність представлення річі“¹⁾. Характерне для духа того часу те, що Рудольф уважає свою працю над отсею повістю якимсь подвигом, узятим на себе немов би для відпокутування давніших поетичних праць присвячених світській любові; та у Рудольфа се мусимо вважати пустою фразою, а властиво наслідуюнєм Гартмана фон дер Ауе, у котрого також був такий перехід від світської до духовної поезії, та перехід сей відповідав внутрішньому переломови, який настав у его життю і чуттю, коли тимчасом у Рудольфа перелому ніякого не було і скінчивши Варлаама він узяв ся писати наскрізь любовну поему „Wilhelm von Orlens“²⁾.

Друга віршована переробка, якої автор називає себе „Bischof Otto“, держить ся ближше латинського тексту; з неї досі опубліко-

¹⁾ Prof. Dr. Friedrich Vogt und Prof. Dr. Max Koch, Geschichte der deutschen Litteratur von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. Leipzig und Wien 1896, стр. 137.

²⁾ K. Goedecke, Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung. Dresden 1884, I, 120; Vogt-Koch, op. cit. 138.

вано тільки уривки — не особливої вартости (бібліографію подає Kuhn, Barlaam und Joasaph, 69). З третьої поеми, що зложена була мабуть у Швейцарії, лишилися тільки відривки; о скільки можна по них судити, поема користала свобідно лат. тексту і була богата власними додатками автора (Kuhn, op. cit. 69).

В XIV віці якось не було нових оброблень нашої повісти; хто не вмів по латині, любувався поемою Рудольфа Емського. Тільки в XV віці, коли пройшла мода на лицарську поезію, починаються прозові переробки, зразу рукописні, а далі друковані. До перших друків (тзв. інкунабулів) німецьких належать два видання німецької „Buch der christentlichen Lere, die Hystori Josaphat und Barlaam genamst“, вид. коло 1478 в Авісбурзі у Гінтера Зайнера, с 60 грубими дереворитами; далі та сама книга друкована була 1480 у Антона Зорґа і потім у XVI віці багато разів передруковувана ріжними німецькими друкарями¹⁾.

В XVII і XVIII віці в Німеччині забуто про сю повість і хіба в учених працях десь не десь згадували про неї. Тільки в наших віці відновилося зацікавлення до неї: в р. 1847 появилася прекрасний, до вимогів новітньої науки відповідний переклад її на німецьку мову, доконаний молодим ще тоді, пізнійше знаменитим ученим Ф. Лібрехтом, що кільканацять літ опісля власне що до походження сеї повісти мав доконати дуже важного відкриття. Ще перед тим, у 1843 р. звісний нім. дитський писатель Хрістоф фон Шмід, переробив сю повість для молодіжі, а в р. 1845 знатний германіст Альвін Шульдц, знаний більше під псевдонімом Сан Марте, переробив її, свобідно поводячися з її змістом, на драму пз. „Des Kreuzes Prüfung, eine Glaubenstragödie“ (E. Kuhn, op. cit. 70—71).

Долішньо-німецькою (нідерляндською) мовою видано прозовий переклад, та значно вкорочений, у Антверпії 1593 (Rhys Davids, op. cit. XCVI) і в Роттердамі 1672 (E. Kuhn, op. cit. 71). В Англії лицарська поезія не дійшла до такого розвитку, як у Франції і в Німеччині, то й не було великих поем про Варлаама. Та проте й тут знаходимо три віршові переробки нашої повісти, зладжені радше з тексту *Legenda Aurea*, ніж із повного латинського перекладу. Одинока вповні захована з тих переробок числить усього 1250 віршів і походить з XV в. (текст її видав Horstmann,

¹⁾ Richard Muther, Die deutsche Bücherillustration der Gothik und Frührenaissance (1460—1530). München 1884, т. I, стор. 11, 16; Goedecke, op. cit. 123.

Altenglische Legenden : Kindheit Jesu, Geburt Jesu, Barlaam und Josaphat, St. Patrik's Fegefeuer, Paderborn 1875, стор. 113—148). Друга переробка з XIV в. обіймала 1272 віршів, та з них лишило ся тільки 792; з середини рукопису затратила ся одна карта з 480 віршами; текст видав також Горетман (ор. cit. 215—225). Третя переробка також неповна; лишило ся 1164 віршів (Horstmann, ор. cit. 226—240). Всі три оті поетичні переробки видав з критичними увагами до тексту для вжитку школярів англійської мови в Індії К. С. Макдональд у Калькуті (K. S. Macdonald, The story of Barlaam and Joasaph. Calcutta. 1895, стор. 1—53 і апарат критичний стор. 54—128). Прозову переробку нашої повісти, що держить ся тексту Legenda Aurea, опублікував також Горетман (Horstmann, Barlaam und Josaphat, eine Prosaversion aus Ms. Egerton, поміщено в Programm des königl. kathol. Gymnasiums zu Sagan, 1877). Та ширшої популярности на англійським ґрунті всі оті переробки собі не здобули; мабуть аскетичний дух нашої повісти не відповідав реалістичному і до практичних річей зверненому духови Англічан.

Зладжено коло 1600 р. прозову переробку й на ірляндську мову, та вона доси не опублікована; звістку про рукопис подав Макс Неттлау у Revue Celtique, X, 160 (E. Kuhn, ор. cit. 68).

Так само в кругах духовних і монастирських полишили ся наша повість у Швеції і Норвегії. На старонорвецьку мову перекладено її около р. 1250 з латинського рукопису з обширними вставками перекладачя. З сего старого перекладу переклав Г. Е. Кінк сей твір на сучасну датську мову і видав у Христіанії в р. 1852. Старий шведський переклад з другої половини XV в. віднайдено доси в однім тільки рукописі. Видавці старонорвецького перекладу дд. Унтер і Кайзер догадують ся, що на шведське перекладено сю повість не з латинського, а власне з норвезького. Видано сей шведський переклад у Штокгольмі в р. 1887 як 91 том наукової збірки Samlingar utgifna af Svenska Fornskrift-Sällskapet. Prosadikter från Medeltiden“ (E. Kuhn, ор. cit. 72—73). Коротка прозова легенда про Варлаама і Йоасафа винята з Cod. Bildsteinianus, писаного 1420—1450, є у мене в руках у виданню Ett Forn-Svenskt Legendarium, innehallande medeltids Closter-sagor, första bandet, Stockholm 1847 т. I, 609—629; сей Легендарий становить четвертий том тої самої Samlingar utgifna af Svenska Fornskrift-Sällskapet, яку цитовано вище.

Зовсім відмінна доля судила ся нашій повісти в Італії. Ми не бачимо тут ані одного повного та дословного перекладу, ані об-

ширних епопей нагаптованих на єї канві, як у Німеччині та у Франції, та за те багато популярних скорочених переробок, друків і драм, що ще й до нині не перестали мати ходу серед італійського простолюдя. Популярність єї розпочала ся ще в XIV віці, коли Ландоччо Паліаресі, приятель і секретар сьвятої Катерини Сієнської (1347—1380) переробив основу нашої повісти на поему, що заховала ся в однім рукописі в Оксфордї, та мабуть знаходить ся і в иньших рукописах північної і середньої Італії¹⁾. Найкращою пробою популярности нашої повісти в Італії є те, що вже від XV в. починають ся єї драматичні переробки і їх друки. Один знаменитий епік того віку, Бернардо Пульчі, автор лицарської поеми *Il Morgante Maggiore*, зладив також драматичну переробку нашої повісти, що була багато разів передруковувана. З кінця XV в. походить також драма Сочі Перреттано або Паретано, також багато разів друкована і без сумніву й виставлювана в XV і XVI віці (друковані тексти роздавано тоді в Італії і Іспанії тим, що приходили до театру, як нині афіші або лібретта опер). З XVI в. знов маємо епічну віршовану переробку, доконану палермським шляхтичем Аттіліо Опецціні і видану в Палермі в р. 1584. Та й до нині оповіданє про Варлаама і Йоасафа власне в драматичній формі живе між людом у Тоскані. Анкона пише про се: „В формі сільської драматичної вистави званої *Maggio* (майська забава) легенда звісна всюди в тосканським краю, а особливо в околицях Пізи, де її виставляють і друкують для вжитку простого люду“ (*D' Ancona*, op. cit. 144).

З XIV віку походять і найстарші переробки нашої повісти на італіянську прозу. Далеко не все, що заховало ся з них у рукописах і старих друках, доси науково оброблене; так що маючи тільки недокладні звістки годї розібрати ся в тім багатстві книжкової традиції. Кун бажаючи сяк так привести до ладу дотеперішні звістки ділить прозові переробки італіянські після титулів на два типи: *Storia* і *Vita*. *Storia* обширнійша, хоча все таки супроти латинського тексту вкорочена; єї рукописи сягають до XIV віку. Де в чому вона подібна до провансальської переробки Варлаама і Йоасафа, та ще не звісно, котра з тих двох паростей може вважати ся оригіналом, а котра зразком із него. До XIV в. відносять ся й найстарші рукописи коротшої *Vita*, характерні тим, що замість назви Варахії в них стоїть назва Альфанос. Ся переробка перепи-

¹⁾ *Alessandro d' Ancona*, *Sacre rappresentazioni dei secoli XIV, XV e XVI*. Firenze 1872, т. II, 145.

сувалась і пізнійше дуже часто, а від XV в. почали ся і до тепер ще йдуть єї нечисленні друки, що продають ся по ярмарках для вжитку простого люду (дещо з них, особливо старші, вчислює Кун, *op. cit.* 63—65).

Що в Іспанії і Португалії наша повість також з давна тішила ся чималою популярністю, на се вказує не тільки факт істнованя кількох перекладів і скорочених переробок — з них найпопулярніша та, що уміщена в книзі Педра Рібаденейри *Flos sanctorum o libro de las vidas de los santos*, що від початку XVII в. (перше виданє вийшло 1624) була багато разів передруковувана а надто перекладена на мови латинську, французьку, італійнську, німецьку, нідерляндську і англійську — але також те, що знаменитий поет Лопе де Вега переробив її на драму *пз. Barlan y Josafá*, а в початку XVIII в. іспанські місіонери вважали її обік Біблії книгою вельми придатною до навертаня невірних і скріплюваня в вірі недавно навернених, так що Єзуїт Антоніо Борджа переклав її на мову „тагала“ (урядова мова на Філіппінських островах), а місіонерська коллегія видала сей переклад у Манілі в р. 1712¹⁾.

До круга західно-європейських культурних впливів належали також деякі словянські народности, головню Чехи і Поляки. От тим то й не диво, що вони познайомили ся з нашою повістю з західніх жерел, головню з латинського перекладу і оброблених на его основі латинських легенд (головню *Legenda Aurea*). І так в Чехії повість про Варлаама і Йоасафа від XV віку належала до улюблених побожних людських книжок. Найстарша єї популярна переробка, про яку маємо звістку, має титул: *Řeč o jednom Králevici jménem Josafat, synu Krále, jenž slul Avemir [sic!], kterežtož jeden pustenník jménem Barlaam obrátil na viru křesťanskou*. Сеї переробки довершив, як сказано далі, „*Laurentius de Tyn Horšov in Nova Domo*“ в р. 1470. Ся праця, здасть ся, не була друкована, та заховала ся в двох рукописах із XVII в. Натомісць у XVI в. здобула собі широку популярність иньша чеська переробка, що вийшла в р. 1504 у Пільзні накладом друкаря Миколи Бакаларжа *пз. „Kniha velmi nábožna, jenž slove Barlaam, kterauž to onen veliký doktor Johannes Damascenus přeložil z řeckého jazyka v latinský“*. Окрім сего виданя *in 8-vo* вийшло в Пільзні друге виданє 1512 р. *in 4-to*, а третє в Празі в р. 1593. В яких відносинах стоїть текст тих видань одно

¹⁾ Zotenberg, *Memoire* 79; E Kuhn, *Barlaam und Joasaph* 66—67.

до одного, до латинського оригіналу і до старої переробки Лаврентія de Tyn Horšov — сего не змію сказати ¹⁾).

В XVII і XVIII в. наша повість у Чехії якось, здається, попала була в забуття, а може тільки бурі, які в тих часах лютили ся на чеській землі, понищили сліди її популярности, досить, що ми не маємо звісток про які будь пові видання. Тільки в нашім віці і то аж у р. 1840 появили ся два нові видання, що зовсім не наважують до старої традиції, — се переклади згаданої вже німецької переробки для молодіжкі. Один переклад, доконаний Ярославом Попсішілем, був виданий у Кралевімі Градці из „Josafat syn Krále indického, příběh ze starovekosti křest'anské“ (120 стор. друку), а другий виданий під таким самим титулом (се дословний переклад німецького титулу Хр. Шміта) і того самого року (в Празі?) зладжений був І. П. Девітським і обіймав 168 сторін друку ²⁾.

До польської літератури введено нашу повість досить пізно і то виключно в віршованій формі — се може й було причиною, що вона тут не здобула собі ширшої популярности. Цікаво також, що появляється вона в старій польській літературі вже в часі упадку літературного смаку і декаденції шляхетсько-польської суспільности. Скарґа в своїх знаменитих „Żywotach Świątych“ полинув Варлаама і Йоасафа. Може бути, що коротка легенда про них була в польськім перекладі Римського Мартирологія, виданого в Кракові коло 1592 року ³⁾, та не бачивши сеї рідкої книги не можу сказати сего на певно. Перший подав коротку віршовану переробку Лазар Баранович, православний архієпископ чернігівський, у своїй книзі „Żywoty świętych ten Apollo pieie, iak ci działali, niech tak każdy dzieie“, виданий в р. 1670 у друкарні Київсько-печерської Лаври. Біограф Барановича, проф. Сумцов, ледво побіжно згадав

¹⁾ Гл. працю І. Е. Воцеля (J. E. Vocel, Über zwei altböhmische Bearbeitungen des geistlichen Romans „Barlaam und Josaphat“ в Sitzungsberichte der königl. Böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften, Prag 1854; Jaroslav Vítěk, Dějiny české literatury. V Praze 1893, стр. 21; J. Hanuš, Barlaam i Josafat в Ottův Slovník naučný, t. III, стр. 331.

²⁾ Jos. Jungmann, Historie literatury české, t. I, стр. 426—427.

³⁾ Martyrologium Kościoła Rzymskiego. To jest: Poczet albo Dziennik Męczenników y innych wszelakich świętych: w którym się opisuje, ktorego wieku, ktorego dnia, w którym miescu y iako który szczedł z tego świata na żywot wieczny. Na każdy dzień przez cały rok według nowego kalendarza rozpisany. Teraz świeżo na polskie przełożony. В передмові, що датована 10 червня 1591 перекладчик називав себе Simon Nicovius. Книга має 156 карт 4-то. Гл. Jocher, Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce. Wilno 1857, t. III, стр. 413.

про сю книжку; докладно подав її титул і дещо з її змісту пок. проф. Огоновський (Історія літератури рускої, I, 298—299), не вдаючи ся ані в подрібний огляд її змісту, ані в те, відки черпав його Баранович. Не маючи під руками сего старого видання, я подаю тут як пробу Барановичевого рифмовання частину з його оповідання про Варлаама і Йоасафа, яку переписав р. 1895 д. Роздольський в селі Бистрій на Угорській Русі, знайшовши там на переді Службеника вклені чотири листки Барановичевої книги, а то стор. 361 - 362, 363—364, 365—366 і 371—372. Власне на остатнім листку містить ся отсей уривок з легенди про Варлаама і Йоасафа :

Kazał Staruszka wnet przywieść do siebie,
 Niechaj się prawi ten Kámiień nie grzebie.
 Poczoł Kazanie o Násieniu prawić
 Starzec, chcąc dobrą z niego ziemię sprawić.
 Nie padło Ziárno na drogę, by iący
 Pozobać mieli nieprzyiązne ptácy.
 Nie padło w ciernie, ni na opoczystą
 Ziemię, lecz pádło na Dobrá na Czystą.
 Poznał Krolewic Kamień do Korony
 Krolewskiey zgodny, Wiárą ozdobiony.
 Nad wszystkie Drogie Kamienie szacuje,
 Nie złotem [,] Sercem swoim go kupuje.
 Jak воск wnim Serce miłością topniało,
 Włosię co Starzec rzekł mocno wlepiáło.
 Mniski mu żywot nad swiecki zalecał,
 Duchem, że Mnichem będzie, to obiecał.
 Pytasię: wieleć lát Oycze Szczęśliwy?
 Pięć nad Czterdzieście, prawi, iakem żywy.
 Rzecz Jozaphat: Siedmdziesiąt się zdaje.
 Odpowie Starzec, prawda, tak się staie,
 Gdybym od mego Narodzenia láta
 Liczył, lecz temi iżem zażył swiáta,
 Tych ia nieliczę: te com Bogu służył
 Liczę: innemim nie żył, Bogu dłużył
 Jáki by żywot na Pustyni? pyta,
 Jak pszczołka z kwiatkow tak zsłow starca chwyta.
 Pokarm nasz, prawi, są owoce tyle,
 Ziółka co Ziemia rodzi, iemy mile.
 Czasem sąsiedzi y chleb nam przynoszą,

Sami z iałmużny, lub ich y nieproszą ;
 Iako od Boga przysłany bierzemy,
 Tam żniemy kędy sámi nie sieiemy.
 A Szaty nasze są grube welniáne,
 Zimie y Lecie iadnákie włosiáne.
 A że Barlaám był w swieckim ubierze,
 Prosi by własne ziawił, iak Pácierze
 Wnim odprawuie : pokaże mu Ciało,
 Ktore postámi y trudy zczarniało.
 Uyrzáwszy plákał Iozaphat, y rzecze :
 Twoy żywot Oycze mnie do siebie wlecze.
 Wez mię za syna Oycze ulubiony,
 Iá ztych pałaców poydę w twoie strony.
 Krzest Święty przyjmę, y twego Zywota
 Chcę nasladować, gdzie ma gniazdo Cnota.
 Barlaám rzecze ; nie teraz uczynisz,
 Bo nam od Oyca swego tym zawinisz.
 Okrzzczę Cię y tu zostawię, a potem
 Pogardzisz światem y Krolewstwem Złotym,
 Y przydziesz do mnie, mam nadzieię w Panie,
 Ze zemnać Niebo wespol się dostanie.
 Plácząc Krolewic prosi o Krzest Święty,
 A żeby Braći skarb od niego wzięty.
 Barlaám rzecze : ubogim Bogaci
 Dáją, Bogátym niedaia żebraći.
 A moy najmnieyszý Towárzysz Bogáty
 Bárziew n'żli Ty, lubo niema cháty.
 Mam tę nadzieię, że Bogátym y Ty
 Známi zostaniesz, będziesz znamienity.
 Ktorzy dla Pána ziemnę (має быти земне) opuszczaią
 Dobrá, daleko większe nabywáią.
 Bo Dar Niebieski droższy iest najmnieyszý,
 Niż naybogátшы wszystek swiat ninieyszý.
 Pieniądze na grzech pobudką być známy,
 Więc ich iak węża z zanádrza miotamy.
 Y chcesz by węże, ktore podeptáli
 Bráćia nogámi, me im ręce dáli.
 Ták doskonále dáwszy mu cwiczenie,
 Jako gotowym miał być na Okrzzczenie — i t. d.

З форми назв „Barlaam“, „Jozaphat“ видно, що Баранович черпав з латинського жерела, може з Legenda Aurea.

Троха пізнійше, в р. 1688 вийшов перший і одинокий польський переклад нашої повісти, доконаний римованими віршами ксьондзом Матвієм Гнатом Кулітовським з латинського Біллїусового перекладу. Книга видана в форматі малого подовгастого folio (також, як Твардовського *Wojna domowa*) має ось який титул: „*Krolewic Indyiski w Polski stroy przybrany albo Historya o Świętym Jozaphacie Krolewicu Indyiskim y o Świętym Barlaamie Pustelniku Pustyniey Senaar nazwaney. Od Świętego Jana Damascena napisana, a z greckiego ięzyka na Łaciński od Jakuba Belliusza [sic!], Prunau-sza Cenobiarchy przetłumaczona, Teraz zaś przez X. Matheusza Ignacego Kuligowskiego, Dziekana Wołkowyskiego, Proboszcza y Plebana Wołyńskiego z Łacińskiego textu na wiersz Polski przełożona. W ktorey oprócz wielu dziwnych transakcyi, uciesznych trefunkow, Duchownych instrukcyi, Znayduie się Wiary S. Katholickiey y tajemnic Boskich krotkie a iasne zebranie, Pokaranie obłud swiata y marności iego, wywiedziona Dekretow Boskich, żadnym fortelem ludzkim nie chronionych nieodmienność. A dla pożytku Duchownego do Druku podana Roku Pańskiego 1688 w Krakowie w Drukarni Mikołaja Alexandra Schedla I. K. M. Ordinaryinego Typogr.*”) Твір сей написаний звичайним польським епічним розміром, себ то 13-складовими, по парі римованими віршами, присвячений був вовводі віленському і литовському, великому гетьманови Казимірови Сапізі. Кулітовський держить ся досить вірно латинського оригіналу (вид. 1593) і не позволяє собі робити ані власних вставок ані вкорочень. Та про те его переклад читається тяжко; він не має тої простоти і прозорости, що латинська проза, а щоб надати йому поетичний лет, на се у Кулітовського не було ніякого таланту. Що найбільше міг він зі свого боку поприкрашувати текст натяками на клясичну мітологію, без яких тоді в Польщі годі було вважати ся освіченим чоловіком, а які власне тут, в нашій повісти, були зовсім не на місці.

„Трудящий писатель і перекладач, хоча загалом, дивлячись на него як на поета, був недбалий у віршованю і в чистоті мови, та про те в тому часі його охоче читали, бо вмів щасливо потрафляти в тодішній смак, на що доказом є численні видання его писань”. Сей осуд польського вченого кс. Юшинського²⁾ можна би злагодити хіба тим, що Кулітовський жив у віці тзв. макаронічнім

¹⁾ Докладний опис гл. Kuhn, Op. cit. 73.

²⁾ X. M Hieronym Juszyński, Dykcyonarz poetow polskich, w Krakowie 1820, t. I, стор 229.

і порівнюючи его віршоване з тим, чого довершували иньші польські віршописці того і троха пізнійшого часу, признаємо, що Кулітовський ще досить стереже чистоти мови і дбає про те, щоби его вірші крім каденції були хоч саяк так зрозумілі. Се особливо доторкається до оригінальних віршів Кулітовського; его переклади, а особливо *Królewica Indyjskiego* називає Юшинський „ *tłumem niezmiernie pospolitych błahostek*“ (ор. cit. 230). Надто стала ся ще перекладачеви немила пригода: на стор. 136 в однім слові лишила ся друкарська помилка: w замість m і вийшло иньше слово, що надало цілому реченю еретичське значінє. Кулітовський хотів за се позивати друкаря, та сей обіцяв йому у всіх примірниках повиправляти еретичське слово. Отже в иньшій своїй книжці пз. „*Heraklit chrześcijański*“, виданій у Варшаві в р. 1694, Кулітовський жалується, що друкар поправив свою помилку тільки в 500 примірниках, а 200 примірників розпродав без поправки. Сьвіт певно не був би нічого про се знав, як би Кулітовський сам не був звернув на се уваги.

Подаємо тут пару проб перекладу Кулітовського. Ось початок.

Indya iest kray wielki, w ludzie rozmnożony,
 Daleko od Egiptu, iednak okrażony
 Od Egypskich stron zewsząd morzem, zaś od lądu
 Do Perskich idzie granic, który kray z nierządu
 Bałwochwalstwa z dawnych lat sprosnie przed tym słyńał,
 A mgłą błędow otoczon w swych występках ginął.
 Potym gdy Przedwiecznego Syn iednorodzony
 Boga weyrzał na swoy lud, niewolą strudzony,
 Miłosierdziem wzruszony, rownym nam człowiekiem
 Procz grzechu pokazał się, y który przed wiekiem
 Był Bogiem, niebieskiego Oyca tron zostawił,
 Bostwa nie tracąc, aby ludzki narod zbawił.
 To iest, aby ludzki był narod podzwigniony
 Od vpadku dawnego y wyswobodzony
 Na pierwszą złotą wolność, a grzechu sprosnego
 Pozbywszy, był dziedzicem krolestwa gornego.

.
 Tedy święci vczniowie na rozne klimata,
 Na wszystkie bowiem części rozeszli się swiata:
 Na wschod słońca y zachod y tam, z kąd powstaie
 Bystry Auster, y w zimna siedmtryony kraie.

Нам цікаво було поглянути на стор. 136 і побачити, яка се помилка була там у „пункті“ XIX, що стільки клопоту наробила авторови і его друкареви. Екземпляр університетської бібліотеки у Львові, який ми переглядали, належить до тих 500, що по свідочтву Кулішовського були поправлені друкарем, для того не легко дійти, де там могла бути помилка. Міні здаєть ся, що вона була в двох остатніх віршах отсего уступу :

Tę tedy wiarę masz rozważać sobie
 Bez ciekawego o tem badania y troski,
 Jakiem siebie sposobem wyniszczył Syn Boski?
 Jakiem kształtem z Panienskiej krwi bez naruszenia
 Jey Panienstwa, Człowiekiem stał się bez nasienia?
 Jak dwie Natury w iedney osobie zostaią?
 Co bowiem słowa Boże nam opowiędaią
 W Pismie, tak mamy wierzać; modyżas nie wiemy,
 Ani słowy rzetelnie wyłożyć możemy.

Отже міні здаєть ся, що тут у словах „mody“ і „słowu“ перемінняні були букви m і w, і виходило :

„wody zaś nie wiemy,
 Ani słomy rzetelnie wyłożyć możemy.

Се певно не була ересь, а просте коштунство, та розумієть ся, що сумління духовного віршописця такою переставкою букв муїло дуже згіршити ся. Чортняк зецерський зажартував собі з него в самім делікатнім місці.

Книга Кулішовського, як бачимо з его власних слів, друкована була в 700 примірниках і не діждала ся другого видання. Для широкої публіки вона була за тяжка, а в Польщі наставляли часи „króla Sasa“, зовсім не прихильні аскетизмови та заглиблюванню думок у власне сумління. От тим то повість про Варлаама і Йоасафа лишила ся (крім притч, що приходили окремо від повісти, через Gesta Romanorum і т. ин.) в Польщі придбанем теологів, монастирів та монастирських шкіл. Звісно, що в тих школах були драматичні вистави улюбленою і обовязковою „рекреацією“, і ось ми бачимо, що около 1760 р. монах-піаріст (вони звали ся fratres scholarum piarum) Михайло Ліхоневич, в ту пору професор синтактики і поетики в Хелмні в Познанщині переробив історію Варлаама і Йоасафа на три актові драми („Dialog“) пз. „Historia Jozefata króla Indyjskiego“. Ся драма написана прозою підмішаною віршами знаходить ся

разом з п'ятьма шкідливими драмами сего автора в одній рукописі бібліотеки Оссолінських у Львові (Інв. н-р. 2455). Рукопис написаний, здається, рукою самого автора, а на кінці нашої драми є приписка автора, де говорить ся, що „сей твір був троха вчаснійше друкований“. А що рукопис зладжений був у 1762 році, то можемо думати, що коли ся приписка правдива, драма Ліхоневича була друкована в 1760 році. Та що ж, у польських бібліографіях ми не здінали записаного такого друку, а в Естрейхеровій бібліографії власне під р. 1760 наведено тільки один твір Ліхоневича з ось яким титулом: „Poema sceleris comes talione gladii vindicata, in scholarum pīatum Culmensium theatro patrio idiomate“¹⁾. Сей титул, так як тут є, є проста нісенітниця, та се вже мабуть вина польського бібліографа, що дбає тільки про те, щоби як найбільше номерів набрати в своїй бібліографії, а про докладне відданє титулів, про критичність у здогадах при виданнях без року і місця друку, у розв'язуваню псевдонімів і т. д. зовсім не турбуєть ся. Певно відомість про Ліхоневичеву „Poema sceleris“ узяв Естрейхер відкись із другої руки; за те у него нема згадки про ті драми, які є в рукописі Оссолінських і про які сам автор виразно говорить, що були троха давнійше надруковані. Знов у рукописі Оссолінських нема Естрейхерової „Poema sceleris“; розумієть ся, що й вона і ті драми, які є у Львові, могли бути друковані і може з часом віднайнуть ся.

Подаємо тут пару звісток про рукопис і драму Ліхоневича. Рукопис in folio є уривок якоїсь більшої цілости; стара пагінація на рукописі йде від стор. 189 до 214. Рукопис обіймає 13 карток і містить три драми Ліхоневичеві: Dyalog o Barlaamie i Jozafacie, Dyalog o Maurycym Fokasie i Herakliuszu і в кінці Dyalog o bezbożnym Achasie królu żydowskim. Два остатні діалогови написані віршами, а перший прозою, тільки вставлено декуди віршовані „канти“.

Діалог про Варлаама і Йоасафа починає ся „передмовою“: лицар розмовляє з „ojczyzna“, се б то з Польщею; вона просить від него „posilków, abym na kły nieprzyjaznych dzikich nie poszła bestyi“. Розмова кінчить ся покликом „ojczyzno“: „Odtąd sław narodzie Polski Prześwietne Trzcieńskich imię!“ Далі йде паралельно по латині і по польськи „Cantus cum choro in laudem Illustr. Trzcieńsciorum Domus“ — несмачна панегірика, які тоді в Польщі були в моді.

¹⁾ Estreicher, Bibliografia Polska XV—XVIII w., т. IX, стр. 303.

Потім наступає ось який „Dowód gruntowny księgo-dzieyny: Jozefat Syn Awennira Krola Indyiskiego, gdy od dzieciństwa przysłym był wieszczony Chrześcianinem, oyciec iego Poganin rozneмі temu usiłował przeszkodzie sposoby, lecz cudowną Boga opatrznoscią Jozefat wiary Świętey od Barlaama Pustelnika wyuczony, potym iak oiciec umarł Panstwem rządząc dziedzicznym, wkrótce i tym pogardził, a na Puszczy Senauryckiey świątobliwie życia swego dokonczył. Proznosc proznosci wszystko pod Słońcem wżgardy swiata na Jozefacie krolu Indyiskim szkoły nasze akademiczno-chelminskie“. Далі автор перепрошує за гру учеників і розсипає нові підхлібства для гостя п. Тшчєньського.

Akt pierwszy. Scena 1. O wróżbach. Король Авенір просить дворака Зардана пошукати в цілїм індійськїм свїті віщунів (gwiazdomistrzów), щоби сказали будущу долю єго сина однака, найдорожшого йому над усе. Зардан зараз приводить віщуна Теодаса, а сей мовить, що Йосафат має стати християнином. Щоби сему запобігти, наказує Авенір усім християнським пустинникам і монахам забирати ся до трьох день з індійської держави, „іeżeli ich dotąd przez żarliwość o cześć Bogów naszych nie uskromiły miecze. Cały zaś dwór nasz krolowski a naybardziej Ciebie zaklinamy Zardanie, abys ku zagrodeniu tey rzeczy w wszelkich swobodnych wygodach tak naszego Jozefata pieścił, aby zadney wcale wiadomosci nie miał o nędzy na tym swiecie ludzkiey, o ubostwie i smierci i niemocy i frasunkach ani o przyszłych nie myślał rzeczach, skąd by od tego dobra nie tęsknił do czego, przeszłą ktorego nadzieią ci to mamiennicy ludzą“. Возний голосить королівський приєуд.

Scena 2. O zabawach Jozefata. Зардан заявляє Йосафатови, що може вживати всего, чого хоче. Приходять сенатори і бажають йому всякого добра. Вони ж сьпївають кант благаючи небо, щоби давало Йосафатови все що найліпше. Ось 3 і 4 строфи сего канту:

Wszak swoboda wieloraka
Awenira iedynaka
By piesciła chęci,
Lub co serce nęci.
Tego potrzeba.

Nuż fortuny wierney koła,
Godnosci, roskoszy zgola
I wszelkie swobody
Bądźcie do wygody
Krolewiczowi!

Входять три генії: Гонор, Фортуна і Роскіш, кождий оповідає, хто він і заявляє, що буде найвірнійше служити Йосафатови. „Jozefat ciesząc się klaską rękami mówiąc: brawo!“ Далі має перед ним пописувати ся кавалерія — се тільки зазначено в сценарії, а чи і як було виконано, не знати.

Scena 3. O naukach Jozefata i dalszym powodzeniu. Зардан приводить Йосафатови вчителя „w naukach Egipskich mistrza“, що має навчити його мудрости, т. є. „wszystko co jest potrzebnego, dobrze rozumiec, dobrze czynic, dobrze wymowic“. Учитель оповідає про сьвіт небесний і земний. „Niebo ma cztery części to jest: Wschod, Zachod, Południe i Północ, samo zas obraca się i okręza ziemię we szrodku stoiącą, ma ogień i gwiazdy“ і т. д. В таким же роді йде премудрість про „zywioły: ogień, powietrze, woda, ziemia“, при чому вчитель показує ученикови глоби й мапи. Кінчить поглядом на історію. Коли вчитель вийшов, Йосафат мовить Зарданови: „Własnie mi się takowe podobaią zabawy, atoli tym swiata pięknościom niech się rzeczywiście przypatrzę“. Та Зардан заявляє, що йому заборонено виходити на сьвіт. На просьби Йосафатові вияснює, яка тому причина і додає, що має у всім служити йому, „tak iednak pod pilną strażą zachować, zebys W. K. Mc z obcemi ludzmi w rozmowy się nie wdawał, a ztąd o zadney Swiata nie był wiadom nędzy“.

Scena 4. O widoku Jozafata. Йосафат мовить Авенірови, що він мов зьвір у заперті нічого не знає. Батько дозволяє йому вийти з сенаторами. Тут він бачить сліпих і хромих; Barachiasz, skryty katolik, вияснює йому людську долю. Чоловік родить ся для праці, підлягає всяким небезпекам, хоробам, трудам, жите его швидко минає мов сон, кождий чоловік мусить умирати, а по смерті добрі йдуть до неба, а злі до пекла.

Scena 5. O nauczaniu wiary i nawroceniu Jozefata. Йосафат у монольозі згадує Баракієві слова і його проймає страх. „Ach, gdzieś ja iestem! a kto mi w głupstwie swiata między stworzeniami błędnemi prawdy wyprostuie goscieniec!“ Впрошуєть ся до него Варлаам обіцяючи потішити його. Зардан впускає його до королевича. Всі виходять і Варлаам починає свою промову. Автор пропускає всі притчі і тільки згадує про них у сценарії, за те подає обширний догматичний виклад християнства. Йосафат увесь зворушений. „Prawda, że iestem skażony owoc z zarazonego drzewa, kalisty strumyk z nieczystego zrzodła, a Murzyn szpetności z pogan-skich Rodzicow, albowiem z mlekiem wyssałem bałwochwalstwo, a Mamki moje były wszystkie uciechy; nie znam, tylko bałwany i nie-

me posagi, bo mnie tym od dzieciństwa aż dotąd zabawiano, atoli iezeli mnie Bog Chrześcianski uczynił naczyniem między swe wierne wybranym, zupełnie zdaie się na wolą jego“. Він готов хрестити ся, та Варлаам радить подождати. „Jeszcze się w tobie iak w zagaszoney pochodni kurzy dym świeckiey dwornosci, przytomnosc rzeczy ktore cię zepsuły, łatwo zapalic się mogą, rany duszy twoiey świeze i otwarte, iacno ie rozdraznic“. Остаточно він хрестить Йосафата, дає йому цілувати хрест і відходить, а Йосафат каже голосно: „Eu przecież niemasz czystszej w wierze prawdy nad katolicką!“ Почувши се Зардан попадає в роспуку, та врешті згоджуєть ся не казати про се нікому.

Akt II. Scena 1. O Radzie przeciw Jozefatowi. Зардан зраджує Авенірови, що Варлаам довів Йосафата до погорди поганських богів. Кличуть сенатора Арахіса і враджують дигнати Варлаама, а коли його не знайдуть, то привести поганського жерця Нахора, видати його за Варлаама і нехай королевичеві говорить протівне тому, що говорив Варлаам.

Scena 2. O męczeniu pustelnikow. Арахіс не знайшовши Варлаама приводить перед короля двох пустинників у кайданах. Король питає їх, де Варлаам? Вони заявляють, що знають, а не скажуть. Їх беруть до в'язниці за образу богів і короля. Сенатори засідають на суд. Возний викликає процес іменем короля і делятора Арахіса (admirala wyspy Japońskiej) проти пустинників Сильвестра і Якова за погорду богів, звичаїв, за тайні науки серед народа, розбуджуване несупокоїв та непослух через те, що не забрали ся з Індії. За те на основі „Statutow koronnych, osobliwie Achmeta 1200 na rokoszanow i Berbera 1030 na obrazicielow Maiestatu“ домагаєть ся, щоби Сильвестрови відрізати язик, руки й ноги, а Якову відрубати голову „тороєм на рніаку“, а все се записати в книги і заховати по мисли теперішнього декрету з р. 1760. За тм говорить „instygator“ закидаючи пустинникам, що „iuz wiele z pospolstwa, Senatorow, Panow, Szlachty na swoją stronę skrycie przewiedli“. Їх боронить „patronus“ показуючи, що вони невинні, та їх засуджують і карають.

Scena 3. O dyspucie względem wiary. Нахор під загрозою Йосафата перемагає поганських мудрців на диспуті.

Scena 4. Awennir dobrocią i złością następuje na Jozefata, та коли ніщо не помогло, віддає Йосафатови королівство, а сам відходить у иньшу провінцію.

Scena 5. O Nawrosceniu Awennira. Авенір присилає синові лист, що навернув ся на Христову віру і просить його чим

швидше до себе, бо нездужає. Йосафат дуже радіє. Генії співвають пісню з музикою. „Pierwey iednak zagra kapela, potym rozedrze się niby zasłona, za którą będą stac na stoliku Boszkowie: Jowisz, Bacchus i Wenus, i stanie się głos od nich niby ten: Jozefacie, także z Rodzicem oyczyste porzucasz Bogi!

Jo zefat: A mnie co z wami, przekłete bałwany! Tu rozgniewany przyskakuie niby do ołtarza i biorąc nayprzod Bacchusa, potem Wenere, o ziemię tłucze mówiąc: Otoz twoia wszechmocności, Bacchusie! Otoz tobie Wenero! To zas uczyniwszy idzie do Jowisza, którego obrociwszy wydaie się krzyz, skąd tak mowi: Krzyz więc Chrystusa odtąd zaszczytem będzie Indyjskiego Krolestwa. Potym wesół schodzi i tak się konczy.

Akt III. Scena 1. O śmierci oyca Awennira. Йосафат застає батька на смертній постелі; оба радують ся, що їх сполучив Христос, батько віддає синові берло і корону мовлячи: „Sam za berło bryłę ziemi, za tron trumnę odbieram, wszystkich wyswobadzam z poddanstwa, wyzwalam z obowiazkow, gdy sam dług smiertelnosci wypłacam“. Він умирає, Йосафат голосить над трупом.

Scena 2. Pogrzeb Awennira. На сцені катафалк з королівськими інсигніями і написом: Omnibus non omnium communis. Чотири генії співвають:

Ach niestateczny Świecie w swym kole,
Co swiatłosc w cienia a zdrowie w bole,
Słodki potoki w pioletu soki,
Wesela obracasz w żale!

Сей кант має 6 куплетів.

Scena 3. O koronacyi z obrządka mi. Йосафат присягає, „iz wszystkie prawa i swobody, przywileie powszechne i pojedyncze wszystkich Stanow... nienaruszenie, owszem swiętobliwie strzedz, pilnowac i zachowywac będę.

Scena 4. O pozegnaniu Jozefata. Jozefat seym składa i. opowiada wolę своєю Паном, iako więcеу nie chce być kroleм, tylko pustelnikiem. Він поручає їм вибрати Барахію королем індійської Річи посполитої. Панове жалують його і намовляють лишити ся, та даремно. Tu się poczyną piesn zegnaiąca, Cantus cum choro, Spiewanie z graniem:

1-mo.

Gdy się z Swiatem Krol rozstaie
Dążąc na puszcza w gaie,
Juz Indyo zegnam ciebie,
Dla mnie oyczyzna w Niebie.
Gdy mnie miłość Boga pęta,
Woysk Rycerze, książęta,
Szlachta, Pospolstwo, Poddani,
Bądźcie już pożegnani.

2-do.

I was żegnam Domu mile
Zaszczyty krotofile,
O Dostoiensstwo, o Skarby,
Gincie iak piękność farby!
Powaga mego imienia
Niech się ze mną przemienia:
Nie mam Jozefat iak za nic
Dziedzicznych Panstwa granic.

3-tio.

Tron, Koronę, Berło tracę
Miasta, Zamki, Pałace;
Nie w Japonskiej wyspie ale
Na Senauryskiej skale
Pelikanowi podobny
Niechay będę osobny.
Order, kleinoty sadzony
I szarłatne ogony,

4-to.

Zrucam stroie złotokane,
Prędzey niech się dostanę
W dzikie iaskinie i puszcze,
Ktorych ia nie opuszczę.
Gdzie cnot pięknieysza ozdoba,
Tam mi się, tam podoba.
Vstąpcie nadworni słudzy
Pokoiovi i drudzy!

5-to.

Precz spiewania, grania moie
 Stoły, bale, napoje!
 Cugi, konie i karocze,
 Od was dzisiaj wyboczę.
 Tu więc krola Pustelnika
 Jak marnosci unika
 Wiedz Ziemio, Niebo w tej sferze
 Niech każdy przykład bierze.

При відповідних словах Йосафат скидає з себе корону, королівську одержу, строї і т. д. все, аж до спідної аскетичної волосяниці, що носив на тілі.

Scena 5. O Smierci na Puszczу. Геній спокушує Йосафата на пустині, сей мало вже не подасть ся, та Бог посилає йому смерть. З неба чути голос: „Oto iako umiera Sprawiedliwy!“ Ангели на хорі сьпівують остатній кант. Потім наступає отсе:

Przystosowanie Historyi.

Otoz iuz przykład w cudnym Jozefacie
 Jak swiatem gardzic pokazany macie.
 Ten Jego roskosz do Nieba zawada
 Ze iest, gdy uznał, zaraz Panstwo składa,
 Idzie na Puszczą, dręczy roznie ciało,
 To by w pamięci zycze naszej trwało.
 Jezli takowy wsze roskoszy Panic
 Zludzącym czaczkiem poczytał i za nic,
 Czemuż swiatowi tak marność kochacie?
 Ze dla niey Łaski Boga odrzucacie.
 Jaspisz nad złoto a nad Jaspisz cnota
 Drozsza, nad Boga iuz nie masz kleynota.
 Zyc też w sumiennej nosząc mola ranie
 Nie tylko za grob lecz za piekło stanie.
 Obyscie więcеy nie kładli nadzieie
 W Swiecie, bo się gniew Boga na was zleie.
 Gniew à surowy bowiem kto policzy
 Wiele na czleka grzeszącego biczy.
 Nie poięte są w prawdzie oczy w Bogu
 Naksztalt Regestru albo Katalogu.
 Wszystko co było, co iest, i co będzie
 Z kim, kiedy, iako, gdzie, przewidział wszędzie

A sprawiedliwość dozwolcie no myśli
 Jak Rachmistrzyni scisłą kretką kryśli.
 Nie wspomną Piekła, tam katownie czyje
 Poki Bog Bogiem na wieki w nim wyie.
 Szczęśliwi ludzie, którzy zaraz mogą
 Za naypierwszą się obaczyc przestrogą.

„Epilogus“ заявляє, що вже скінчили грати й перепрошують гостей за хиби. Кінчить драму *Oratio Dedicatoria*, що починається ось як: *Historya Jozefata Krola Indyskiego nieco dawniey przez Młodz Akademicką, na sali szkół chełmińskich cnym widowiskiem pokazaną, polskim ięzykiem wywiedzioną, a drukarskim piętnem wyrysowaną dziś przy Imieninach J. W. W. P. i Dob. razem z powinszowaniem S. Michała... w Panskie Jego daię, składam i ofiaruję ręce. A кінчить ся словами: „Tak chęci moje, tak szczeróść wszystkich Professorów, tak cała przezemnie zyczy Akademia Chełminska. Napisał przepisuiący M. Michal Lichoniewicz na owczas Professor Syntaktyki i Poe-tyki w Chełmnie R. P. 1769 d. 30 Julii.*

Ми подали досить обширно зміст Ліхоневичевої драми¹⁾ раз тому, що вона доси була незвісна в літературі, а по друге тому, що вона при всій своїй безталанности дає досить добре виображене про будову і техніку польської шкільної драми, що пустила парості й на українсько-руському ґрунті. Цікаво бачити в драмі, як автор прикроював повість для своїх рамок, пропускаючи притчі, стрічу Йосафата з Варлаамом у пустині, або перемінюючи такі уступи, як вислане Йосафата Авеніром до далекої провінції на правління (в драмі йде туди сам Авенір). Між додатками є деякі зроблені тільки для сценічного ефекту (сцена прощання з царством — в повісті, як відомо, Йосаф утікає в ночі). Що політичні відносини Індії в драмі — польські, з сеймами, сенаторами, привілеями та пактами конвентами, се для середньовікової поезії розуміло ся само собою; в Польщі тільки нечисленні виємки в золотім Жигмонтівським віці (Кохановський) пробували вирвати ся з застарілої традиції, та єзуїтизм і макаронізм на довго, до половини XVIII в. притлумили всі такі пориви.

Дуже правдоподібно, що до круга західньої традиції, значить, до паростів латинського перекладу повісти про Варлаама і Йосафа належить також той українсько-руський переклад, що був у р. 1637

¹⁾ За зладжене сеї аналізи складаю тут щирю подяку д. М. Павликови. *І. Фр.*

опублікований в друкарні василиянського монастиря в Кутейні. Сей переклад, dokonаний на тзв. білоруській, властиво в ту пору по всій Україні-Руси загально прийнятій літературній мові має титул: „Гисторіа ѿко Правдікоє выписаніє сѣ. Іѡанна Дамаскіна, ѡ Житіи сѣхъ ѡцѣхъ Варлаама і Іосафа и ѡ Наверненію Індіанъ. Стараємъ и коштомъ Інокѡвъ Общежителного Монастырѣ Ксѣтѣскаго Новѣ зъ Грецкаго и Словѣскаго на Рѣскаій ѡзыкъ прело-жена. въ типографіи тоєй Обители. Рокъ 4743; Іюль, кѣ днѣ“¹⁾. Хоча титул велів би догадувати ся, що се видане зовсім незалежне від західно-європейської, латинської традиції, то все таки нема сумніву, що сей переклад dokonаний був не з грецького і не з словенського, а з латинського перекладу Біллїуса. На се вказує не тільки рішуче приписане сеї історії Іванови Дамаскинови, суперечне з греко-словянською традицією, але також поділ цілого оповідання на 40 глав, чого також нема ані в грецьких, ані в словянських рукописах, а що запровадив у-перве Біллїус. Із старої греко-словянської традиції заховали кутейнські видавці тільки назву Йоасафа; їх поклик у титулі на те, що перекладають з грецького і словенського, легко зрозуміти: вони були православні і їм ніяково було признати ся, що текст сеї архиправославної книги беруть з латинського перекладу.

Та проте книга здобула собі на Україні значну популярність; її мусіли швидко розкупити, коли вже в XVII віці приходило ся переписувати отсе Кутейнське друковане видане; декілька таких відписів бачив по галицьких монастирських бібліотеках проф. Калужняцький²⁾. На сьому виданю опираєть ся також друге видане нашої повісти, зроблене в Москві 1681 р. Здаєть ся, що сего видання dokonав звісний український учений Симеон Полоцкий; сего можна догадувати ся з того, що в текст оповідання вставлено єго (?) віршу,

¹⁾ И. Каратаевъ, Описаніе славяно русскихъ книгъ т. I. СПетербургъ 1883 стор. 455.

²⁾ Е. І. Калужняцкій, Обзоръ славяно-русскихъ памятниковъ языка и письма, находящихся въ библиотекахъ и архивахъ Львовскихъ (Труды третьяго археологическаго съѣзда въ Россіи, бывшаго въ Кіевѣ въ Августѣ 1874 г. Т. II. Кіевъ 1878, стор. 237). На жаль проф. Калужняцкій не вияснив докладно, де і кілько таких рукописів бачив, а згадав тільки про один, що знаходить ся в бібліотеці перемиської капітули. Мені не довело ся бачити сего рукопису, та в писанім каталозі, зладженім о. Петрушевичем, сей рукопис має титул: „ч. 56. Исторія о св. Іосифѣ царю Індійскомъ, съ присовокупленіємъ иныхъ поученій и Апокалипсиса, XVIII в.“ В числі тих „иныхъ поученій“ є, як зазначає проф. Калужняцкій, вельми популярна у нас легенда про св. Василя і Евладія.

котра під назвою „Пісня Йоасафова на похвалу пустині“ здобула собі широку популярність між українськими і російськими лірниками і співаєть ся ними ще й доси. В яких відносинах що до мови стоять оба ті видання одно до одного, не можу сказати, не мавши змоги порівняти їх. Що до вірші, то у мене під руками є тільки ті її тексти, що списані з уст лірників¹⁾, хоча мають без сумніву книжковий українсько-руський характер.

О прекрасная пустыни!
 Прийми мя въ своей густынѣ,
 Яко мати свое чадо
 И вѣрныхъ си овчатъ стадо,
 Въ тихость свою безмолвную
 Палату дѣса вольную! і т. д.

Вірша зрештою без поетичної вартости. Далеку більшу вартість має иньша лірницька вірша, правдоподібно також українсько-руського книжкового, а в ніякім разі не московсько-народнього походження, що надрукована Безсоновим (ор. cit. II, 734—736) з якого-сь списка зробленого в Коломні коло Москви, а надто до неї підведено варіанти з запису зробленого в Ніло-Сорській пустині. Звісно, самі місцевості ще нічого не значуть, поки не знаємо, від яких лірників, Москалів чи Українців, записана вірша; тай тут іще колишнє українське добро могло перемандрувати в Московщину, а на Україні забути ся. Приводжу тут цілу віршу, щоби показати, що в ній нема нічого такого, що типове для творів московської лірницької музи — починаючи від розміру — хоч з другого боку нема й признаков української мови, а є хіба та сама школа віршописна, яку бачимо в піснях нашого „Богогласника“.

Изъ пустыни старецъ въ царскій домъ приходитъ,
 Онъ принесъ съ собою
 Прекрасный камень драгій.

Йоасафъ царевичъ просилъ Варлаама:
 „Покажи сей камень!
 Я увижу и познаю цѣну его“.

¹⁾ П. Безсоновъ, Калѣки переходіе. Сборникъ стиховъ и изслѣдованіе, Москва 1861, т. II, стор. 737—740 (два варіанти, що різнять ся тільки при кінці).

„Удобіе можешъ солнце взятьъ рукою,
А сего не можешъ
Оцѣнити во вся вѣки безъ конца“.

„О, купецъ премудрый, скажи мнѣ всю тайну!
Какъ на свѣтъ явился,
Гдѣ нынѣ пребываетъ камень той?“

„Пречистая Дѣва родила сей камень,
Положенъ во яслехъ,
Прежде всѣхъ явился пастухомъ.

„Нынѣ пребываетъ выше звѣздъ небесныхъ;
Солнце со звѣздами а земля съ морями
Непрестанно славятъ завсегда“.

Царевичъ дивился одеждѣ пустынной,
Варлаамъ сказуетъ,
Что въ пустыни не безъ скуки жить всегда.

Остался царевичъ послѣ Варлаама,
Завсегда сталъ плакать:
„Не хочу я пребывати безъ старца!

„Оставлю я царство, иду во пустыню,
Взыщу Варлаама,
И я буду свѣтозаренъ отъ него.

„Пустыня любезная! Доведи мене до старца!
И я ему буду
Служить вѣрно какъ отцу“.

Сказала пустыня отроку младому:
„Горко во мнѣ жити,
Завсегда быть въ молитвѣ и постѣ!“

„И я буду такъ жить, какъ тебѣ угодно,
Затворюсь въ вертепѣ,
И я буду плакать о грѣхахъ.

„Молю тебе, Боже, пресладкій Иисусе,
Дажь ми получитьи
Съ Варлаамомъ жити на всегда!“

• Хоча без сумніву деякі куплети сеї вірші були поцсовані московськими лірниками, то все таки рівномірний (силлябічний) розмір видно всюди, а не менше того штудерну будову куплетів, чого в московських давніх складаннях не бачимо. Одно тільки могло би служити доказом проти моєї думки — брак риму; чого в віршах типу „Богогласника“ і, здається, в давнійших українських кантах ніколи не знаходимо.

Дуже цікаве те, що вірші на похвалу пустині знайшли відгомін у великоруських сектантів, особливо таких, як „странники“ або „бігуни“, що основою своєї віри кладуть конечність утїкати від усього, що вяже чоловіка до життя на однім місці, зрікати ся маєтку, дому, сім'ї, навіть назви і проводити весь вік у блуканню по сьвітї або в темних лісах. Власне такі переробки Йоасафової пісні зведено у Варенцова¹⁾; з книжного тексту в них лишило ся дуже мало, та їх поетична вартість безмірно висша через те, що вони являють ся впливом живого, хоч і хоробливого чутя.

О прекрасная пустыня,
 Любимая моя другиня!
 Пришли тебя зажигати,
 Со мною тебя, мати, разлучати.
 Огню ты, мати предаєши ся,
 Ты со мною нынѣ разстаси ся,
 Душевное мое спасеніе,
 Плотское мое оскорбленіе!
 За то я тебя почитаю
 И матерью называю,
 Что ты льстивую мою плоть оскорбляешь,
 Души моей грѣхи очищаєшь і т. д.

Вельми характерна отся пісня „странників“, що починаєть ся також похвалою пустині:

А кто бы мнѣ построилъ
 Прекрасную пустыню
 Во темныхъ во лѣсахъ,
 Во горахъ бы, во вертепахъ,
 Во пропастьхъ во земныхъ?

¹⁾ В. Варенцовъ, Сборникъ русскихъ духовныхъ стиховъ, СПетербургъ 1860, стор. 189—193.

Уже бы мнѣ не видати
Житія бы суетнаго,
Уже бы не слыхати
Человѣческаго гласу!
И самъ Господь похвалилъ
Тоя пустыни. „Рабы вы Христовы,
Поживите вы, боясь Бога!“
Уже останозна времена,
Уже послѣдняя кончина,
Народился злой Антихристъ,
Злой Антихристъ, духъ нечистый.
Какъ рыкнулъ онъ окаянный
Во всѣ концы во земные,
И пустилъ онъ свою злобу
По всей поднебесней.
Не будетъ уходу, не будетъ ухорону
Ни въ горахъ, ни въ вертепахъ,
Ни въ разсѣлинахъ земныхъ. —
Никто отъ него не можетъ укрыть ся.

Навіть значіне слова „пустиня“ в тих розкольникьких віршах перемінло ся; тут воно значить курінь збудований у неприступнім лісі, а слова про те, що „пришли тебя сожигати“ натякають на дикі способи, якими московська адміністрація силкувала ся викоринити „темні забобони“ розкольників; палене розкольникьких скитів часто відбувало ся так, що й самих розкольників палено разом зі скитом, або розкольники самі заперши ся в скиті запалювали його і вмирали в огні — нераз сотками.

До популярности оповідання про Варлаама і Йоасафа на українським так само як і на московським ґрунті причинило ся ще більше від згаданих уже двох видань повного тексту повісти — поміщене скороченої легенди в вельми популярній книзі — в Четьїх Минєях, опрацьованих українським писателем, св. Димитриєм Ростовським. Я не маю під руками сеї книги, то й не можу сказати, чи Димитрій зладив своє власне резюме повісти, чи може держав ся якого готового вже західно-європейського, в першому ряді того, що є в *Legenda Aurea*. На західній вплив у обробленю сеї легенди Димитриєм Ростовським показує вже хоч би те, що він поклав память св. Варлаама і Йоасафа по латинському звичаю під днем 19 падолиста. В тій Четьї Минєї легенда про Варлаама і Йоасафа була

багато разів передруковувана і розходить ся ще й нині не тільки по монастирях, по церквах та між духовними, але також серед письменного селянства; що вона була там любленою лектурою вже в початку нашого віку, на се маємо свідощтво Шевченка в його епілозі до „Гайдамаків“, де оповідасть ся, як Шевченків батько читав по педілям Минею, а потім просив старого діда оповідати про Коліївщину.

І в Румунії, що довгий час була, так сказати, посередньою ставцею в духовім обміні між руськими краями з одного, а Грецією та югословянськими краями з другого боку, читано нашу повість з разу в старословянським перекладі разом з иньшими церковними книгами. Та коли в XVII віці почали ся зароди власного письменства на румунській мові, то повість про Варлаама і Йоасафа належала до перших творів, які перекладено на румунську мову. Її заслуга М. Гастера, що перший звернув увагу на румунські переклади нашої повісті і опублікував з них виписки¹⁾. Він знає загалом три румунські переклади нашої повісті, всі три заховані в рукописах і то кожний у одній. Найстарший і найповніший з тих перекладів доконаний був у р. 1648 якимсь Удріште Настурелем у Фіерештах. Настурель перекладав з старословенського тексту. Сей переклад заховав ся в копії зробленій 1814 р. Другий переклад, зроблений з італіянської людвої книжки якимсь Боцулеску, знаходить ся в ц. к. надворній бібліотеці у Відні в автографі перекладача і очевидно не мав ніякого розновсюдження. В титулі пише перекладач, молдавський лоіофет Владул Боцулескул, що „сю книгу, жите святаго Йосафата, переклав з італіянської на румунську мову, коли в р. 1764 сидів у вязниці в Медіоляні“. Рукопис має тільки 120 сторін малої четверки. Вже після видання книжки „Literatura populara Romana“ віднайшов д. Гастер третій переклад нашої повісті, доконаний якимсь Йо Нягоєм (Jo Neagoj) в р. 1654. Чи се повний переклад, чи тільки вривок із якого оригіналу перекладений, Гастер не говорить, тільки дає з него в своїй хрестоматії виписку — притчу про внорого. Порівнюючи сей румунський текст притчі з грецьким бачимо, що він декуди покорочений.

Крім сього є на румунській мові також коротка легенда про Варлаама і Йоасафа, що ввійшла в склад книги „Жития Святих“

¹⁾ M. Gaster, *Literatura populara Romăna*, Bucuresti, 1883, стр. 32—53 і его ж *Chr  stomathie roumaine*, Bukarest-Leipzig, 1891, т. I, стр. LIII—LV, 129, 165; т. II, стр. 76--78.

(*Vietile Sfintilor*) виданої 1812 р. в монастирі Нямц. Ся книга — не що, як скорочений переклад руської Четї Миней; жите Варлаама і Йоасафа покладено й тут під д. 19 падолиста (fol. 156—182). Друге виданє Житий вийшло в р. 1836 у Букарешті (M. Gaster, *Literatura populara Română*, 36).

Та найцікавійше те, що в Румунїї знаходить ся, і то в кількох редакциях тзв. Йоасафова пісня на похвалу пустинї (*Cântecul pustiei*). Д. Гастер опублікував три тексти, з них два досить близькі один до одного: перший винятий з рукопису молдаванського зладженого в р. 1784, а, о скільки можу зміркувати, майже дословним перекладом руської пісні Йоасафової:

O pre frumoasă pustiea!
 Priimesti-mă intru a ta desăme,
 O pre frumoasă pustiea!¹⁾
 Ca pre pruncul la maică,
 Cându la țața ăl aplacă.
 Pre la mez de năază-noapti
 Nu mă infricoșă cu moarti — і т. д.

Другий варіант захований у рукописї з початку сего віку, згадує в текстї про Варлаама, та відбігає дальше від руського оригіналу. В кінці д. Гастер цитує ще колядку з пісенника (*Cântecele*) виданого в Букарешті 1852, та вона з отсими віршами має хиба тільки спільного, що рефрен „O pre frumoasă pustie!“ Що ж до двох перших варіантів, то д. Гастер думав, що вони походять з одного оригіналу і схиляється до того, що сей оригінал був власним витвором румунським, незалежним від руської вірші. Та міні здається, що далеко розумнійше буде прийняти, що руська вірша дала початок для зложеня румунської, хоча з часом ся остатня чим раз більше відбігала від первовзору.

Нам лишається ще сказати декілька слів про долю і паростї грецького тексту нашої повісти. Рукописів сего тексту заховала ся доси величезна сила (вони вичислені у Zotenberg, *Memoire*, стор. 3 і далї і Kuhn, *Barlaam und Joasaph* 48—49), та вони ще далеко не простудійовані і не порівнані. На опублікованє тексту прийшло ся довго чекати; перші проби опублікував віденьський учений Валентин Шмідт в журналї *Wiener Jahrbücher*, 1824 р. т. XXVI в своїй знаменитій рецензії на Денлопову *History of Fiction* (тут подано

¹⁾ Сей вірш повторяється по кожній дальшій парі рядків.

грецький текст п'ятих притч на стор. 25—45). Одну притчу (про ловця) опублікував по грецьки Доцен в Аретінових *Beiträge* t. IX. Вал. Шмідт до спілки з знаменитим славістом Копітаром задумував опублікувати весь текст повісти. Що б випередити віденьських учених, прискорив парижський гелленіст І. Фр. Буассонад своє видане, що й вийшло в Парижі 1832 р. в четвертій томі його збірки *Anecdota graeca*. Це видане вже тоді не відповідало вимогам науки. Мавши в Парижі 17 рукописів грецького тексту Буассонад ужив для справлення свого видання тільки трьох, так що критичний апарат вийшов мінімальний, а багато спорних питань, які можна би рішити тільки через порівнянє багато рукописів, лишило ся непорішених. До Буассонадового видання опублікував А. Шуберт в роках 1833, 1835 і 1836 у *Wiener Jahrbücher* чимало варіантів з віденьських рукописів, та по думці Цотенберга ті варіанти зовсім не великої ваги. Буассонадів текст з доданим *en regard* латиньським перекладом Біллуса передруковано в Міневій Патрології (*Migne, Patrologiae cursus completus, series graeca, t. XCVI*). Тільки в 1885 вийшло нове видане грецького тексту в Атенах, dokonane Софронієм Святогорцем (повний титул гл. у Куна, *op. cit.* 49). В додатку до свого *Memoire* подав Цотенберг також грецький текст кількох притч і інших уступів повісти в критично провіреній формі.

Здасть ся, що грецький текст тільки в XI віці дістав ся до Європи і то насамперед на Афонську гору, де його пильно читали і пильно переписували. Вже при кінці XIII віку він зробив ся улюбленою лектурою всіх освічених Греків. Мотиви з него зобразив якийсь незвідний різьбяр на коробці зі слонової кости. Поет Емануїл Філес переробив деякі притчі на вірші, а цісар візантійський Іван Кантакузен, змушений в р. 1355 зложити корону і вступити в монастирь, вибрав собі монастирське ім'я Йоасафа, натякаючи тим на індійського царевича, що добровільно зробив ся аскетом. В тім часі, в кінці XIV або в XV віці, зладжений був Петром Казімацісом переклад нашої повісти на новогрецьку мову; сей переклад заховав ся в двох рукописах: один є копією другого¹⁾.

Годить ся ще згадати, що і в грецькій Четі Минеї знаходить ся вкорочена легенда про Варлаама і Йоасафа. Головний автор грецьких житий, Симеон Метафраст, не писав нічого про сих св'я-

¹⁾ K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, друге видане стор. 888, пор. Zotenbergs *Memoire*, 78.

тих, то ж легенда про них, яку бачимо в *Минеї* виданій у Венеції в р. 1856, написана була Агапієм Ландосом, що переробив і повкорочував для *Минеї* також *Метафрастові житія* (гл. Кuhn, op. cit. 50).

Грецький текст пустив також деякі парості на схід і на південь. Абу ль' Баракат, християнський арабський писатель XIII віку, згадує в своїй церковній енциклопедії про переклад грецького Варлаама і Йоасафа на арабську мову. Сей переклад дійшов до нас у многих рукописах. Судячи по титулі, Дорн догадував ся, що сей переклад зроблений був не швидше, як у X віці (Dorn, *Mélanges asiatiques* I, 602), та Цотенберґ признав его здогади нетвердими і допускає, що переклад міг бути давніший (*Memoire*, 89). З арабського перекладу зроблено етіопський, а в ньому сказано, що арабський переклад був ділом Барсаума ібн Абульфараґа, та Цотенберґ і про се сумніваєть ся твердячи, що етіопський перекладач прийняв копіста арабського рукопису за автора арабського перекладу (*Memoire*, 92). Але сей етіопський переклад не відповідає ані одному зо зв'язних списків арабського перекладу. Він був зроблений на розказ етіопського короля Галявдеоса якимсь Генбакомом (Аввакумом) в р. 1553; проби тексту з сего перекладу подав Цотенберґ (*Memoire*, 158—166).

У Вірмен з давніх часів повість про Варлаама була вельми популярна. Чи була вона перекладена в повні, не вмію сказати, не читавши праці Броссе (Brosset, *Sur deux rédactions arméniennes, en vers et en prose, de la légende des saints Baralam et Joasaph*) друкованої в Бюллетені петерб. Академії Наук, т. 24. Ті дві редакції, про які головню говорить Броссе і про які згадує також Цотенберґ (*Memoire*, 93—95), се одна прозова скорочена супроти грецького тексту, а друга віршована. Прозова редакція походить з XIII або XIV віку; вона знаходить ся в *Менології* Григорія з Кглат списанім у XV віці, хоча в виданнях сего *Менологія* з р. 1706 і 1730 сеї легенди нема. Виривки з її тексту мав у руках Цотенберґ і опублікував початок. Поетична переробка має 24 розділів і була зладжена Аракгелем, архієпископом з Сіуні в р. 1433. Крім кількох рукописів ся редакція заховала ся в друках: ще в р. 1668 вона була видана окремою книжкою в Амстердамі, а в р. 1831 її передруковано в вірменській друкарні в Ортакіє коло Константинополя в Науковім календарі.

Про старий словянський переклад, а властиво про те, що треба прийняти кілька (що найменше два) переклади з грецького на стару церковну мову, ми вже згадували. Тут додамо, що ті пере-

клади в XV віці розходять ся що раз виразнійше на дві групи, руську і південно-словянську. Південно-словянських, властиво сербських рукописів доси звісно не багато. На один, з XVI в., що належав до бібліотеки Хиландарського монастиря на Афоні, а тепер є в цісарській надвірній бібліотеці у Відні, вказав Міклошіч¹⁾. В р. 1868 звернув увагу проф. Ягіч у першому томі своєї „Historija kniževnosti naroda hrvatskoga i srpskoga“ на инший сербо-хорватський список сеї повісти, що був тоді в посіданню Мігановича, а тепер належить до бібліотеки Югословянської Академії в Загребі. Сей список походить з XV віку. Також із XV віку походить сербський список, що знаходиться в Петербурзі, належав колись до бібліотеки Хлудова, а тепер зберігається в Імп. публ. бібліотеці. З початку XVI в., з р. 1518 походить згаданий уже нами пішатовацький список, з якого уступи опублікував Ст. Новакович у своїй статі про нашу повість²⁾. З руської групи опублікований доси тільки не особливо цінний список, зладжений у Самарі в XVII в., що колись належав до Михайла і Петра Салтикових, а пізнійше до князя П. П. Вяземського. Сей текст опублікувало Імп. Общество любителей древней письменности автографічним способом разом з рисунками пз. „Житіє и жизнь преподобныхъ отецъ нашихъ Варлаама пустынника и Іоасафа царевича Індійскаго. Твореніє преподобнаго отца нашего Іоанна Дамаскина“. СПетербургъ, 1877. З старого московського видання зладжено переклад на сучасну великоруську мову; сей переклад вийшов накладом московського книгара Ферапонтова в Москві для вжитку простолюдя³⁾.

Примітка: Отсей розділ був уже написаний і вискладаний, коли до моїх рук дійшла найновіша праця про нашу повість, а власне передмова англійського фольклориста Йосифа Джекобса

¹⁾ Fr. Miklosich, *Lexicon linguae palaeoslovenicae*. Wien 1862—1865, стор. VI.

²⁾ Ст. Новакович, Варлаам и Іоасаф. Прилог к познанию упорядне литературне историје и хришчанске средньевоковне белетристике у Срба, Бугара и Руса. Гласник српског ученог друштва. Книга L. У Београду 1881, стор. 1—121.

³⁾ Завважу тут іще, що Пипін уважав оба старі руські видання повісти про Варлаама і Йоасафа зробленими зі старих рукописів, а не з латинського перекладу, при чім московське видане вірнійше держить ся старого рукописного тексту, ніж кутейнське. Вірші (пісні на похвалу пустині?) були і в кутейнськім і в московськім виданю, та в московськім зовсім відмінні від кутейнського. Всі ті уваги, зроблені Пипіним ще в р. 1858, лишили ся й доса не провіреними і ми також не маємо змоги тепер провірити їх, та постараямось зробити се при найближшій нагоді.

до текстів англійських переробок повісти про Варлаама і Йоасафа (Barlaam and Josaphat, English Lives of Buddha, Edited and Induced by Joseph Jacobs. London, 1896. Bibliothèque de Carabas, vol X). Джекобс, автор цінного вступу до Бідпаєвих байок, заявляє, що громадив довгі літа материяли для праці про Варлаама і Йоасафа, та найбільшу часть его праці зробила зайвою звісна Кунова студия „Barlaam und Josaphat“. Опираючись на тій праці і на своїх власних дослідах він подає в формі табелї родовід нашої повісти, де в чому відмінний від Кунового. Зазначимо тут ті відміни. По думці Джекобса переклади вірменські (до названих у нас тут додано ще переклад на новочасну вірменську мову, виданий в р. 1891 Влєслоцьким), етіопський і арабський повстали незалежно від грецького. Кутєїнський переклад 1637 і московський 1681 він виводить із староцерковного. В драмі Лопе де Веги „Barlan y Josapha“ Джекобс бачить одно з джерел знаменитої драми Кальдеронової „Жите — то сон“ (написаної 1636 р.). Прозова англійська легенда видана Горштманом по его думці була переробкою віршованих англійських лєгенд. Надто зладив Уільям Какстон в р. 1483 переклад „Золотої Лєгенди“ Якова de Voragine і в сій книзі оповіданє про Варлаама і Йоасафа було крім 1483 р., друковане ще 1498 і передруковане на ново 1888; саму лєгенду видав Джекобс у своїй книзі стор. 3—33. Цікавий епізод міжнародньої вандрівки нашої повісти бачимо в тім, що в XVII віці на основі якоїсь італійської переробки зладжена була англійська людова книжка „History of Five Wise Philosophers“ (Істория пятьох мудрих філєозофів). Ся книжка була в Англії вельми популярна; Джекобс вийменовує її виданя з pp. 1672, 1711, 1725, 1732; тільки недавно під штудерним титулом сеї книжки відкрито переробку повісти про Варлаама і Йоасафа; текст її подав Макдональд у цитованім нами калькутєвськїм виданю. Та се ще не все; на основі сеї книжки зладжено в XVIII віці декілька віршованих переробок в роді тих, які й у нас друкують ся на бібулі і по кілька центів продають ся по ярмарках та відпустах. Такі популярні виданя — правдивий хрест для біблїографів. Вони розходять ся сотками тисяч екземплярів, а про те майже нема можности дізнати ся, кілько разів і де їх друковано, особливо коли діло йде про давнїйші виданя. Так само було і з англійською віршою про Варлаама і Йоасафа; Джекобс (стор. XLII) натякає на те, що таких віршів було більше, та йому удало ся знайти тільки одну в одинокім примірнику, друкованім у Лондонї в р. 1783 п. з. The Power of Almighty God, set forth in the Heathen's Conversion; she-

wing the Whole Life of Prince Jehosaphat, the Son of King Avenerio of Barma in India" (Сила всемогучого Бога, уявлена в наверненю поганців; се показує блаженне життя королевича Єгосафата, сина короля Авенеріо з Барми в Індії) — і він передрукував її також у своїй книзі (стор. 35—56). Уже сама назва Йоасафового батька Авенеріо свідчить про італійанський первовзір сеї переробки.

(Кінець буде).

НАБІГ КОЗАКІВ НА ОЧАКІВ

1545 р.

Подав Евген Барвінський.

Перші звістки, які про козаків подибуємо в актовім матеріалі, сягають кінця XV ст., і відразу маємо згадки про набіги в землі татарсько-турецької держави. Ся боротьба йде з обох сторін — раз Татари заганняють ся в наш край, то знов козаки в їх. Се головне, що чуємо про перші початки козацтва, а звістки сї уривочні та не багато їх. Перша згадка з 1492 р.: Менлі Герей жалуєть ся, що злоде київські та черкаські розбили татарський корабель під Тегн-цею, забрали 10 коний. Потім є нові згадки: в 1494 р. Козаки знищили Очаків, 1499 втікли з добичею в Київ, 1512 загнались за татарською ордою в південну Литву, 1515 пішли на Білгород. Подібні звістки надibuємо в pp. 1527, 1528, 1530, 1541.

Тоті набіги викликував вже сам спосіб життя козацтва, часто вони скоювали ся prorgio motu: козаки шукали на татарській землі добичі. Але часто вони були викликувані і польсько-литовською державою, що в сих завязках козацтва бачила пригідну зброю проти Татарських орд — вона й підбивала козаків набігати на татарські землі. Був се спосіб вигіднійший на стільки, що держава не стягала на себе гніву ворога: вона відпекувала ся всего і всю винувальювала на козаків, а за них одвічальности не хотіла брати на себе.

Подібний набіг лучив ся і в 1545 р., та про него звісно було досі хіба лише те, що Більський пише: „Наші накоїли шкід під Очаковом купцям турецьким, за що чимало халеби було від Турка ;

вслано комісарів, шкоду нагороджено з королівського скарбу¹⁾. До сеї справи пощастило мені роздобути вязку документів.

В XXIII томі рукописного збірника званого *Acta Tomiciana*, зладженого в половині XVI ст. канцелярією Станіслава Гурского, що тепер зберігається в музею князів Чарторийських у Кракові під ч. 285²⁾ є 22 документи до справи сего нападу козаків на Очаків. Розглянувши її коротко в нашій записці на підставі сих актів, ми даємо їх в цілости для того, аби збільшити невеличкий ряд дат про перші часи козацтва.

Під кінець пановання короля Жигмонта I. енергія уряду ослабла зовсім. Старий король вже не здужав взяти міцно керми у свої руки, всемогучі впливи королевої і її креатур мали перевагу в усім. Все розпадалося мов та руїна, якої ніщо не вдержить. Не було ані війська, ані грошей, а в краю був розлад, невдоволене, щораз частійше давали себе чути голоси, що вже час, аби старий король покинув панувати і передав уряд синові Жигмонтові Августови. На якесь більш рішуче діло годі було здобути ся, замість хопити ся чогось рішучого, лише все латало ся до часу; сойми сходились, сварили ся, розходились без нічого, раз-ураз треба було лише чогось боятися, то від Німеччини, то від Волохів, то від Турка.

Найбільше лякала ся Польща все Турка. Правда, з ним був від якогось часу спокій, але не було певно, чи буде він тривкий; досить було якоїсь малої причини, ~~зачіпки~~ і він міг розбитись, могла розгорітись війна, а вести її не було сил.

Зачіпка була ~~турецька~~. Козаки, що жили в степу, нерозабігали на турецькі країни та рабували їх. Оттаке скоїло ся і під кінець 1545 р.

Тринацятого жовтня 1545 підплили козаки на трицятьох двох чайках, під проводом Ісачка з Брацлава, Карпа Масла та Івана Держка з Черкас, під Очаків, здобули замок, убили п'ять людей, поранили чотирьох, забрали в неволю трицять двоє, награвували багато добра і відплили до дому. Про сей набіг зараз доніс султанови Солиманови силістрійський судя Мехмет бей.

¹⁾ Bielski kronika wyd. Turowski II стр. 1093.

²⁾ Tomus vigesimus tercius epistolarum, legationum, responsorum et rerum gestarum Serenissimi Principis Sigismundi primi Regis Poloniae et Magni Ducis Lithuaniae. Continet annos 1545, 1546, 1547. Для скорочення будемо цитувати А. Т. і сторону.

Звістка про се скоро наспіла на королівський двір; вже в листопадї 1545 р. воевода белзький Николай Сенявський писав, що: „козаки литовські набігли на Очаків, спалили, наполонили людий і награбували добра, і сим дали Татарам і Туркам причину до ворогування“. Очевидячки, ся звістка була на дворі вельми немила, бо всі розуміли, як воно небезпечно дати Туркови причину до ворогування. Отже щоби запобігти сему заздалегідь, не вичікуючи, поки Турок сам стане щось учинати, польський двір вислав швидше щоби випередити всі иньші звістки, 15 грудня 1545 посла дворянина Генрика до Турції (Док. III—VI), де він упевняв, що все накоїло ся не лише не по думці короля, але проти єго волї і наказів. Як лише король довідав ся про се від гетьмана Сенявського, зараз вислав там свого коморника, щоби розглянув сї справи. Заподїяли се люде, що живуть лише з добичі, і походили вони з Москви, лише не многі з Литви. „Вони не мають сталих осель, живуть мов дикі звїрі, в полях, живуть із грабованя, не підлягають нічій управі, тому годї їх піймати та покарати“. Далї впевнює король, що згоду, яка була досї між обома державами, він хоче заховати і на далї. Страх був справді великий, се видко вже хочби з того, що в інструкції для посла говорить ся і про те, що він має робити, колиб застав у Царгороді давнїйшого польського посла у неволї. (Док. I і III).

Але-ж треба було дослідити, хто був дійсно винувником, хто всего того накоїв; були звістки, що се скоїлось через барського старосту Претвича. Щоби переконати ся, чи від Претвича, чи відки иньше діють ся оті набіги на Турка, королева Бона вислала з двора на розсліди в Бар Павла коморника (Док. II). І от що вийшло з єго дослідів, він: „дійшов до того і на свої очі бачив, як козаки з великого князівства Литовського, займаючи на кільканацять миль землі корони польської, ходять Претвичевим шляхом, Барскою волостією, грабувати Волощину і чабанів турецьких. Се вони роблять для того, аби стягнути підозрінє на Претвича і иньших погранични мешканців корони і щоби за ті кривди, яких вони накоїли, корона, а не князівство мала клопоту і небезпечність“. Далї сему Павлови пощастило ся вхопити козака Івашка з волоськими кіньми — всі иньші товариші єго повтїкали. Коли привезли єго до Кракова і стали розпитувати, чому ходив на розбій,* він стан розказувати, що ходив на приказ князя Федора¹⁾, володимірського старости; так ходили вони в Волощину і ходять нераз у Тегиню й Оча-

¹⁾ Князь Федір Андрієвич Сангушко 1531—1548.

ків. Показало ся, що князь казав їм ходити не литовським шляхом, але щоби добич свою гнали до Бару і на иньші місця польської корони, щоби Волохи, Турки і Татари жалували ся за се на Претвича.

Коли вийшли на верх такі діла, обернув ся король Житмонт до сина Житмонта Августа, з домаганем, аби розслѣдив все те як найдокладнїйше та покарав винного“; визначив на 21 марта речинець, де мав ставити ся Претвич і всі иньші для розслѣду справи (Док. VII).

Посла прийняли в Царгороді добре — *humaniter est acceptus* (Док. VII), але він міг побачити, що султан вельми загнїваний за ті події — *graviter offensum*. Після того коло 15 цвітня їхав у Польщу турецький посол — чавш Мехмет з турецькими листами. Довго не могли знати, що в тих листах було написано, бо не було перекладчика (Док. IX), але устно висказав посол доволї грізні слова. Султан вважав все короля за друга, а ту Польща виступає проти него так ворожо — нападають на его країни, пустошать огнем і мечем, вбивають і полоняють его підданих: не є так, як говорить ся, немов би се були якісь чужі люде — се є дійсно польські піддані. Коли-б король не схотїв винагородити тих шкід, то побачить, що султан сильнїйший, що ще здужає пімстити свої кривди. Слова були грізні. *Legatio sane dura et minarum plena*. „Все в помішаню, пише Гозій¹⁾), ті що гарно говорили досі, тепер кажуть, що се повинен рішити король, якому не дають прийти до слова, коли роздїлюють ся уряди. В тих справах немилих, узнають его, а в тих, що получені з почесністю і користою, его не знають майже зовсім. Час би вже раз запобігти, щоби тільки набігів, рабунків, убийств не було на пограничю, щобиємо не провокували так могутного ворога“.

В листі своїм жалував ся султан менше грізно, за те вельми докладно подав шкоди й імена тих, що ходили на Очаків (Док. VIII). По его словам козаки мали вийти з пограничних замків Польщі — з Брацлава, Черкас і Київа. Проводити мали ними Ісачко з Брацлава, Кари Масло з Черкас, Ян Дерско з Черкас, ба, по его словам „z tych zamków niektorzy panowie sami w głowach, przodkiem Pretwic, Włodzimirski²⁾, Proński³⁾). Вони мали зібратись в трийцять дві чайки і в ночі 13 жовтня 1545 під'їхали під Очаків, убили пять людей, ранили чотирох, взяли в неволю трийцять двох. З їх майна вони мали нарабувати на 19.000 аспрів, і випустили 20 осіб

¹⁾ Hosii Epistolae I (Acta historica IV) N. 218, 219.

²⁾ Князь Федір Андрієвич Сангушко.

³⁾ Князь Андрій Пронський староста черкаський.

за окупом 40.600. З иньших підданих забрали в неволю 30 осіб, а нагнали за 11.300 і за окуп за них 36.800 і коний 97.

Так шкода разом була обчислена на 97.700 аспрів. Залучивши сей реєстр домагався султан, аби всі ті шкоди винагороджено зараз, а тих, що сего лиха накоїли, аби страшенно покарано, хтоб се не був, колиж би заспокоєне сеї справи хотіли проволікати, так буде вважати се за порушене згоди.

Боявся король; досить, пише, колиб на нас підустив Татарів, Волохів, а малиб ми з ними доволі роботи. Поперед усього він пише до сенаторів, до Петра Кміти, Яна Тарновського, щоб прибули на нараду (Док. X, XI.) 2 мая та сказали, що тут робити. Поки ще розсліджувано справу, він відповів і султанови, що все залагодить як найточнійше (Док. XII.), а посла его нарком задержує, бо годі так скоро мати звістку з такого далека як Очаків, а хотів би, щоби посол був свідком сеї сатисфакції даної султанови і его підданім.

Потім він знов обертається до сина, аби заняв ся сею справою (Док. XIII.), аби старався покарати винних, аби бодай відобрав староство тому, від кого вийшла ся буча; ще важніше те, що хтось мусить за се заплатити: нехай платить той, хто винен, бо годі аби за се покутував скарб королівський. Але з Литви не було ніякої звістки, годі було про що дізнати ся. „Надіяли ся ми і дожидали вельми, аби ви або щось порішили в тій справі, або бодай подали нам свою раду, що діяти — але нічого з сего не вийшло — нічого ви нам не прислали крім актів і навіть не подали своєї гадки“, пише король Жигмонт до сина (Док. XIV.). Годі було ждати довше, тим більше, що султан напірав, аби справу залагодили (Док. XVII, XVIII.). На радї сенаторів порішено не здержувати султанового посла; але шкоди, що накоїлись, треба було винагородити. Звідки? пише король до сина — коли не подали ви жерела; не лишається нічого иньшого, як заплатити з державного скарбу. До того визначив сенат двох делегатів Войцеха Старжеховского каштеляна белзького і Миколу Грабу каштеляна холмського¹⁾, вони мали розслідити шкоди і винагородити їх, але не за султанським реєстром, лише по дійсному стану справи. „Болить се нас і діймає, бо мусимо покутувати за чужі гріхи“, пише король. Але крім сего жалю, сенатови насунула ся одна гадка — аби платячи так за шкоди не осмілити Турків і не ввести в звичай такого рода гарачу, який би мусіли все оплачувати. Піднесено там, що так само, як потерпіли що іно Турки від козаків, терплять раз-враз Поляки від

¹⁾ Документ XIX Instructio.

Татарів, що набіги і грабовання їх повтаряють ся безперестанку; тож тепер найвідповідніша пора пожалуватись на се, і зазначити, що за отті шкоди теж належить ся нагорода.

Так і відписано султанови 2 липня (Док. XV). Зазначено, що хоч держава не винна сему нічого і не може брати на себе одвічальности що напали на Очаків якісь розбишаки¹⁾ — не піддані Польщі і випадково були на пограничю в її землях — але тому, що сей набіг скоїв ся з її границь, держава хоче винагородити отті шкоди. Але так само, як точно винагороджує шкоди Туркам, так само домагаєть ся, аби й турецькі піддані не робили шкід в границях корони, що на жаль дуже часто повтаряєть ся і шкоди ті більші і більш прикрі як отся очаківська — от за присутности посла турецького такий набіг повторив ся.

Депутати наспіли на місце під Бар на початку вересня; вони мали там з'їхати ся з сілістрійским судею та кадиєм очаківским; мав з ними бути там і посол турецького султана. Поручено їм докладно розслідити всі шкоди, розглянути їх і переслухати покривджених, а що докажуть, виплатити (Док. XIX.). Але стало ся инакше, як було задумане. На комісію не ставив ся аві ніхто з пошкодованих, аві судя сілістрійський (Док. XXI).

Делегати називають турецького посла чоловіком поганим і ласим і посуджують его, що він навмисне не допустив, аби пошкодовані Татари прибули самі, а се для того, аби більшу частину того, що дістане від короля, сховати до власної кишені, а Татарів збути чим небудь. Даремне чекали делегати, ніхто не прибував, через те вони мусіли самі почати справу і виплатити за шкоди послови по реєстру, який був прислав султан. І так за шкоди заплатили грошем 2333 золотих угорських і 12 поставів сукна лїонського ціною 336 зол., що перемінене на аспри все разом давало суму 155.100; крім сего звернено ему ще 1200 зол. польських, які стягнуто колись від грецького купця Каркоканделі за податок. В кінці не обійшло ся без подарунків — шіслано ще 150 золотих угорських золотом для Баші Капіца, брата Растембаші.

Всього того ще було мало послови: сей поганий чоловік, як его звуть, хотів витягнути як найбільше гроший і жадав ще винагороди

¹⁾ Oppidum a perditis illis latronibus, qui nusquam certo loco consistunt, sed per campos vagantur, direptum esse. Сей документ в перекладі: А. Т. стор. 180 каже: ze ludźcie ci, którzy w Oczakowie skodi pocynieli, beli kozacy polni.

за конї — але сего єму відмовлено, бо в письмі султана не було за се ціни уставлено.

Після того делегати жалувались на шкоди, які поробили Татари — але даремно. Виплачено гроші і на тім уривають ся наші звістки про ті справи.

ДОКУМЕНТИ.

I.

Bona Sfortia Regina Poloniae Nicolao Sieniawski Palatino Belzenzi, mercenariae militiae Capitaneo.

Magnifice, sincere Nobis dilecte. Cognovimus ex literis tuae Sinceritatis, certum iam ac verissimum id esse, quod Kozacy Lituani Ocza-kow invaserunt, exusserunt et praedam hominum et pecorum abegerunt, occasionemque hostilitatis Turcis et Tartaris adversus dominia Nostra praebuerunt; quod facinus eorum tam audax, Regia Mtas, Nos et consilarii omnes acerbo ac offenso ferimus animo. Ne itaque Caesar Thurcorum, cum quo foedus Nobis est, existimet id, quod factum est, factum esse de scientia ac voluntate Regiarum Mtum Poloniae, Regia Mtas Rex senior ex senatus consilio mittit nuntium suum ad ipsum Caesarem Turcarum, significando illi, factum id et admissum esse a latronibus, praedato vivere assuetis, praeter voluntatem et scientiam Suam, et quod cum illo Caesare amicitiam et foedus servat, servabitque inviolate, latronesque istos comprehensos castigabit. Responsum vero, Sandziaco a Tua Sinceritate ad eius literas datum, probatur Mti Regiae ac toti senatui: est enim ad excusationem Nostri valde accomodatum, quod et Caesaris et Sandziaci animum offensum mitigaturum videtur. Videtur necessarium esse, ut hoc ipsum responsum denuo iterum et literas ad Sandziacum mittat Tua Sinceritas et hoc adiiciat, quod ambo Reges universique Consilarii Poloni et Lituani et caeteri omnes subditi aegerrimo ferunt animo hoc tam audax praedonum admissum, et quod factum est non modo non iubentibus, sed ne cogitantibus quidem earum Mtibus, quandoquidem Mtes Suae pro fide et iureiurando Suo amicitiam, pacem ac foedus cum Caesare Turcorum servant, servarique a suis strictissime mandant; pacem autem et foedus violatum censerі non oportere propter audaciam et scelus latronum, quorum duces Moschi fuerunt, reliqui non possessionati in dominiis Regiarum Mtum, quos caetera colluvies secuta fuit. Qui ipsi

aedes certas nullas habent et in campis ferarum ritu degentes, raptō vivunt et nullius imperio subsunt, et proinde tales non facile apprehendi possunt et puniri: nihilominus tamen utraque Mtas Regia severe mandavit suis omnibus Capitaneis, ut ubique hos praedones quaerant et comprehendere curent, in quos ea animandversio erit, quae caeteris omnibus documento est futura, quatenus foedus per Mtem Regiam initum cum amicis observare unusquisque debeat. Credimus, quod hac nuntiatione Tuae Sinceritatis ad ipsum Sandziacum de fide et constantia foederis servandi et puniendorum praedonum, Sandziacus ipse mitigatiorerit. Erit autem ea nuntiatio magno adiumento ei nuntio, quem ad Turcum mittemus, credimus enim, quod literas tuae Sinceritatis Sandziacus ad Caesarem mittet, praeterea uno eodemque negotio tua Sinceritas per eundem nuntium suum, quem illuc cum eisdem literis mittet, animum ipsius Sandziaci et si quae illic in nos molimina fiant explorabitur. Haec et alia plura ex literis Regiae Mtis tua Sinceritas uberius cognoscet.

Hortamur autem Sinceritatem tuam, ut hoc tempore suspecto tua Sinceritas in Russia prope confinia commoretur, ad facilius colligendos homines contra hostiles incursus, si qui de repente extiterint, reprimendos; de praesidio istuc mittendo Regia Mtas consilium capiet. Cuperemus autem vehementer, ut controversia iudicialis, cuius causa huc venire deberet Sinceritas Tua, vel in aliud tempus differretur, vel amicabiliter componeretur, ut tempore hoc de hostibus suspecto Sinceritas tua istic commoretur, et sit intenta, ne quid ab ista ora regnum detrimenti accipiat. De qua quidem controversia et termino eius quid Mtas Regia cum Senatu constituit, id ex Eius Mtis literis tua Sinceritas cognoscet. Quam salxam et felicem esse optamus. Cracoviae die 4 decembris Anno Domini 1545.

Acta Tomiciana XXIII cmop. 145—6.

II.

Légatio a Sigismundo patrē Rege ad Sigismundum Regem filium per Ioannem de Trciana Palatinum de Rauē, in Lituaniā missa 1545 decembre.

Possel gdi prziiędzie do Krola Jegomosci, uprossiwszy sobie audien-
cią przy Radach Panstwa Litewskiego timi slowy oddawszy pierwei
credencią będzie mówiel:

Najasniejszy Miłościwy Krolu, Jego K. Mcz ocziecz wassei K. Mci,
moy miłościwy Pan sznadz rad zwikł obmisslacz między gynemi rzecami

pilnie, iakobi J. K. Mcz z Wassą K. Mczą, z domem szwim wssitkim y poddanimi szwimi y Wassei K. Mczi takiesz w obronie a w pokoju dobrem mieskacz y zachowacz sie mogl. Czo ieszli kiedi cziniel za mlod-sich lath szwoich, dziss tem wieczei to obmislacz raczi, abi w tii do-spialosci lath sswoich mogl ssie uchronicz kazdei nieprziacielskiej trudnosci y nyebespiecenstwa samsieczkiego.

Cziniacz temu tedi dosicz, roskazowal Jego K. Mcz srodze staro-stom pogranicznym, na on casz oboiego panstwa, a terass Koroni Polskiej, abi ony czicho y spokojnie się zachowali przeciwko Walaskim, Tatarskim y Czessarza Tureczkiego ludziom, a za granicze do zadnei ziemie nyeprzyacielskiej ani iездzic ani sslacz nye ssmieli, rozumiejąc temu, iss czo bi kolwiek od Jego K. Mczi poddanych krziwdi za gra-nicą ludzie nyeprzyacielschi mieli, to bi za ssie ssowiczie z ludzi y pod-danych Jego K. M. odebracz chcieli, i obawiając ssie ieszce k temu, abi za iakimi krziwdami y zlodziejstwi nyeprzyaciel z woiskiem do panstw Iego K. M. nyeodpowiednie i bess wieschi ssie nye wrzucil, ku wielkiej skodzie y skazie poddanych Iego K. M, ludzie tess prze-strzegając, abi tich skod, ktore bi beli uczinione Iego K. M s skarbu sswego, iakoss ssie to iuss pierwei dzialo, nyeprzyacielskim ludziom z wielką skodą sswoją placicz nye mussial.

Thy wssitkie rzeczi wiedząc Krolowa Jey. Mcz. nassa milosciwa Pani, matka Wassei K. Mczi, abi ssie w dzierzawie swoyei granicznej Barskiej wedle woli Iego K. M y pospolitei potrzebi zachowala, czoss kolwiek o Pretwiczu s czyich powieschi albo pissania uslissala, abi tego bess karania nye opuszczila, w czym bi bel winien nalezon, do-wiadouacz ssie zawzdi raczila statecznie y pilnie, iako bi ktora powiesch wprawdzie ssie nalesch mogla, a gdi Iey Mcz Pretwiczowi the rzeci, ktore nan beli powiedziane, oznaimicz y s tego hamowacz raczila, k temu przisslo za iego prozbą, iss Iei Mcz z dworu sswego Pawla ko-mornika do Baru na granicę posslacz raczela, abi ssie dowiedziala, iessli z Pretwicza abo s kogo innego ty naiazdi do ziem nyepria-cielskich pochodzą. Ktori gdi tam bel, tego iawnie dossedl y okiem sswim widzial, iss kozacchi s Panstwa Wielkiego Xiąstwa Litewskiego na sslak Pretwicow, zajmując o kilkanascie mil koroni Polskiej, ku wloschi Barskiej chodzą bracz dobitki do Walach y do wloszow albo czabanow Tureczkich: dla tego to cziniacz, abi Pretwicza y gyne pograniczne ludzie koroni Polskiej wiedli ku domnyemaniu są-miad y nieprziaciol Iego K. M, a isbi za ty krziwdi, ktore bi oni uczynieli, korona, a nye Xiąstwo, trudnosci y nyebespiecenstwa miala.

Prziwiod tam do Kroła J. M. y do Krolowej Jey Mczi tenze Pawel iednego kozaka na imię Iwaska, ktorego gdi drudzi uciekli, poimal s kilkodziessiąth koni Woloskich; ktorego gdi Panowie Ich Mcz Rada Kroła JM w Krakowie pitali o tem chodzeniu y kradziezi, ktora przy nich bela naleziona, powiedzial, iss za wolą y roskazanim Xiądza Fyedora starosti Wlodimierskiego¹⁾ y oni terazs chodzili do Walach, y innich czassow chodziwaią ku Techinie y ku Oczakowu. A iss im roskazuie wssitkim, zebi sslak panstwa litewskiego traczili, a ku Baru a na gyne miejsca Koroni Polskiej korzisz kasdą pędzieli, zebi Walachowie y Turci y Tatarowie na Pretwica ssie o te rzeczy domislali y skarzeli, w ktorey rzeczy sserszą sprawę Wassey K. Mczi s tego przepissu listu Pretwiczowego, y takiess s powiesci Pawła komornika przed Wassa K. M. stawię.

W tei rzeczy Naiassnieszi Milosciwi—Krołu Iego K. M posslacz mie raczel, ządaiącz za to Wassei K. M, ocziecz Wassei K. M. s Pani Radami sswimi tę rzecz wirozumiawssi, raczil tak karacz y opatrzicz, abi na potim takie rzeci nyeprzistoine na graniczi ssie nye dziali, s ktorich bi trudnoscz, skoda y walka przeciwno Panstwom Iego K. M. y tudziess Wassey K. M. roscz mogly. W czym nicz nye wątpi Iego K. M., isz ządaniu Iego K. M. y takiss potrebie pospolitei Wassa K. M. będziess uczinicz dosicz raczel.

Dokonawssi rzeci ku Krolowi Iego Mczi, ku Panom zassie oddawssi listh credenciey, tak będzie mówiel:

Milosciwi Panowie, Iego Krolewska Mcz, nass Milosciwi Pan Krol starssi ocziecz Iego K. Mczi Pana Naszego Milosciwego przess mię roskazal Wassei Mczi wssitkim laskę sswą krolewską powiedziecz, napominaiaącz y ządaiąc Wassich Mczi Iego K. Mcz roskazal, abisczie Wassa Mczi przy Kroliu Iego Mczi ssinu K. Iego Mczi Panu sswim raczeli ssie o to staracz, abi ty rzeci, o ktore Iego K. Mcz roskazal przess mię, ktore Wasse Mczi sslisseli, bi beli tak opatrzone y karane, iakobi panstwa ich K. M. trudnosczy y nyebespieczenstwa nye mialy.

Acta Tomiciana смор. 147—150.

III.

Informatio a Sigismundo I Rege Poloniae data Henrico aulico regio ad Turcum eunti.

Przotkiem Henrich przliachawssi na dwor Czessarza Tureczkiego opowie ssie u bassz, iss prziachal z listem nassim do Czessarza Turecz-

¹⁾ Федір Андрійович Сангушко.

kiego y bendzie ssie pital, czo mu kaza s tim listem dzialacz; iessli mu go kaza ssamemu Czessarzowi oddacz, abo ony ssami beda chieicz oddacz, a powie przy tim, iss mu nye poruczono niecz mowicz s Czesarzem, iedno listh oddacz, a odprawy y odpissu ssie upominacz.

Tu wiecz potim, czo mu kaza s tim dzialacz, to bendzie czynil, iessli go przypuszcza do Czessarza, tedi tak bendzie mowyl:

Krol JMCz Polski, pan moy milosciwi roskazal Wassei Czessar-skiei Mczi pozdrowienie brackie powiedziecz y zdrowie wasse C. Mczi nawiedziecz, ktorego wassei Czessar-skiey Mczi zawsdi zicz y sprziaie iako bratu y samssiadowi bliskiemu; a tam list odda y o pretka odprawe prossicz bendzie.

Ieszli beda basse chcieli list wziacz, tedi im go odda, a o odprawe pretka prossicz bendzie. List tess drugi, ktori do bass pissemi, wneth za czessar-skim listem im odda, alie przed oddaniem listhu tak ma mowicz:

Krol Iego Mcz Polski, pan moy, roskazal Wassim MCziam prziiacielom sswoim pozdrowienie powiedziecz, ziczacz WM od Pana Boga wssego dobrego, a od Czessarza laski iako prziiacielom szwoim ossobliwim; o ktorich te nadzieie ma, iss bendacz na tim mieisczu, na ktorim tess pierssi panowie bassowie beli, bendziecie ssie WM staracz o zachowane dobrei prziiadni y przimierza ktore iest miedzi Czessarzem Jego Mczia Tureczkim a Krolem Jego Mczia Panem moim.

Pothim listh odda.

Benda li dzie pitacz okolo Oczakowa, powiess, iss skoro przissla wieszcz o tei skodzie, ktora ssie tam stala, poslalizmi komornika nassegogo do polnego hetmana¹⁾, chcacz ssie dowiedziecz rzeczi pewney, ktori nam pissal, iss sandzak Bialogroczki ku nyemu bel posslal, opowiadacz te skode, ktora ssie w Oczakowie stala, a mieniacz, iako bi ssie od poddanych nassich stacz miala. Ale hetman nass polni dal nam te sprawe za pewnim wiwiedzeniem, iss miedzi timi lotri, ktorzi do Oczakowa chodzili, nye bel zadni s koroni nassei, ale wssitcz wozdowie z Moskwi beli, za ktoremi powiadaja, iss bi lotrzykowie, tulacze s Xiastwa Litewskiego iscz mieli, czego ieszcze pewnye dowiedziecz ssie nye mogl, ktorzi beli, albo iessli beli ktorzi.

The sprawe gdichmi wzili od hetmana nassegogo, aczkolwiek ta skoda, ktora ssie stala poddanym Czessarza JMCzi nye od nassich stala ssie poddanych, a wssakze iednak zalowalizmi tego, iss sie to od lotrgowstwa tego stalo, ktore nigdziei pewnego mieiscza nye ma, iedno ssie po polach tula, y roskazalizmy do starosth nassich pogranicznych

¹⁾ Николай Снявский.

pissacz, abi wssitkich pilnosczu ucinyeli, iss bi te lotri poimac mogli, abi beli ssrodze karani, a s timichmi czie z listi nassimi wiprawieli do Czessarza Jego Mczi, s ktorimi gdiss iechal, dowiedzialess ssie na granicach, iss tess Krol JMCz mlodi ssin nass roskazal starostam pogranicznym Xiastwa Lithewskiego, abi ssie pilnie starali, iss bi tho lotrostwo belo poimano a karano.

Bendali mówicz, iss maia pewną sprawę, iss to liudzie beli z Panstw nassich, powiess, iss inaczei nye wiess, iedno iss Moskwa bela, a iesli ktorzi beli s panstw nassich, iakoss tego pewnie nie wiess, tedi nie beli iedno iakie lotrostwo a tulacze, albowiem zadny stateczny, a ktori bi mial ossiadloszcz w panstwach nassich, wazycz bi ssie nye ssmial nad ssrogie roskazanie nasse, ktorezmi uczinieli, abi zadny poddany nye smial ludzi poddanych Czessarza Jego Mczi skodzicz, wiedząc, iss za to ssrodze bi karan bel.

Iessli possla naszego tam zastanye, tedi iemu listi odda y instructia tę ukaze, abi ssie wedle niey sprawowal.

Gdziebi tess, czego Boze uchoway, zastal tam possla naszego, issbi bel zahamowan, a do niego puszczon nye bil, tedi ssam przet ssie listi odda, a potim staracz ssie bendzie, abi possel nass wolen bel, a nawieczu przess Rostembasse, a to bendzie czynil ssam s siebie, iakobizmi ssie beli nye nadziewali tego, y owsem, za tozmi mieli, iss possel nass iuss mial richlo u nas bycz, ponyewass nicz ssie od nass nye stalo, czimbizmy mieli przimierze zruczicz, ktorego zawzdi strzezemi y strecz bendziemi, nie chcąc, abi na nassei wierze, ktorazmi Czessarzowi Jego Mczi dali, a od Jego Mczi ia tess wzieni, mial ssię Jego Mcz. omilicz.

Aczkolwiek bi tess od nass co ssie przeciwko przimierzmu dziacz mialo, iakoss ssie w tim czuiemi, iss ssie nicz nye dzieie, iednak to iest zachowanie miedzi wssitkimi ludzmi, iss posslowie wssedzie bespiecienstwo y sswobodę maia, a ktoskolwiek na possli ssie kiedi targal, nye bel przess wielgiego u wssech ludzi oslawienia, a tego nigdi zadni Pan sprawiedliwi, iedno iaki okrutnik, nie czyniel. Powie potim, iss ma za tho, bizmi tho beli wiedzieli, nye zanyechali bizmi tego beli o tim do Czessarza Jego Mczi pissacz y wskazacz.

IV.

Sigismundus I Rex Poloniae Soltano Solimano Caesari Turcorum.
Cracoviae 15 decembris 1545.

Ex his, quae scripsit ad nos campestris exercitus nostri campiductor¹⁾, quaeri nonnullos homines Vestrae Mtis accepimus, quod latrunculi quidam ex regno nostro in oppidum Oczakow invaserint, eoque incenso praedam inde abegerint, quod ad vestram quoque Mtem relatum iam esse non dubitamus. Quoniam vero saepe aliter Illi pleraque renuntiari cognovimus, quam se res haberet, pro ea amicitia, quae nobis cum Vestra Mte intercedit, volumus committere, quin illam per has litteras nostras de rebus omnibus, quemadmodum actae sunt, certiore redderemus. Planum Illi enim facere cupimus, quod quae nobis cum Mte Vestra foedera intercedunt, ea et servavimus, et servare deinceps volumus inviolate. Illud itaque certo sciat, quod inter eos latrunculos, qui facinus hoc patrarunt, ne unus quidem ex regno nostro fuerit, fuerunt autem plerique omnes Moschi, perpauca autem ex Magno Ducatu nostro Lithuaniae eos secuti esse dicuntur, nos vero, simulatque, quid actum esset de Oczakow, accepimus, dedimus e vestigio mandata nostra ad praefectos arcium nostrarum in finibus, ut, si qua possunt ratione, latrunculos istos caperent. Qua de re etiam ad Serenissimum filium Nostrum in Lithuaniam scripsimus, qui et ipse suam diligentiam in capiendis illis adhiberi mandavit; qui si comprehensi fuerint, etiam inspectante nuntio Mtis Vestrae, si quem miserit, capitis poenas luent. Volumus enim, ut omnes intelligant, nos, quam dedimus Mti Vestrae fidem, eam servare firmiter, neque pati, ut per nos aut nostros fiat aliquid, quod mutuae nostrae amicitiae dirimendae occasionem praebeat, quam perpetuo sancte nos observaturos Mtas Vestra nihil dubitet ac si quis aliud illi de nobis persuadere fuerit conatus, ei fidem nullam habeat.

Acta Tomiciana стор. 153—4.

V.

Sigismundus I Poloniae Rex ad Rostembassam.
Cracoviae 15 decebris 1545.

Illustrissime. Qui istinc ad nos redeunt nuntii nostri, plurimum nobis commendant studium Dominationis Vrae erga nos et sedulitatem in rebus istis nostris agendis. Quoniam vero perfertur ad nos

¹⁾ Николай Снявский.

arcem Oczakow a latrunculis quibusdam incensam, bonaque civium direpta esse, atque id crimen hominibus quibusdam nostris impingi, certo Dominationem Vram scire volumus, quod ex regno nostro nemo prorsus ibi fuerit: qui vero facinus istud patrarunt, eos magna ex parte fuisse Moschovitas, perpaucos vero ex Magno Ducatu Lithuaniae eos secutos aiunt, neque, qui fuerint, scire ad eam diem potuimus. Nos tamen omnem adhiberi diligentiam curabimus, ut comprehendi possint; neque minor est ea in re cura. Serenissimi filii nostri, qui et ipse quaeri latrunculos istos et comprehendi iussit, ut debitas poenas persolvant. Quod si secus aliquid delatum isthuc fuerit, Dominatio Vra pro suo in nos studio det operam, ut fides delatoribus non habeatur, atque omnia faciat, quae ad amicitiam cum Caesarea Mte non modo retinendam, verum etiam augendam et amplificandam putaverit pertineri; cui violandae nullo unquam tempore causam sumus ullam daturi, sed eam integram semper et inviolatam studebimus conservare.

Acta Tomiciana стор. 154—5.

VI.

Sigismundus I Rex Poloniae ad Bassas.

15 decembris 1545.

Cum hunc morem semper habuerimus, ut quoties aliqua de re ad Caesaream Mtem scriberemus, etiam ad Consiliarios Illius literas daremus, eum ne nunc quidem praetermittendum putavimus. Cum itaque acciderit hoc tempore, quod Oczakow castrum per latrunculos quosdam incensum, et praeda inde est abacta, cuius rei culpa in nostros quosdam homines refertur, certo sciant Dominationes Vestrae, quod ex regno nostro nullus ibi fuerit; qui autem facinus hoc patrarunt, eos fuisse Moschos accepimus, quos nonnullos etiam ex magno Ducatu Lithuaniae secutos aiunt; qui autem isti fuerint, nondum compertum quicquam habemus. Dedimus mandata nostra, ut quaerentur diligenter et caperentur, atque ea ipsa de re ad Serenissimum filium nostrum in Lithuaniam scripsimus, cui curae futuram eam rem certo scimus, quod si comprehensi fuerint, dabunt poenas audaciae suae. Quae ita per Dominationes Vestras Caesareae Mti narrare postulamus, ne fidem habeat, si secus ad Eam aliquid fuerit delatum. Cracoviae 15 Decembris 1545¹⁾.

Acta Tomiciana стор. 155—6:

¹⁾ В рукописі подано, очевидно — хибно, рік 1546.

VII.

Sigismundus I Poloniae Rex Sigismundo II Regi Poloniae.

Cracoviae 16 martii 1546.

Rediit ad nos orator noster ex Turcia, qui etsi humaniter illic est acceptus, arcem tamen Becz, de qua potissimum erat, non obtinuit: Quin graviter offensum esse narrat Caesarem Turcarum, eo, quod oppidum Oczakow direptum est atque inflammatum; qui mittit etiam suum nuntium, qui hac de re nobiscum expostulet ac sartiri damna petat, quae sunt Oczakoviensibus illata. Cui quid nos responsi dare oporteat, ignoramus. Quandoquidem dies erat constituta, si recte meminimus Dominica Reminiscere¹⁾, qua Pretwicz et alli nonnulli coram Mte Vestra sistere se debuerant, ut ex illis, quorum culpa direptio haec facta sit, cognosceret, vehementer itaque certiores a Mte vestra fieri cupimus, quid de causa hac constituerit, ex eo enim, quod per illam istic erit constitutum, responsum nuntio Caesaris dabimus; qui cum ad nos prope diem sit venturus, nollemus eum longiore tempore retinere. Gratissimum itaque nobis Mtas Vestra fecerit, si primo quoque tempore de rebus omnibus certiores nos reddiderit.

Acta Tomiciana смор. 156.

VIII.

Soltan Suliman Caesar Turcarum Sigismundo I Regi Poloniae.

Bożą moczą Czessarz Tureczki y innich wyle panstw. Roskazu-
iączemu Panu wielkiemu a nyezwicieżonemu w zakonye Jezusowym
prziassn naszą. Prziacielowi nassemu Krolowi Polskiemu y innich
wiele panstw zakonu Krzescianskiego Zigmuntowi. Oznaimuiemi y da-
iem wam prziacielowi nassemu wyedziecz przess then listh nass: tich
przesslich czassow sandziak Silistriski Mechmet bek, a sądzia nass
zamku naszego Oczakowskiego dali nam panu sswemu przess listhi
sswoie znacz, s ktorichezmi listow ich to wirozumieli, isch s panstwa
waszego s Polski z niktorich zamkow, przotkiem z Braczlawia Izaczko
a Masslo z zamku tess waszego s Cerkass na imie, Karp, Jan Dersko —
cy s Czerkassow y s Kiowa, y z innich zamkow nyektorzi panowye
ssami w glowach, przodkem Prethwicz, Wlodimierski²⁾, Pronski³⁾

¹⁾ 21 марта.

²⁾ Князь Федір Андрієвич Сангушко.

³⁾ Князь Андрій Пронський староста черкаський.

y z innich panow roskazania ci bendacz glowami, sprawiwssi ssobie trzidzieisci y dwie szaiky, wodą przissli lata po smierci Machumetowej 952 miessiącza pazdziernika trzinastei noci prziciągneli poth zamek nass Oczakow z obroną, z russniczami, y dostaneli zamku y zabieli do szmierci piącz czlowiekow, a czterzech ranieli, y thudziess wzieto ludu zakonu naszego Bessarmanskiego w nyewolą iako niewiasth, tak tess y mescinskigo stanu trzidzieisci y dwoie, y ku themu wzięto z ich maietnosci za dziewietnascie tissiác rzeczy ich russaiączich w tey to walcze. A na pothim s tich ludzi, ktore belo pobrano w nyewolą, dwadziescia ossob puszczo na okup, a tego ich okupu zaplaczono im czterdziesci tissiác y ssesz sseth aspr, a siedm ossob ieszcze ssą u nich w nyewoly zostało. I ku temu ieszcze z innich poddanych nassich trzidzieisci ossob w niewolą, a skodi im ucziniono za iedenascie tissiáci y trzi sta aspr w maietnosciach ich; y te wssitką trzidzieisci ossob na okup przedali, wzięli po nich dziewiác y trzidzieisci tissiác y czterzista aspr; y s tich tess iedna ossoba u nich. Y inssim poddanim nassim w maietnosciach ich trzidzieisci y sesz tissiác y ossem sseth aspr y ku temu koni wzieto dziewieczdziessiáth y ssiem dobrich: oni o wssitkim tem dali nam panu sswemu znacz. A tak mi maiącz z wami od dawnych czassow zachowanie y prziazn dobrą y przissiágą, przisslussali to na wass, mieskaiącz ss uami w takowej laskawei prziazni, panstwu y poddanim nassim skodi takowe y zabierania ludzi w niewolą czinicz, iako w dobiwaniu zamku, tak tess y w zabieraniu w niewolą poddanych, ktorich y terass z niewolei onei wikupawali; przisslussali na szamssieczkie przyjacielstwo, y tego poczatku zloczinstwa nyerozumiiemi, czo za przicina iesth, iakoss y pierwei za takowich zloczinczow, ktorzi beli poddanim nassim z wassei stroni, belo dossicz udzielano za ich skodi. Powtore takowa rzecz — czo za potrzebą ukazue wsczinacz takich zlocinsthw, ktore nye przisslusaia, ani zalezą miedzi prziiacziolmi ssie zachowiwacz, bo ia tu nye widzę zadnei prziazni; z nassei stroni zadna rzecz ssie nigdi nye odmienia, to ssami dobrze rozumiecie w prziazni, alie z wassei stroni zawssie takowe zbiteczne rzeczy pochodzą y iawne ssą. A tak te skodi poddanych nassich popissane potrzeba nam po wass prziiacielu nassim to miecz, zebi beli skodi poddanim nassim opravione, a tich zloczinczow, ktorzi tego ssie dopuscaia, ktoregokolwiek z nich bądźie, bess omieskania niech bi beli skarani, bo takowim ludziem to karanie ukazue, zebi powtore takowich zloczinsthw ssie nie dopuszczali. A my tess ten registr, ktori przisslal sandziak nass do nass pana sswoiego, do naszego szczesliwego panowania o skodach poddanych nassich, poslalizmy wam pewnim czawszem nassim na imię Machmetem. A tak wola nassa na tim

jest, gdi Czawss nass do wass s tim listem nassim prziiiedzie, tedi bische sprawi na dlugo nye otkladali, niech bi ta rzecz przyjacielskim obiczaiem bela sprawiona, a tich lotrow, ktorzi to zloczinstwo poczynieli, ktokolwiek ss nich iest, niech bi bel znaidzion y do wass prziiwiedzion, ze bi belo to z nich poddanim nassim zaplaczono, iako pobitich, tak tess y w niewolę pobranich, ktorzi ssie z niewoli okupowali y te wsitkie skodi, ktore ssie im stali na ten cass, y koni czokolwiek komu wzięto, roskazaliszcie to wssitko w czalosci zebracz y zebrawssi to, temu Czawzowi nassemu w ręce podacz, a on bi tess od wass to wziawssi prziniosl y poddanim nassim rozdal. A czy zloczinczi, ktorzi to poczynieli, będali z nich ktorzy s panow, abo z innich pospolitich ludzi, takowim ludziom abische nye przepuszczali y nye folgowali, wssitkie bische mocznie a okrutnie skaracz dali, abi tess y inssi ludzie to karanie wasse widzancz, tego ssie nye dopuszczali y nie ssmieli, zaden bi tess z nich nie ssmial prziiazni nassei wzwodzicz, ze bi zadnei ssmialosci iuss od tich czassow takowej nie mieli. A ktorą bendą czy zloczinczi karani, niech bi tego ten to Czawss nass bel sswiadom y umial bi to prziiachawssi przed nami powiedziecz. A ty bissime sprawi bess omięskania sprawieli, y tego bische nye mislyli rzekancz, te rzeczy na stronie ssie stali, niech bendą tam sprawione. Jessli to bendziecie misslicz, y wi bi przess zadnego czlowieka possliczcie, abi ten possel wass wiachawssi s Sandziakiem y Ssądzią nassim, tego ssie sprawnie y dostatecznie tei skodi wedlug listu naszego, niech bi temu Czawssowi beli podani, y nie mami wolei sswei inacz i miecz, abi ta sprawa bela odlozona na daliei, niechai bądzie to wsitko poddanim nasim nagrodzono. Jessli bische wolą mieli to wlecz na daliei y tim poddanim nassim tego nye oprawicz, tedi ssie to ukazuie naprzecziwko prziiazni nassei. Ja tess nadzieie maiacz w lascze Bozei, powinnowatem tego sstrzecz, zebich za poddanimi nassimi zakonu naszego Bessarrianskiego sprawiedliwosci naprzecziw kazdemu dowodziel, bo to na nass pana ich przislusse, bo to iest powinnowatoscz nassa, poddanich nassich od krziwd bronicz:, o tim bische wiedzieli. Pissan ten listh po smierci Machumetowej 952 miessiacza lutego w Constantinopolu.

IX.

Sigismundus I Rex Poloniae Sigismundo II Regi Poloniae.

Serenissime Princeps... Venit nuntius Turcarum, qui per nos hodie est auditus; quas nobis literas attulit, earum sensum ignoramus, ca-remus enim interprete, pro quo misimus et celeriter eum ad nos ve-nire iussimus: ubi traductae fuerint literae, eas cum Mte Vestra com-municabimus. Interea vero, quae verbo dixit, paucis accipiat, in hanc enim sententiam locutus est: Caesarem suum nos pro amico habere, cum nos tamen hostilem nostrum erga homines illius animum decla-raverimus, verbo amicitiam nos profiteri, re ipsa hostem esse, inva-sisse enim nostros in ditionem illius hostiliter, oppidum eius igne et ferro depopulatos esse et res et homines abegisse. Non esse, quod dicamus, nos nescisse, certum enim esse, quod nostri homines fece-rint; esse nos potentes et persequi inimicitias et viribus nostris uti posse, ac reliqua etiam invadere; sed nisi sartiverimus iniurias et damna, Caesaris hominibus data, fore, ut experiamur, potentiorum esse Caesarem, qui sit iniurias istas vindicaturus: haec fere summa fuit eorum, quae dixit. Quae scire Mtem Vestram volumus, ut cum consiliariis Magni Ducatus ea communicet, rationem sartiendi damna inveniatur, ac modis omnibus una nobiscum provideat, ne quid Regnum nostrum et communes Provinciae detrimenti capiant, suamque de omnibus sententiam perscribat.

Acta Tomiciana cmop. 158.

X.

Sigismundus I Rex Poloniae Consiliariis Regni Poloniae.

Cracoviae 15 aprilis 1546.

Magnifice... Res nova et insolita nobis Caesaris Turcarum literis et nuntio modo oblata est, ac literarum quidem eius exemplum mittere Sinceritati Tuae non potuimus, propterea, quod interpretem ad manus non habemus. Legatio sane dura et minarum plena fuit, cuius haec est summa: Caesarem nobis amicum esse, nos contra verbis tantum amicitiam, rebus hostilitatem ipsi ostendere; nostros homines e regno nostro in ditionem eius hostiliter invasisse, Oczakow oppidum exusisse, praedam abegisse: nisi cumulate satisfecerimus pro iis damnis, in nos ipsum vindicaturum esse. Et facile id quidem potest subordinatis et

summissis contra nos Valachis, Transalpinensibus atque Tartaris, praesertim, cum credibile sit, eum scire, quam imparati simus hoc tempore ad depellenda bella, et exolvere quidem damna, a dissolutis et licentiosis hominibus data, onerosum nobis et acerbum ac de turbatoribus illis poenas sumere perdifficile est. Purgationi autem nostrae non opinamur Caesarem locum daturum esse, quod excursionem illam, etiam si non a nostris hominibus facta fuisset, tamen e ditione nostra factam fuisse constat. Itaque, quid faciendum nobis, quidve responsi dandum esse censeat, Sinceritas Tua bene secum cogitet, ac diligenter nobis describat, pro officio suo et gratia nostra factura.

Acta Tomiciana смор. 159.

XI.

Sigismundus I Rex Poloniae Castellano¹⁾ et Palatino Cracoviensi²⁾.
Cracoviae 15 aprilis 1546.

Magnifice... Minime iucundus advenit nobis a Caesare Turcarum nuntius, atque item litterae, sed litteras qui interpretaret, nunc ad manus non habebamus; legationis vero haec summa fuit: Caesarem nobis amicum esse, nos contra verbis quidem amicitiam polliceri, re ipsa hostilitatem ipsi ostendere, nostros homines e regno nostro in ditionem eius hostiliter invassisse, oppidum exussisse, praedam abegisse: nisi cumulate exolverimus ea, quae repetuntur, Caesarem ipsum in nos nostrarque vindicaturum. Est facile id quidem illi, hoc praesertim statum rerum nostrarum, si Tartaros modo et Valachos atque Transalpinenses in nos concitaret, satis abunde negotii nobis facesseret. Verbis illi vix satisfaciemus, nam, ut in potestate nostra non sunt perditii illi ac dissoluti homines, qui excursionem illam ad Oczakow facere, tamen, quod e regno nostro eam fecere, in nos ille culpam confert. Persolvere autem damna illa unde et qua ratione debeamus, et inquietos illos turbatores pacis quomodo ulcisci possimus, non intelligimus. Quocirca hortamur et postulamus Sinceritatem tuam, ut statim post Conductum Paschae³⁾ huc veniat, nobiscum pariter his et aliis quibusdam de rebus consilium initura; quod faciet pro gratia nostra et officio suo.

Acta Tomiciana смор. 160.

¹⁾ Ян Тарновский.

²⁾ Петро Кміта.

³⁾ дня 2 мая.

XII.

Sigismundus I Rex Poloniae Solimano Imperatori Turcarum.

Serenissime... Et literas Mtis Vestrae accepimus, et nuntium audivimus, eadem prope, quae in litteris scripta erat, proferentem. Quoniam vero oppidum Oczakow, de quo inflammato et direpto Mtas Vestra nobiscum expostulat, longiore intervallo disiunctum est ab hac sede nostra Regia, hactenus nullum nuntio Mtis Vestrae certum responsum dare potuimus, sed investigari diligenter et modis omnibus explorari fecimus, per quem clade hac subditi vestrae Mtis sunt affecti; qua in re utimur etiam opera Ser. filii Nostri, qui in Magno Ducatu nostro Lituaniae summa et ipse diligentia in authores istius facinoris inquit. Atque haec nobis fuit causa retinendi diutius nuntii Mtis vestrae, quod illi pro virili nostra in omnibus satisfieri cupimus praesente et inspectante eo, ut omnes intelligant, ea amicitia, quae cum Mte Vestra nobis intercedit, nihil esse nobis prius et antiquius. Dabimus itaque omnem operam, ut si qui ex nostris ea patrasse comperti fuerint, de quibus Mtis Vestrae subditi quaeruntur, ii debitas poenas non effugiant, atque ut omnia hominibus Mtis Vestrae sarciantur, si quae per nostros homines damna illis illata fuerint; si vero ab his commissum aliquid sit, qui nostrae iurisdictioni non subsunt, culpam eorum ad nos non pertinere, facile pro prudentia sua Mtas Vestra perspicit. Sed nos tamen faciemus omnia in hac causa, quae ad amicitiam cum Mte Vestra et bonam vicinitatem conservandam pertinebunt, neque aut inquiremus, aut ulciscemur segnius, si quid per nostros peccatum esse constiterit, quam si contra nos ipsos peccatum esset, quemadmodum re vera peccat contra nos, qui pacem et concordiam publicam, quantum in ipso est, rumpere conat. Hac itaque sola de causa retinuimus nuntium Mtis Vestrae, ut nostrae diligentiae et eorum, quae hic acta per nos essent, oculatus testis esse possit: quod Mti Vestrae literis hisce significandum esse duximus.

Acta Tomiciana cmop. 166.

XIII.

Sigismundus I Rex Poloniae Sigismundo II Regi Poloniae.

Qui autor sit cladis istius Oczakoviensis, nihil esse videmus istic a Mte Vestra cognitum, sed quantum ex iis, quae ad nos scripta mi-

sit Mtas Vestra, colligere licuit, istinc videtur esse profecta, non ex regno nostro. Quod si idem Mtas Vestra iudicaverit, vellemus, ut authorem cladis aliqua tamen poena afficeret, saltem, ut praefecturam sive capitaneatum ei adimeret, ex quo haec est clades illata Oczakoviensibus, qua tamen in re nihil praescriptum vestrae Mti voluimus; quae habita cum senatoribus Magni Ducatus nostri consultatione id statuet, quod esse e re intellexerit. Cuperemus id quoque per Mtem vestram provideri, ut quo autore damna isthaec Oczakoviensibus illata esse cognoverit, per eum refundatur nobis pecunia, quam nos pro alieno delicto soluturi sumus. Quae cum et ipsa pro damnis, per nonnullos illatis, satis fecisset, ii, qui damna dederant, quod erat per Mtem Vestram numeratum, id illi rependere coacti esse dicuntur.

Acta Tomiciana cmop. 167.

XIV.

Sigismundus I Rex Poloniae Sigismundo II Regi Poloniae.

Serenissime... Accepimus et literas Mtis Vestrae et acta causae Oczakoviensis. Caeterum quod et sperabamus et optabamus maxime, ut aut decerneretur aliquid in ea ipsa causa, aut saltem consilium nobis a Mte Vestra suppeditaretur, id factum non est; nihil enim aliud quam acta nobis misit Mtas Vestra, sententiam suam non perscripsit. Nos hic cum consiliariis nostris diligenter, quid faciendum nobis esset, deliberavimus, visum est tandem, ut nuntium hunc Turcarum Caesaris ne teneremus diutius, sed qui damna passi sunt, iis ea sarcienda curaremus: unde autem sartiretur, quandoquidem a Mte Vestra nulla est lata sententia, inveniri non potuit, nisi ex fisco nostro. Designavimus itaque Albertum Starzechowski Belensem et Nicolaum Grabia Chelmensem Castellanos, qui in certum locum aliquem non procul a finibus proficiscantur atque ibi damna passis, non iuxta regestrum, quod nobis missum est a Caesare Turcarum, sed iuxta id, quod fuerit legitime probatum, satisfieri curent. Quae quidem res dura nobis est et permolesta, nos enis poenas damus eorum, quae ab aliis malefacta sunt; et iam semel atque iterum nobis id evenit, ac veremur, ne nostra haec satisfactio pro culpa aliena speciem aliquam tributi prae se ferat, neve id a nobis deinceps frequentius exigatur. Porro, ut aliquod gravius supplicium de quoppiam sumeretur, visum non est, ne paulatim assuesceret Turcarum Caesar non solum pecu-

niam, sed et sanguinem arbitrato suo subditorum nostrorum expetere, quemadmodum in Valachia facere dicitur. Non est illi nimis indulgendum, sed providendum potius, ut a nostris deinceps eadem ista ne designentur, quod in regno nos providere conabimur, idem fieri velimus a Mte Vestra in Magno Ducatu Lituaniae, unde direptio haec Oczakoviensis et inflammatio profluxisse videtur, quam quidem impunitam esse nollemus. Ac fortasse liceret nobis hic aliquid contra istos publicae pacis violatores decernere, sed quando ibi Mtas Vestra praesens adest cum summa potestate, illi potius committendum duximus, ut ipsa scelus hoc vindicet; ante omnia autem curet diligenter, ut quam nos pecuniam numerabimus, ea refundatur nobis per eos, qui autores cladis istius Oczakoviensis fuisse convicti fuerint, porro, si quid a Pretwicz peccatum est, impune non feret, cogetur et ipse nobis satisfacere. Visum erat etiam Consiliariis nostris, quandoquidem Caesar Turcarum semel atque iterum ad nos scripsit, se mirari, quod ipsius homines de nostrorum iniuriis quaerantur, nostrorum autem nemo quaestus sit adhuc, se aliqua a Turcis iniuria affectum esse, ut nos quoque nuntium nostrum mittamus, qui sarciri damna petat, quae nostri non minora passi sunt a Tartaris, quam a nostris Tartari, quod nos consilium amplecti cogitamus, sic enim futura est aliqua damnorum ultro citroque datorum compensatio. Eam autem rationem modis omnibus inire studeat Mtas Vestra, qua prohiberi nostri possint, ut ne simile deinceps facinus in se admittant. Nos enim, quae nobis cum Caesare Turcarum intercedunt foedera salva et inviolata pro eo, ut facere tenemur, conservare cupimus.

Quod vero limites attinet inter Regnum et Magnum Ducatum, iam designati sunt per nos praecursores ex Maiore Polonia. Mandavimus, ut Calendis Augusti in finibus Prussiae, qui vero ex Minore Polonia, ut in Parczow ad eundem diem iuxta Vestrae Mtis sententiam compareant; quae suis vicissim istic mandabit, quo et ipsi ad eundem diem iisdem in locis praesto adsint. Datum Cracoviae postridie festi Corporis Christi¹⁾ anno 1546.

Acta Tomiciana смор. 168—9.

XV.

Sigismundus I Rex Poloniae Imperatori Turcarum.

Cracoviae 11 iulii 1546.

Serenissime... Veniens ad nos Mtis Vestrae amici nostri orator, literas nobis Mtis Vestrae reddidit, in quibus erat, Sendiacum Sili-

¹⁾ 26 червня.

striensem ac Cadeium Oczakoviensem Mti Vestrae significasse, quod homines nostri ex regno nostro Oppidum Oczakow invaserint, damna multa intulerint, ac quam plurimos in servitutem abduxerint, eamque rem Mti Vestrae molestam et gravem (ut par erat) accidisse, decet enim regem et principem non minus subditorum, quam suis commodis commoveri. Sed neque nos eam rem laeti audivimus, pro ea amicitia, quae nobis cum Mte Vestra intercedit, communem hunc casum nobis cum Mte Vestra esse existimamus. Et priusquam orator Mtis Vestrae ad nos venisset, iam de ea re literis nostris, quas celeri nuntio miseramus, Mti Vestrae significaremus, ut intelligeret facinus hoc scelestorum ac perditorum hominum, quod contra nostram voluntatem, ignorantibus praefectis nostris finitimarum arcium perpetrarunt, nobis vehementer displicere. Qui quidem latrones neque ex regno nostro fuerunt, neque unquam certum et firmum domicilium in regno et dominiis nostris habuerunt, sed interdum in finitimis nostris oppidis commorabantur; quos si tantum facinus ausuros, atque damnum aliquod Mtis Vestrae subditis illaturos putassemus, nunquam illis locus in regno et dominiis nostris fuisset. Porro, cum de damnis istis subditorum Mtis Vestrae per nuntium et per litteras illius essemus admoniti, communicato consilio cum Serenissimo filio nostro, qui nunc in magno Ducatu Lituaniae cum imperio est, accersivimus utrorumque dominiorum nostrorum praefectos finitimarum arcium ab iisque diligenter quaesivimus, qui tam audacis facinoris autores fuerint. Neque eo contenti misimus, quam late patet Dominium nostrum, sub fines Moschoviae, certos homines, qui praedones istos inquirerent. Verum et ex praefectis finitimorum arcium nostrarum et ex iis, qui ad conquirendos latrones istos missi a nobis fuerunt, cognoscere aliud non potuimus, quam quod iam antea Mti Vestrae scripsimus, oppidum scilicet Oczakow a perditis illis latronibus¹⁾, qui nunquam certo loco consistunt, sed per campos vagantur, direptum esse, eosque perpetrato facinore isto in dominiis nostris nusquam visos, nam nonnullos ex eis, dum de praeda inter se contendunt, occisos esse, reliquos poenas, quas commeruerant, metuentes, in Moschoviam profugerunt. Nos vero, cum non alia de causa Oratorem Mtis Vestrae tam diu retinuissimus, quam, ut eo praesente de latronibus istis, si qui forte adducerentur, pro meritis illorum supplicium sumeretur, atque ea exempla in eos ederentur, quae caeteros a tam audaci facinore in posterum

¹⁾ Той сам лист є в польськїм перекладі А. Т. стор. 179—181; там се місце звучить: ze ci ludzie, ktorzi w Oczakowie skodi pocynieli beli kozacy polni, a nie osiedli ludzie na iednem mieisczu.

deterrent, cum eius rei potestatem nobis non dari videremus, non putavimus, oratorem Mtis Vestrae esse diutius retinendum. Quam ob rem ita eum dimisimus, ut cum hominibus nostris, quos ad eam rem designaveramus, ad fines regni nostri proficisceretur atque ibi damna ista, de quibus nobis Mtas Vestra scripsit, cum Sandziaco et Cadeio aestimarent, nostri vero homines, ita, ut aestimata fuerint, subditis Mtis Vestrae resartirent. Etsi enim ii, qui ea damna subditis Mtis Vestrae dederunt, subditi nostri non fuerunt, neque earum rerum aliquid in dominia nostra importatum est, tamen, quod ex dominiis nostris ea damna intulerint, existimavimus, nos rem amicitia, quae nobis cum Mte Vestra intercedit, dignam facturos, si postulationis Mtis Vestrae rationem haberemus, atque ea damna, quae a latronibus istis subditi Mtis Vestrae pertulerunt, resartiri mandaremus, sperantes, Mtem quoque Vestram daturam operam, ut ea damna, quae nobis et subditis nostris in dominiis nostris a Turcis, Tartaris et aliis finitimis Mtis Vestrae subditis inferuntur, nobis subditisque nostris resartiantur. Quamquam enim ad nos Mtas Vestra scribat, nulla nobis subditisque nostris ex Mtis Vestrae ditione damna inferri, neque nos aliquando de eis quaeri, sunt tamen ea longe maiora, quam ea, quae interdum ex dominiis nostris subditis Mtis Vestrae fiunt; de quibus egimus cum Mtis Vestrae oratore atque exhibuimus illi ea, quae ex finibus regni scripta sunt, quam multa damna iam, cum ille ad nos venisset, illata a Tartaris sunt, et quam multi homines nostri in servitutem ab eis abducti sunt; verum decrevimus, nuntium nostrum ad Mtem Vestram mittere, qui de recentibus istis damnis et aliis veteribus quaeratur. Quamobrem perscribere ea nunc volumus, numerum tamen hominum, qui in servitutem abducti sunt, conscribi mandavimus atque his literis includi iussimus; a Mte autem Vestra postulamus, ut si prior iste Mtis Vestrae orator ad Illam redierit, quam noster pervenire poterit, homines nostros conqueri mandet, quo redire ad dominia nostra possint. Atque ita oratorem Mtis Vestrae dimisimus, sperantes hoc nostrum erga Mtem Vestram amicum studium gratum illi futurum, Mtemque Vestram per studium et benevolentiam, in rebus nostris nobis exhibituram; nos enim eam, quae nobis cum Mte Vestra intercedit, amicitiam, firmam retinere cupimus, quem felicem valere optamus.

XVI.

Sigismundus I Rex Poloniae Sigismundo II Regi Poloniae.
Cracoviae 12 augusti 1546.

Serenissime... Maluissimus quidem latum esse a Mte Vestra decretum in causa direptionis Oczakoviensis, magna cum molestia liberati essemus, sed quas adfert causas, quamobrem id ab illa factum non sit, eas esse iustas agnoscimus. Quamobrem, quod non sine ratione praetermissum est a Mte Vestra, id in bonam partem accipimus, quin et illud boni consulimus, quod suos ad commissarios nostros non miserit, eorum nomine, quae a Graeco mercatore accepta fuerunt, iam Caesaris Turcarum nuntio satisfieri curavimus, misimus enim ex fisco mille ducentos florenos, si minus illi deberi cognitum fuerit, in lucro numerabitur, nobis enim, quod residuum fuerit, restituetur; de profugis quod rem ex sententia nostra Mtas Vestra curaverit, agimus illi gratia.

Ad fines inspiciendos nos quoque nostros misimus, utinam omnis materia litum aliquando praecidatur. Subditis Palatini Vitebscensis dari salvum conductum iussimus, ac quod iuris erit, si quis ius sibi dici petierit, de eo statuemus. Quae Mtas Vestra respondit ad Valachi quaerimonias, plane nobis satisfaciunt, atque iis, quae scribit Mtas Vestra, fidem habemus indubitata. Allatum erat ad nos, quod ex hac vita Vaivoda excesserit, nondum tamen certi sumus, sunt enim, qui dicant, ex paralisi morbo laborare. Quare commissarios nostros in oppidum nostrum Camenecensem nihilominus proficisci iussimus, quibus Mtis Vestrae litteras descriptas mittemus.

Acta Tomiciana cmop. 173—4.

XVII.

Sultan Soliman Caesar Turcarum Sigismundo I Regi Poloniae.

Roskazuiącemu Panu wielkiemu zakonu krzescianskiego prziazn naszą. Ku Wam iest przyjacielowi nassemu krolowi polskiemu Zigmuntowi pozdrowienie nasse. Oznaimuiemi y daiemi wam przyjacielowi nassemu przess ten nass listh znacz, tich czasow, ktorichescie poslanca swego poslali do nass y do nassei wyssockiei stolice z listem sswim o sprawie zamku naszego Oczakowskiego, wymawiając ssie przed nami w tim y oznaimuiąc nam iakoby czy liudzie, ktorzi przychodzili

poth ten zamek nass, nye wassi beli, ani tego sswiadowi, iedno, zescie nam oznaimieli, iss ci liudzie beli z Litwi, a z Moskwei sswei ziemie przichodzieli, to zloczinstwo, ktore udzialane iesth od nich, nye wiemi, do ktorei stroni uciekli abo gdzie ssą, ani sswiadowizmi onich, o timesczie nam oznaimieli, tess dla tich zloczincow, ktorzi to podzialali, chcąc ie ku rekom przywiesz, posslalizmi sswoich liudzi, dowiadując ssie y ssukając ich. A tak my, ktoregozmi possla czawsza naszego poslali z listi nassimi, niech bedzie wedlug tego pierwszego listu naszego ta rzecz sprawiona, bo iestem zawsse na jednym ssowie, tego odmienicz nye mogę, iedno ze potrzeba tego wedlug listu naszego y dla przyazni tey, którą mami miedzi ssobą, tich lotrow, ktorzi to udzialali, abi ssie iakimi kolwiek prziczinami ich k rękom przywiedli y tich poddanych nassych skodi, nakladi, wedlug rejestru tego na nich oprawieli, a oprawiwssi to na nich przeth tim czawzem nassym abiscie roskazali gardly ich skaracz, aby to widząc y slissząc takową wielką karnosc, tego ssie nye dopuszczali dzialacz, niech bi wssitkim od tego nauka bela. Otim biscie wyedzieli. Pissano w miasteczku na imie Baba Eskizi.

Acta Tomiciana cmop. 175.

XVIII.

Soltan Soliman Caesar Turcarum Sigismundo I Regi Poloniae.

Roskazującemu panu wielkiemu w zakonie krzescianskim przecielowi memu krolowi polskiemu y innych panstw zakonu krzescianskiego Zigmuntowi oznaimuiemi y daيمي wiedziecz przess ten nass list. Tich czassow do wissokiego a do szczesliwego panowania naszego przisslaliscie lish swoi, oznaimuiąc nam o thim, ktori list bel poslan przess czawsza naszego do wass w sprawie naszego zamku Oczakowskiego o ty zloczincze, wy przeciela nass z wielką pilnoscą roskazali ssukacz tich zlocincow, y skoroby beli czy zloczincze poimani, obiecuyecie się ty zloczincze przed tim czawszem nassim karacz wedle pissania naszego do wass, a to pobranie rzeczy od tich zlocincow poddanym nassim nagrodzicz y wrocicz, y naprzot obiecuiecie ssie nam bicz dobrim przeciелеm, ze bi ona przyazn nassa nye miala zadni zmian ki miecz miedzi nami, o timescie nam oznaimieli, y my s tego waszego pissania wssitkiemu dostatecznie wyrozumieli, y od wass wdziecznie przeimuiemi, a wssakoss ia y dopiero iestem na tim wedle naszego pierwszego pissania do wass, abi czy zloczinci tegoss czassu

beli nalyezieni y okrutną karnością beli skarani, a tim poddanim nassim za skodi ich zeby przess omięskania beli nagrodzoni, bo ta rzecz na przedluzeniu ku odkladaniu zadnego mieiscza miecz nye moze, niech by ta rzecz miedzi nami przyjacielskim obiczaiem bela sprawiona; ieslibiscie tess chcieli tą rzecz na przedluzenie odkladiwacz, a tich zlocincow wedlug pissania naszego nye skaracz, a poddanym nassim za skodi ich nye nagrodzicz, tedi przeciwko priazni nassei belo bi to, którą mami miedzi ssobą, y przissla bi ta powinnoszcz na nass Czessarza za skodi tich poddanych nassich sprawiedliwosci im dowodzicz. W timze liscie sswoim pissaliscie nyektore rzeczy okolo tich zlocincow, a tak my nie chcemy zadnei rzeczy wiedzicz, iedno chcemy to miecz, aby tim poddanim nassim za skodi ich belo nagrodzono. O tim bisce wiedzieli. Pisan w Constantinopolu miesiaca lutego po smierci Machumetowej roku 952.

Acta Tomiciana cмop. 176—7.

XIX.

Instructio a Sigismundo I Rege Poloniae commissariis data ad videntam damna in Oczakow per nostros subditos illata. Commissarii hi missi fuerunt: Albertus Starzechowski¹⁾ et Nicolaus Grabia²⁾.

Gdi prziiadą commissarze nassi do Baru, iesslis tam bądą ot Krola Imczy mlodssego ssina naszego z Litwi posslani commissarze, tedi sz nimi wespolek bendą okolo ssaczowania tich skod, ktore ssie w Oczakowie sstaly, s poslem Czessarza tureczkiego y Sandziakiem Silistriiskim a z Cadeiem Oczakowskim postępowacz. A to iessli commissarze Krola Imczy młodego, abo Sandziak Silistriski y Cadei Oczakowskiej, abo ktori ss nich prziiedzie, gdzie by więcz ktori s tich abo wsitczy nye przyachali ani prziiiechacz mieli, tedi s tim, ktori prziiedzie, abo s samim posslem bądą namowy czinicz.

Naprzod bądą tego chciecz, abi ci, ktorich skodi ssą przess Czessarza tureczkiego w liscie omienione, skod swoich wedle prawa dowodzieli, a cegokolwiek dowiodą, a wssakoss nicz nadzwiss, iedno to co iest w liscie y registrze Czessarza Tureczkiego omieniono y opisano, ktore przepissi mi slemi, to im bendą wedle nauki, którą panu Belskiemu³⁾ o sprawach skarbu naszego iest dana, opravowacz y placicz pienądzmi y timi rzeczami, ktore panu Belskiemu iuss ssą dane,

¹⁾ Каштелян белзський.

²⁾ Каштелян холмський.

³⁾ Альберт (Войцех) Старжеховский.

staraiaćz ssie o to pilnie, iakoby co z namnieissim kostem ta rzecz bela skonczona, co ich wierze, którą nam powinni, y baceniu przypuscamy.

Odprawiwssi sprawę tę tureczką o skodi Ocakowskie, tedi z commissarzmi Krola IMCzi młodego sina naszego wezmą przedssię skodi y krziwdi, ktore poddani krolowey Iey mczi malzonki nassei we wloski Barskiey i insich dzierzaw od xiądza Włodimirskiego czierpią, a otim uznawacz będa, strzegącz tego pilnie, abi ty skodi y krziwdi, ktore ssie od niego dzieia, nagrodzone poddanym Krolowey Iey Mczi bely.

Przitim tess uznawacz będa o zbieglich poddanych krolowei Iey Mczi, o ktorich ym urodzony Bernard Pretwicz Starosta Barski sprawę da, ktore xiądz starosta Włodimierski u ssiebie ma, a wrocicz ich nie chce, a gdi ssie tego dostatecznie dowiedzą, iss ie on przechowywal y iesce przechowywa, roskazą mu spolecnie, aby wssitkie wrociel.

Acta Tomiciana смор. 177—8.

XX.

Damna Turcis resarcita per Regem. Literae testimoniales Commissariorum Polonicorum.

Bar 5 septembr. 1546.

Nos Albertus Starzechowski Castellanus Belzensis et Capitaneus Drohobicensis et Nicolaus Grabia Castellanus Chelmensis et Capitaneus Lubomliensis manifestum facimus quibus expedit universis: Quia dum ex mandato speciali sacrae Regiae Mtis Poloniae Domini nostri clementissimi missi huc ad Bar ex Aula Mtis suae fuissemus, cum nuntio Serenissimi et Potentissimi Caesaris Turcarum Mechmet Czaus dicto, ut cum Sandiaco Siliestriensi et Iudice Oczakoviensi ex parte ipsius Serenissimi Caesaris convenissemus atque in eo congressu nostro de damnis, in Oczakow per praedonem seu piratam Karp Moscum factis, constitueremus, in qua re dum ad illum Sandiacum Silistriensem Serenissimae Regiae Mtis Poloniae Domini nostri, praesente hic nuntio Serenissimi Caesaris Turcarum praefato Mechmet Czausz, misissemus, idem Sandiacus nihil nobis respondere voluit, atque ideo nos mandato Mtis Suae Regiae pro damnis ipsis Oczakowiensibus, ut dicitur factis, in manibus nuntii sui Machmet Czausz deposuimus et dedimus omnium primum in auro florenos ungaricales auri puri et iusti ponderis duo milia trecentos triginta tres, quemlibet florenum ungaricalem per sexaginta aspras computando.

Item duodecim stamina panni Lundensis ipsi Mechmet Czaus Nuntio tradidimus, quodlibet stamen panni pro viginti octo florenis Polonicalibus, florenum vero Polonicalem pro quadraginta quinque aspris computando, pro quibus staminibus panni venerunt in summa trecenti triginta sex floreni Polonicales, qui ad aspras reducti constituunt summam quindecim millium asprarum et centum viginti aspras; quae quidem summa tam in auro, quam in panno coniuncta reducta ad aspras facit summam asprarum centum quinquaginta quinque millia asprarum et centum aspras.

Item eidem nuntio dedimus mille et ducentos florenos polonicales moneta tamen lituanicali, qui dicebantur esse a mercatore Caesaris Turcarum videlicet ab Andrea Carcocandella Graeco ratione thelolonei exacti.

Item eidem Nuntio tradidimus pro Capici Bassa fratre Domini Rostembassae centum quinquaginta florenos Ungaricales in auro. In cuius rei fidem et testimonium praesentes litteras a nobis sigillatos ipsi Machmeto Czaus Nuntio tradidimus.

Acta Tomiciana cmop. 187—8.

XXI.

Albertus Starzechowski Capitaneus Drohobicensis et Castellanus Belzensis et Nicolaus Grabia Castellanus Chelmensis Sigismundo I Regi Poloniae.

Bar. 6 septembris 1546.

Post subditae servitutis nostrae in clementiam Sacrae Mtis Vestrae humilem commendationem. Absolvimus tandem eum nuntium hominem malum Turcarum et felicitate Caesaris sui insolentem, quando Tartari ex Oczakow, qui damna passi in direptione oppidi illius dicebantur, non venerant, nec Sandziacus ille Silistriensis ad litteras Mtis Vestrae nobis responderat, dedimusque ipsi nuntio in primis in auro florenos ungaricales 2333, quos nullatenus recipere voluit, quam per sexaginta aspras cum evidenti damno Mtis Vestrae, nam ad valorem monetae Polonicae reductae 40 grossos faciunt.

Item dedimus duodecim stamina Lundensis per XXVIII florenos Polonicales, quae fecerunt summam 336 florenorum, reducti vero ad aspras constituunt summam asprarum 15.120 aspras, maiore enim pretio pannum huiusmodi a nobis recipere noluit, et nos maluimus eam iacturam panni sustinere, quam monetae aureae.

Sic igitur tota summa ea, tam in auro quam in panno ad numerum asprarum reducta, constituit summam 155.100 aspras, et in hoc

convenit cum registro damnorum, per Caesarem Turcarum Mti Vestrae misso, cuius exemplum nobis quoque Mtas Vestra dedit.

Deinde dedimus ipsi nuntio 1200 florenos Polonicales, moneta tamen Lituanicali, qui ratione thelonei ab Andrea Graeco mercatore Caesaris dicuntur esse recepti; et tametsi habuimus a Mte Vestra in mandatis, illi nuntio numerare 1200 florenos Lituanicales, tamen ille recepit 1200 polonicales; receperat siquidem quemlibet medientem Lituanicalem pro una aspra, seu duobus solidis, ut hic et in Moldavia communis valor eius monetae Lituanicae habetur, sed postea coacti sumus illo murmurante illi reliquum supplere, quod summa huiusmodi 1200 florenos Polonicales constitueret ad illum valorem, ut in Lituania recipitur.

Postea dedimus illi 150 in auro florenos Ungaricales pro Capici Bassa, ut in literis specialibus a Mte Vestra perscriptum habuimus, ad quas quidem summas, a nobis Mtis Vestrae nomine illi datas, Mti Vestrae illius nuntii literas recognitionis seu quittanciae mittimus.

Existimamus tamen necessarium, ut is nuntius, quem Mtas Vestra ad Caesarem illum Turcarum mittet, cognitam habeat huiusmodi expeditionem damnorum, per nos ipsi Turco factam; nam ipse, ut est homo avarissimus, totum hoc aurum degluciet, Tartaros vero illos panno contentabit; cum quibus Tartaris ubi huc ad nos venisset, facilius composuissemus, quam cum ipso insolente Turco, qui, ut hic edocti sumus, Tartaros illos venire prohibuit non alia ratione, ut aurum huiusmodi ipse absorbeat, ut parva re Tartaros illos contentet et nos, sperantes illorum adventum, expeditionem eius nuntii in eam moram protraximus.

Caeterum instetit apud nos vi et importune idem nuntius Turcicus, ut illi equos apud Oczakow Tartaris acceptos Mti Vestrae missos simul et occisorum capita soluissemus, inquires unum sine reliquo fieri non posse, etiam quod infectis rebus omnibus abire debeat ad Caesarem; cui dum respondimus nihil de equis illis et Tartaris occisis nobis esse commissum, quin immo retulimus eos equos inter alia damna in literis Caesaris praescripta inclusisse, interminatus est, quod hac ratione ista omnia apud Caesarem suum irrita et infecta esse debeant et pro non satisfactis reputari, quodque ea imperfecta refusio damnorum facesset negotium nuntio Mtis Vestrae, ad Caesarem venienti, et erit causa, quominus Mtas Sua apud Caesarem illum voto suo potiat. Proinde arbitramur necessarium esse, ut in ea re nuntius, qui a Mte Vestra mittetur, praemonitus fuerit, ut habito exemplo literarum Turcarum Caesaris sciret se regere, nam si quidem equorum numerus in literis Turcarum scriptus sit, tamen nullus illorum valor

additus est, quemadmodum aliorum damnorum nomenclatura scripta est in literis Caesaris. Addidit insuper idem Turcus, quod facile tandem Tartari illi valorem equorum suorum coram Cadeio facient, et iudex ille referet hoc ad Caesarem, cui dabitur fides, sicut in caeteris, et nos respondimus nec Tartaris nec Cadeio illorum credere velle, nec iudicio illius attinere. Bene et felicissime valeat Sacra Mtas Vestra.

Acta Tomiciana cmop. 182—4.

XXII.

Albertus Starzechowski et Nicolau Grabia commissarii Sigismundo I Regi Poloniae.

Bar 7 septembris 1546.

Cum iam istae aliae litterae ad sacram Mtem Vestram a nobis conscriptae fuissent, allatae sunt nobis iterum aliae literae a Mte Vestra, quibus mandare nobis dignata est, ut ipsi nuntio Turcarum retulissemus de damnis, quae nuper in Volinia a Tartaris facta sunt, et quod Christianos omnes, qui ei ab obsequiis fuerunt, ultra fines regni Poloniae proficisci cum illo non permetteremus.

De damnis illis, per Tartaros factis, iam siquidem illi non semel antea diximus, qua re pertesus erat plurimum, et ad eam relationem et monitionem nostram scripsit ad illos officiales in Bialogrod et Ocza-kow quod non solum ab huius modi incursionibus temperent, verum eos omnes captivos, quos ex Volinia in praedam abduxerint, venumdare non praesumant; nihilominus rursus autem atque iterum dimittentes illum dicemus et nomina illorum Tartarorum, qui in ea excursionem fuerant praecipui, in scriptis illi dabimus.

Cum autem idem Turcus cum litteris suis huiusmodi mitteret hominem suum, nos quoque alium hominem suum servitorem domini capitanei Barensis adhibueramus, ea ratione, ut illic de rebus omnibus deque moliminibus hostium et si quae copiae hostium in eam partem Boristenis processerint, exploret; cum quibus una profectus erat servitor Polonus illius mercatoris Andreae Carco-candelaе Greci, qui ipsum nuntium comitatur, adolescens satis discretus et nobis favens, cui dato munere et viatico dedimus negotium, ut de his omnibus rebus nos certiores faciat. Servitor ille domini capitanei Barensis siquidem nondum abinde reversus est, nam iussu ipsius domini capitanei Barensis in Bialogrod ulterius exploratum profectus est, tamen idem servitor Andreae Graeci cum homine Turci reversus est et retulit nobis, Tartaros illos ex litteris istius nuntii percultos

esse, et dum eiusmodi excursionibus cum illis Tartaris et praedis actis agerent, retulit, illos audivisse confiteri duntaxat de trecentis hominibus abactis, et quod in campis nulli hostes fuissent, quorum metueuda esset excursio, immo ad eas litteras nuntii Caesareolus, qui cum aliquot centum equitibus in eam partem Boristenis transierat, rursus ad illam partem profectus esse dicitur, et ait, nullos hostes prorsus in campis esse.

Cuius relatione nos perpensa volumus hoc Mti Vestrae scribere, quandoquidem suspicamur Mtem Vestram ad scripta nostra et rumorem eum, qui hic do hostibus illis increbuerat, misisse pecuniam, quibus mille equites hic scriberentur, ut, si ita Mti Vestrae visum fuerit, quod dominus Orlik, cui ea provincia a Mte Vestra data est, paulisper se ab erogandis pecuniis contineret, quoad aliquid certius de hostibus recantatum fuisset, vel in eum duntaxat eventum hic ducenti vel paulo magis equites scriberentur, reliquae vero pecuniae servarentur ad eam necessitatem, quae hic in foribus esse dicitur semper. Conveniret vero, ut aliquod centum equites conscriberentur, praecipue hi, qui hic continuo in finibus mereri absque stipendio videntur, quos hic magnificus dominus palatinus Belzensis non exiguo numero alere pane et sale videtur ad illumque unum, quoties hic ingruerit necessitas, omnes conveniunt et longis mensis (sic!) assident. Deinde non praetermitterentur et isti optimi viri, qui domino Pretwicz capitaneo Barensi serviunt, quod equidem citra omnem adulationem etiamque praeter scientiam scribimus, nam cernimus eos prae ceteris hic esse expeditiores, adversus omnem ingruentem necessitatem. In quem modum scripsimus hic ipsi domino Orlik, ut in ea re Mtis Vestrae sententiam et instructionem expectet, quam non dubitamus hoc modo daturam fuisse, ut si necessitas ingruerit, pecuniam in milites erogasset, sed rogamus, ne in ea re hic prodamur, nam eorum hominum magnam impraecationem non evaderemus.

Quantum vero ad hoc attinet, ut omnes Christianos ab ipso Turco nuntio amoveremus, in limitibus regni hoc faciemus, sicut mandatum a Mte vestra habemus, et illi ante egressum illius hoc denuntiabimus, verum vectores Christianos, qui illius et aliorum Turcorum eum comittantium res praetio conducti vehunt, non conveniet nobis ab illo ammove, eo quod vectores ipsi huiusmodi ductura assueti sunt et forte malmaticum rursus hic vehere sunt conducti. Dominus Deus tandem Sacram Mtem vestram Reipublicae nostrae diu servet incolumem et faustam.

Acta Tomiciana смор. 185—7.

Проект поліпшення торгівлі на Україні, 1784 р.

Подав Микола Княжевич.

Один відділ Архива Коронного Скарбу (при Варшавській Казенній Палаті) чинять рапорти висших фінансових урядників, т. зв. „супер'інтендантів“ тих провінцій, що на них реформою 1764 р. була поділена Річ Посполита. Між иньшими провінціями ми знаходимо там і „Рапорти Української провінції“, як значать ся вони по архивній термінології.

Головний зміст рапортів доторкаєть ся службових справ — збору ріжних податків, що головнo й було обовязком провінціяльних супер'інтенденцій і підвластних їм комор; та в залежности від сеї головної ціли рапорти дають нам чимало дат до внутрішньої та заграничної торгівлі України. Як справа про торгівлю на Україні поки що ледви зачіплена в історичній літературі, то ті дати дуже цінні. Далі, через те що між економічним боком народного життя та иньшими його боками є тісний звязок, — фінансові урядники звертають увагу і на ріжні факти суспільного і побутового характеру; такі факти є в рапортах, і їх уривочні вказівки можуть доповнити те, що вже відомо, а иноді дати й дещо зовсім нове.

Рапорти обіймають майже всю другу половину XVIII ст., і нам бачить ся — варті того, аби на них звернули увагу люде, що займають ся внутрішньою побутовою історією України минулого століття.

Сим разом ми наводимо на зразок один рапорт з 1784 р., що більш менш закінчений і має вид проекту. Тема сього проекту — поліпшення торгівлі на Україні і побільшення тим скупих доходів знищеної Річи Посполитої. Властиво, істота проекту для нас не дуже

цікава, — цікаві головню ті вказівки, що доторкають ся загального стану торговлі на Україні та побуту українського народу під ко- нець XVIII ст.: їх подає чоловік, що жив на місці, по службі своїй близький сій справі і взагалі тямущий.

Вистане для прикладу сього образку українського промислу й торговлі (с. 4) — українські продукти становлять: мід, віск, лій, шкіри товарячі, козячі і баранячі, переважно не вичинені, дерево, поташ, смола, салетра, товар і коні в невеликім числі, трохи ганушу (анижу) і всякого рода збіже. Торговля сими продуктами одначе дуже слаба, бо лише мала частина тих продуктів іде за границю: Жиди українські ввозять до Нїмеччини мід, віск, лій і невичинені шкіри, беручи найчастійші тамошні продукти: сіль, коси, шовкові і вовняні матерійки і т. з. нїренберський крам. Худобу й коней продають в самім краю, і лише невелику частину коней часом купують Прусаки, що заїздять в сі сторони etc. — і таке иньше.

Проект викликали побічні обставини. Як відомо, в 1782 р. марсельський купець Antoine випросив дозвіл у Потьомкіна оснувати в Херсонї товариство для вивозу морем за границю продуктів, найбільше хліба, з південної України. Для збільшеня торгу сего товариства, що потім справді дійшло до цвітучого стану, Antoine рішив розширити свої операції і на територію правобічної України і для того обернув ся з просьбою до Комісії Коронного Скарбу за підмогою. Комісія віднесла ся зовсім прихильно до сеї пропозиції (та мабуть і не могла инакше зробити) і з свого боку післала розпорядження суперінтенденту Української провінції, — ним був тоді якийсь Жоравський.

В актах ми не знайшли того розпорядження, але про зміст його може дати понятє отсей рапорт Жоравского з Чуднова, датований 15 мая 1784 р.

„Listowną JO-ey Kommissyi dyspozycyą, de 16 Martii, na sessyi ekonomiczney datowaną, dopiero 13 praesentis z poczty odebrałem, w ktorej mając zalecenie, ażebym, fawore Imc Pana Antone, produkta kraiove zkupować zamyślającego, wydał dyspozycye do komor, przez które transporta rzeczony Imc Pan Antone prowadzić będzie, y one-musz wszelaką łatwość y iak nayprędsze expedyowanie po komorach urządził; takowy rozkaz JO-ey Kommissyi (lubo żaden z kupców na przetrzymywanie ich lub zwlekane expedycyi po komorach prowincyi moiey dotąd nie zalił się) natychmiast komorom od ściany Rosyiskiey, a nayszczegulniey na trakcie do Chersonu sytuowanym obwieszczę y aby nayściśley był zachowanym zalecę. Co się zaś dotyczy następ-

nych w teyże dyspozycyi JO-ey Kommissyi wyrazów, ażebym uczynił rapport, iakie wspomniany JPan Antone zakupuie produktu, w iakiey wielości y gatunku, w której okolicy, wodą czy lądem, y przez które komory oneż prowadzić zamyśla, nie mniej iak znaczna tychże produktów może być exportata, albo iaki jego stan y kredyt; o tym wszystkim, ponieważ tenże JPan Antone dotychczas w tey mierze nie nie przedsięwziął (chybaby partykularnie z iednym lub dwiema obywatelami), ani nawet sam przez siebie y przez pełnomocnika swego ze mną się dotąd nie znosił, przeto JO-ey Kommissyi w tym czasie nie o tym raportować nie mogę¹⁾. Względem zaś przełożenia zdania mego, w czym by wyżej nadmienionemu JPanu Antone z strony Skarbu, dla ugruntowania y ułatwienia handlu, można być pomocnym, pozwoli JO-a Kommissya, iż chyba na przyszłą pocztę, ile w materyi tak ważney, uwagi moje pod roztrząśnienie JO-ey Kommissyi podam²⁾.

Сповняючи свою обіцянку, Журавський з найблизшою поштою посилає в комісію обширну записку, або проект, де не тільки доторкається ся проекту Antoine, але й показує способи, що можуть, на його думку, розвинути торгівлю України і пишними виразами рисувє картину будучого добробиту як українського народу, так і скарбу. Наводимо сю записку цілком: ³⁾

„Rapport do JO. Kommissiy Rzeczy Pltej Skarbu Koronnego od Super-Intendenta Prowincyi Ukrainskiej, dnia 17 miesiaca Maja 1784 roku z Cudnowa napisany.

Pełniąc rozkaz JO. Kommissij, dyspozyciā listownā, dnia 16 marca na sessij w Warszawie datowanā, do mie przesłany, ażebym (względem ugruntowania handlu produktow kraiu naszego, przez JPana Antone, w Chersonie mieszkaiącego, zakupować się mianych, czyli w iakim by sposobie wspomniony handel z strony Skarbu Koronnego mogł być wsparty y ułatwiony) partykularne zdanie moje JO. Kommissij w raporcie moim umieścił. Lubo naymniej handlu znaiomy iestem, przecież zaufaniem zwierzchnosci moiey ośmielony, a bardziey przychylnościā, kraiowi własnemu powinā, zagrzany, niżej wyrażone uwagi moje z wyrażeniem, iakowe produktu na Ukrainie znajdować się mogą y iakim sposobem przez handel zbywane bywaiā, pod grontowne rostrząśnienie JO Kommissij poddaię.

¹⁾ Чудно, що Журавський ані в сїм, ані в дальшій раторті ні словом не згадує про засноване вже тоді польське Херсонське товариство, з Протом Потоцьким на чолі.

²⁾ Відділ XXXVIII, Укр., кн. 5.

³⁾ Вона є в тій же 5-ій кн. XXXVIII відд. Архива.

1-mo Do rozpoczęcia handlu każdego, w którymkolwiek bądź kraju przedsięwziętego, a tym bardziey do ułatwienia y ugruntowania onegoż, zdaie się nayprzod wiedzieć, z iakich tenże handel produktów składać się będzie, wodą czy łądem prowadzony być może; przeto JO. Kommissiä uwiadamiaiąc, iakie na Ukrainie produkta krajowe znajduią się, nadmienię oraz, iaki y przez kogo składały handel. — Produkta Ukrainy, tey nader żyzney y dosyć obszerney kraiu naszego części są te: miody, woski, łoje, skóry bydlęce, kozłe y baranie, naywięcey surowe, drzewo, potaż, smoła, saletra, bydło i konie w niewielkiej części, anyżu cokolwiek y zboże wszelakiego rodzaju. Te tedy wszystkie produkta słaby bardzo składaia handel tak dalece, iż mała onychże częstka obcym od nas dostaie się narodom; y tak miody, woski, łoje y skóry niewyprawne żydzi ukraińscy w kray cesarski wywożąc, wzamian biorą nayczęściey tamtego kraiu produkta, iako to: sól, kosy, materijki iedwabne y wełniane, tudzież rozmaite towary noremberszczyną zwane. Drzewo y smoła Dnieprem w kray Rossyjski od obywatelów, a częstokroć y żydów spławiane bywiaią, potaż naywięcey Bugiem do Gdańska, a saletrą częścią do Królewca, częścią w kray Cesarski posełaią. Bydło zaś i konie po kraju własnym rozprzedawane bywiaią, a w małej czasem części przez zaieżdżaiących w tę stronę Prusaków konie rozkupowane bywiaią. Anyż ile nie nayprzednieyszy do gorzałek w kraju, naywięcey przez żydów pędzonych, rozchodzi się. Nakoniec zboże, powszechny y obfity całego tego kraju produkt, a w szczegulności iedyny każdego mieszkańca maiątek, prawie niszczeie, bo mało co w Pobereżu Turcy, rolnictwa nie pilnuiący, przenicy y jęczmienia zakupiują; niemniey chłopi tuteysi, szukaiąc pieniędzy na opłatę podatków, nie wielką część w kray Rossyjski wywożą, tudzież żydów krajowych żywiąc, podobnież za bezcenne toż zboże zbywiaią pieniądze, a więcey podobno przepiiaią. Część znaczna na gorzałki przez obywatelów, a naywięcey żydów wykurza się, reszta zaś (użytkowi własnemu dostarczywszy), po stepach w stertach rozstawiona, dla niesposobności sprzedania, zbytniey tanności długo utrzymywana, częstokroć gniie, przepada y ginie. Ztąd zaś wynika że obywatele zbóż swoich zpieniężyć nie spodzewaiący się, rolnictwo (nad którego wydoskonaleniem inne narody pracuią) zaniedbywiaią, a co gorsza rolnicy, podobnież zysku z pracy swoiey (innego nad wyżywienie się) doczekać się nie mogąc, próżniactem y pijaństwem zaprzätieni, ledwie nie co rok po wielu mieyscach kupy hultajów składaia, y codzienną w tym kraiu wszystkich obywatelów przerażaiąc boiaźnią, częstokroć wielom utratę maiątku y śmierć zadaia.

2-do Do ugruntowania zaś handlu, którego pożytki kraie szczęśliwemi czynią, następnie ułatwienie przeszkod tych, które ułatwić iest w mocy narodu, pragnącego widzieć kwitnący handel u siebie, y które ułatwionemi być, dla zachęcenia cudzoziemców, a bardziey własnych obywatelów, koniecznie powinny; toż samo ułatwienie zachęci do iak naysprędszego rozpoczęcia żadanego handlu, a skoro się rozpocznie, nadzieja sama spodziewanego zysku mocną nader stanie się pobudką do prowadzenia go na dal. Los, który — ja za prędko, bo przed czasem dla nas szczęśliwym, a przynajmiej pozornym nazwać ośmielam się, wydarzył odkrycie nowego portu przez założenie Chersonu w państwie Rossyjskim, od kraiu Ukrainy naszej nie nadto odległego, y w tym tylko punkcie (że łądem wszystko oprócz drzewa prowadzić trzeba) nieco zawilego, — lecz iezeli przeż ugruntowanie handlu niezliczone dla kraiu każdego wnosić należy pożytki, możemysz w tym zakęcie Ukrainy sposobniejszy nad terazniejszą oczekiwać pory, gdy nadto Nayaśnieszia Imperatorowa JEm przez wydanie świeżych w kraiu swoim ukazów, do wspólnego z sobą wszystkich sprzymierzonych zachęcając handlu, szczegulniejszą nam Polakom okazuiąc przychylność, odnowieniem ukazów dawniejszych, produkta polskie, około Mało rossyjskich y Biało russkich gubernij rodzące się, bez opłaty cła na tamożniach Rossyjskich do kraiu swego wpuszczać rozkazała? Tudzież gdy JO Kommissia przez dozor swój, o uszczęśliwienie kraiu troskliwa, łącząc starania swoje z Nayaśnieszym królem, o ugruntowaniu y ułatwieniu handlu tegoż chcąc być informowaną, mieć pieczę zaczyna? — Nie zostaje tedy więcey, iako tylko zachęcić extraneos, do zakupowania naszych produktów, a to przez sposób ten, który w nizszych punktach umieszczając, na ten tylko moment nieiako od obowiązków officialisty skarbowego odstąpić odważam się; gdy pełniąc wolę JO Kommissyi względem przesłania zdania mego przeciwko opłacie cła, którego pilnować powinienem, pisać przedsiębiore, zawsze iednak wolą JO Kommissyi wykonywać będę.

3-tio We wszystkich europeyskich narodach, a podobno y wszędzie, cło exportationis iest mnieysze od cła importationis, bo pierwsze zachęcać powinno obywatelów do iak naysnacznieszego produktów kraiowych za granice wyprowadzania, a za te wprowadzania w krai własny pieniędzy y bogactw obcego państwa.; drugie zaś przez podniesienie opłaty od towarów y produktów obcych utrzymuie nieiako obywatelów od wprowadzenia tego do kraiu co się zbytkiem nazywa; y to iest, co by w kraiu naszym Polskim, podobno z przyrodzenia do zbytku skłonność mającym, zachować należało. U nas zaś cło exportationis iest większe od cła importationis, y tak gdy intraneus wpro-

wadza do kraiu zagraniczny produkt, płaci na cło osim (sic) od sta, gdy zaś kraiove produkta za granicę wywozi — 10 od sta na cło zapłacić powinien. Cudzoziemiec czyli extraneus, gdy do kraiu zagraniczne prowadzi towary, na cle 10 od sta opłaca, a gdy kraiove za granicę wywozi — 12 od sta skarbowi koronnemu płaci. Takowe albowiem cła exportationis wyniesienie wielkim dla kupców stało się odstręceniem, y od wyprowadzenia produktów kraiu naszego wstrzymuie. Gdy więc traktaty wiadome, a nayprzód Grzymułtowski 1686 roku w artykule 48, powtóre 1768 w artykule 8, na koniec 1775 w artykule 5, wyższych ceł na towary od Rossyi wchodzące y tamże wychodzące stanowić zabraniaią, nie można za tym cła importationis podnosić, ale cło exportationis zmniejszyć dla ułatwienia y zachęcenia do handlu, z produktów naszych składać się mającego, — zdaie się być wolno. Nadto chociażby zdawało się, iż przez zmniejszenie cła exportationis kilkanaście tysięcy złotych skarbowi koronnemu ubywać będzie, czyliż ta ofiara, w tym razie na dobro narodu czyniona, nie byłaby drogo nagrodzona, gdy tym sposobem zachęcenie kupcy, produkta kraiove wyprowadzaiąc, exportationem onych pomnożyliby, y opłacaiąc mniej, dla pomnożonego wywozu towarów naszych za granicę, koniecznie więcey percepty skarbowi koronnemu składać by musieli? Już więc nie tylko JPan Antone, ale y inni cudzoziemcy, tudzież obywatele do wywozu zbóż y innych produktów rzuciliby się; w kraiu zaś, gdy znajdziemy tych, którzy produkta nasze kupować z chęcią zaczną, izalisz rolnictwo, dotąd zaniedbane, doskonalić się nie będzie, izalisz, mówię, kmiotek do uprawy lepszej gruntu swojego brać się nie będzie, gdy pewnym zostanie, że wszystko spienięży? Sama łatwość dostania pieniędzy na opłatę podatków, chłopów tutejszych z próżniaków uczyni pracowitemi, a tak z czasem pola okiem nie przeyrzane, od wieków obłogiem leżące, w żyzne zamieniać się obszary; zgoła cała Ukraina, miasta y wsie swoje ludniejsze zobaczy, a nowe osady, we dwoie lub troie w czasie zasadzone, z dzikich i niedostępnych stepów panom swoim obfity przyniosą pożytek; daley zaś przez wprowadzenie pożytecznych rękodzieł produkta kraju pomnożonemi, handel, coraz bardziej szerząc się na zawsze ugrontowanym być może; nakoniec JO. Kommissia, spełnione troskliwości swoiey o dobro kraiu zamiary znalazłszy, zapatrywać się na nie będzie z ukontentowaniem iako na owoc, iej ręką zaszczipiony, a dobry y mądry król widząc oycowskie chęci swoje dla narodu uiszczone, wspólną z nim dzielić będzie szczęśliwość. Wszakże Anglia, Francja, Holandia y inne narody bez sposobów y kosztu tey, którą mają, nie depięły potęgi. Szwaycary nawet, nie nadto obszerny y żyzny kray, bez przemysłu y pracy stały y prawdziwey wolności nie osiągnęli by byli.

4-to Druga okoliczność, która wielkim mogłaby dla skupujących produktu kraiowe do wyprowadzania tychże za kray być zachęceniem, iest ta: ażeby w należącey się opłacie cła skarbowi koronnemu od produktów, czyli to wyprowadzanych, czyli wprowadzanych, mogli mieć pozwolony kredyt od JO Kommissyi do roku lub przynajmniey puł roku. Zezwolić zaś na takowy kredyt nie można inaczey, dopóki skarb koronny niewątpliwie zostanie pewnym swoiey prowincyi w przepisany czasie. Zapewnienie tedy takowego kredytu w tym sposobie udecydowaniu JO Kommissii podać mam honor: ażeby kompania Czar-nomorska, z obywatelów kraiowych składająca się, a bez wątpienia w porozumienie z kupcami, w kraiu naszym produktu zakupować mającemi, wchodząca, uroczyście opisała się, iż czyli to JP. Antone, czyli inny kupiec do okupowania produktów kraiowych wezmie się a pozwolony od JO Kommissij kredyt względem opłaty ceł mieć będzie, za takowego, z wiadomością kompanii skupującego kupca też kompania skarbowi koronnemu należytość w tym czasie, który w rewersie od kupca, wyprowadzającego lub też wprowadzającego produktu, w gatunkach y rodzajach swoich dokładnie opisanych, wziętym będzie, tudzież pieniędzmi takimi y w tym sposobie, w iakim na komorach brać się powinny, zapłaci; tym tedy sposobem dogodziło by się kupcom z iedney strony, iż to, co mieliby na opłatę cła obracać, łożone by być mogło na skupienie więcey produktów, z drugiey strony dla skarbu była by pewność odebrania w czasie przepisany należytości skarbowey, a iako żaden handel bez kredytu prowadzonym być nie może, tak JO Kommissya w tey mierze odmówić onegoż nie zechce. Inaczey zaś czyniąc, to iest aby officium celne czyli superintendent miał uważać stan y kredyt kupca, było by iedno, co skarbową proweniencją zawodnemu oddawać losowi.

5-to Trzecia okoliczność zdaie się byc do ułatwienia handlu spodziewanego zmierzającą, ażeby (ieżeli to być może) z umnieyszeniem cła exportationis, tudzież z ofiarowaniem projektowanego kredytu nie czekać, aż o to prosić będą ci, których do handlu z nami zachęcać iest naszym interessem, przedwczesne albowiem takowego przez JO. Kommissyą urzędzenia ogłoszenie nie tylko JPana Antone, ale y innych zagranicznych kupców pobudzić może do prędszego rozpoczęcia żadanego handlu; wszakże y do Chersonu ieszcze okręty cudzych państw nie przychodzą, a ukazy imperatorskie wolność handlu y jego zasłonę upewniające, ieszcze in february wydane zostały¹⁾. Niech że

¹⁾ Жоравский має тут на оці маніфест 22 лютого 1784 р. „О свободной торговлѣ въ городахъ Херсони, Севастополи и Феодосіи“, де між иньшим говорить ся: „Сей городъ (Херсонъ), а съ нимъ вмѣстѣ и лежащіе въ Таврической области

więc y JO. Kommissya przykładem Wielkiej Katarzyny idąc, podobnie zachęci do krzewienia się oczekiwanego handlu. A gdyby takowe ułatwienie miało być bezskutecznym szrodkiem do ugruntowania spodziewanego zamiaru, w mocy zawsze JO. Kommissyi zostanie odmienić czyli poprawić urządzenia swoje. Lecz pragnąc widzieć uszczęśliwienie kraiu przez handel, należy okazać prawdziwą chęć narodu — widocznie, że chce być czynnym, że iest troskliwy o udział tych korzyści, których inne narody z naywiększym usiłowaniem szukają. — Uwagi czyli błahe zdanie moje pod władzę i umiarkowanie zwierzchności moiey przesyłając, pewien iestem, że ta sposobem doskonałego idąc snycerza, z nieciesanego słupa kształtne przed oczy narodu wystawić potrafi widoki, a ja pełnić iej rozkazy moim poznając obowiązkiem, wiernie y szczerze za rostropnym przewodnictwem postępując, skutecznieć rozrządzenia JO. Kommissyi pragnę. Zorawski“.

Проект сей був предложений комісії скарбу на засіданю 9 червня 1784 і комісія стала на тому, що післала Жоравському ось яке письмо :

„Kommissya uwagi W. Pana nad pomnożeniem handlu krajowego w produktach prowincyi tamecznej, Kommissyi swoiey przełożone, odbierając, tym chętniej mu swoią w tym oświadcza approbacją i ukontentowanie, że ma za cel nadgradzać prawdziwe dla Skarbu Koronnego wysługi. Jako zaś projekt ten zmierza ku dobru publicznemu, a w czasie pomnożeniu dochodów skarbowych, tak użyć go na dopełnienie zamiaru tego Kommissyi będzie staraniem¹⁾).

приморскіе города наши Севастополь, извѣстный до сего подъ названіемъ Ахтъ-Яръ, одаренный превосходною морскою пристанью, и Феодосію, инако Кефою именуемый, въ разсужденіи выгоды ихъ, повелѣваемъ открыть для всѣхъ вародовъ, въ дружбѣ съ Имперією Нашею пребывающихъ, во пользу торговли ихъ съ вѣрными нашими подданными. Вслѣдствіе сего симъ торжественно объявляемъ, що всѣ помянутые народы на собственныхъ ихъ или наемныхъ судахъ подъ флагами ихъ могутъ свободно, безопасно и безпрепятственно къ тѣмъ городами приплывать, или сухимъ путемъ пріѣзжать, нагружать суда ихъ и оттуда отплывать, или отъѣзжать по своему произволію...“

¹⁾ Див. протоколи засідаль комісії за 1784 р., в Архиві Коронного Скарбу.

Miscellanea.

Грамота московського уряду до донських козаків про українські справи 1659 р.

Історія відносин між українськими і донськими козаками зовсім не розроблена; в загальних працях, що займають ся історією козаччини, стрічаємо лише висловлені по дорозі дрібні уваги¹⁾; тим часом вони далеко не безінтересні. Уже в самому заселенню донського краю „Черкаси“ брали діяльну участь і, бачить ся, чинили серед Донців найнесупокійніший елемент. Далі, Черкаси брали участь в усіх великих рухах Донців, що иноді платили їм тим же. Так гетьман Брюховецький піднімав Разіна на повстання, щоб втворити труднощі московському правительству і тим відвернути бурю від себе; прихід Черкас і Запорожців у разіновське містечко в кінці 1666 р. оживив пригаслу було разіновщину; разіновцем був і звісний самозванець, буцім то царевич Семен Алексієвич, що появився на Україні після Хмельницького і наробив стільки клопоту Москві.

Пізнійше у спілці з Донцями поступав запорозький кошовий Грицько Сагайдачний і славний хвастівський полковник Палій. Навіть при Петрі Великому, коли в 1707 р. уперве розбито Булавіна, він сховав ся на Запорожжє і вийшовши відти з новими силами, зробив другий бунт, паралельно з котрим ішла діяльність Некрасова на Волзі: Гордїєнко збунтував Запорожжє, Лебедин пробував під-

¹⁾ З українських істориків більш уваги звернув Куліш у своїх „Матеріялах“.

няти Полтавщину і Голый грабував біля Сум. Тільки через нерішучість на той час гетьмана Мазепи огонь не обхопив усієї України.

Найбільше заховалося звісток про відносини донського війська до дніпрових і запорожських козаків у часи війн за Україну при ц. Алексію Михайловичу, коли з одного боку українські діячі хотіли запоручитися помочию Донців, а з другого Москва особливо старалася привернути їх до себе і потім пустити проти Криму, щоб перешкодити татарам давати поміч тим гетьманам, з котрими хани бували в згоді.

Чимало інтересних документів до сих обставин напечатано в давньому і малозвістному провінціальному виданню „Историческое описаніе земли войска Донскаго“ 2-й в. Новочеркаськ 1872 р., головни вибраних з донських актів Моск. Архива Загр. Справ. Та деякі акти й доси не опубліковані. Імпер. Археогр. Комісія (у Петербурзі) задумує видати збір усіх дохованих донських актів під редакцією автора поважної праці про раскол на Дону В. Гр. Дружініна, та се видання може появитись ще не швидко; тим то вважаємо не зайвим подати отут списаний для нас з донських актів Моск. Архива документ, що належить до вказаного вище часу.

Обставини, серед котрих він з'явився, були ось які: за Богдана Хмельницького дніпрові й запорозькі козаки довго були в союзі з Кримом, Донці-ж нападали на Крим і з сего powodu в 1649—1650 р. у Хмельницького вийшли живі зносини з Донцями, при чому він грозився їм війною, коли вони не помиряться з ханом. Літом 1650 р. Тимофій Хмельницький навіть ходив з Запорожцями до р. Міусу проти Донців, та до війни діло не дійшло; а в 1652 р. Богдан Хмельницький, уже в спілці з війском донським, грозив війною Криму. Таку перемінчиву політику що до Криму вів він і пізнійше до самої смерті.

Новий гетьман Виговський завівши спілку з Річю Посполитою проти Москви, рішив опертись на Крим; у Москві дізнались про сей плян і хотіли паралізувати його нападом на Крим Донців, для чого ціланий був на Дон думний дворянин Ждан-Кондирев, але та його поїздка мала дуже нещасливі наслідки (Соловьевъ Ист. Росс. т. XI, вид. 2, ст. 62). Хан прибув на поміч Виговському, через що й вийшло конотопське розбиття московських війск. В часи страшенного переляку, що обхопив тоді московське правительство, Ордин-Нащокін рекомендував цареві знову спробувати підняти Донців проти Криму, що, видно, було сповнено і навіть з успіхом, бо

Донці тоді основно пограбили Крим (ibid.), а до Виговського після того віднеслись дуже ворожо.

Та й у самій Україні справа Виговського не вигоріла і в вересні 1659 р. на Расавській раді він навіть зложив булаву, що дісталась Юриєви Хмельницькому, вибір котрого гетьманом був потверджений на раді в Переяславі 17 жовтня тогож року. От про сі події московське правительство признало користним оповістити військо донське грамотою з 11 ноября, закликаючи козаків помагати Юриєви Хмельницькому. Ся грамота й подаєть ся тут. Вона зробила своє, бо на другий рік Юрій Хмельницький увійшов із військом Донським у спілку проти Криму.

Одеса 17/29 марта 1897 р.

Ол. Маркевич.

Посылка на Донъ Посольскаго Приказа толмача Полуекта Кучумова съ Государевою грамотою войску Донскому. (⁷¹⁶⁸/₁₆₅₉ ноябр. 11, N 10).

Отъ Царя и Великаго Князя Алексѣя Михайловича всеа великія и малыя и бѣлыя Росіи Самодержца на Донъ въ нижніе и въ верхніе юрты атаманомъ и казакомъ Осипу Петрову и всему войску Донскому.

Въ прошлыхъ годехъ по многимъ присылкамъ и слезнымъ прошеніямъ гетмана Богдана Хмельницкаго и всего войска Запорожскаго пожаловали ихъ, приняли подъ нашу Великого Государя высокую руку въ вѣчное подданство и отъ ляховъ ихъ свободили и вѣры христіянскіе разорити и церквей Божіихъ обругати ляхомъ не дали. И они намъ Великому Государю передъ нашимъ Великого Государя бояриномъ и дворецкимъ и намѣстникомъ Тверскимъ предъ Васильемъ Васильевичемъ Бутурлинымъ на вѣрное и вѣчное подданство передъ святымъ евангеліемъ общаніе съ клятвою учинили и крестъ цѣловали, и мы Великій Государь многожды ихъ отъ неприятели нашими Царского Величества ратными людьми боронили и какъ гетмана Богдана Хмельницкаго не стало и они всемъ войскамъ обрали гетманомъ писаря Ивана Выговскаго и присылали къ намъ Великому Государю бити челомъ, чтобъ мы Великій Государь пожаловали, на подтвержденее гетман

ства ево велѣли дать нашу Великого Государя жаловальную грамоту, и мы Великій Государь по челобитью всего войска Запорожскаго послали нашу Великого Государя жаловальную грамоту съ окольничимъ нашимъ и оружейничимъ и намѣстникомъ Ржевскимъ съ Богданомъ Матвѣвичемъ Хитрово съ товарищи, и велѣли отдать тому ихъ новообранному гетману на радѣ. И Иванъ Выговской при томъ нашего Царскаго Величества окольничемъ и оружейничемъ и при всемъ освященномъ соборѣ вѣру учинилъ и крестъ цѣловаль въдругіе и общался съ клятвою, что безъ нашего Великаго Государя вѣдома ни съ конми государи не ссылатся, а отъ котораго Государя послы къ нему присланы будутъ, и ему про то вѣдомо чинить намъ Великому Государю. И послѣ того не въ многомъ времени учаль онъ тайно ссылатся съ поляки и съ Крымскимъ ханомъ и проискивати измѣну, и которые изъ войска Запорожскаго подданные наши, помня свое крестное цѣлованіе и нашу Великого Государя къ себѣ милость, учили ево въ той измѣнѣ обличать, и онъ за то вчалъ междоусобіе и привелъ крымскихъ татаръ и ляховъ и многое въ войскѣ Запорожскомъ разореніе починилъ.

И мы Великій Государь, наше Царское Величество Государь христіанскій, жалѣя о православныхъ христіанехъ и слыша про междоусобіе ихъ и невинное кроворазлитіе, посылали къ нему многіе наши Великого Государя грамоты, чтобъ онъ отъ междоусобія престалъ и на православныхъ христіанъ враговъ креста Христова бусурманъ не наводилъ и разоренія и въ плѣнъ расхищенія бусурманы христіаномъ не чинили. И онъ своимъ злоумышленіемъ и хотя тѣмъ угожденіе ляхомъ учинить, наши Великого Государя грамоты поставилъ въ презрѣніе и отъ злаго своего дѣла не престалъ.

И послѣ того послали мы Великій Государь нашихъ Царскаго Величества ближняго боярина и воеводу и намѣстника Казанскаго князя Алексѣя Никитича Трубецкаго съ товарищи не для войны, но хотя то междоусобіе успокоить; и онъ гетманъ и противъ насъ Великого Государя вчалъ войну и намъ Великому Государю измѣнилъ и учинился у польскаго короля въ подданствѣ, также и малую Росію, войско Запорожское, всѣхъ православныхъ христіанъ злымъ своимъ умысломъ и прелестями хотѣлъ отъ насъ Великого Государя изъ подданства отвести и, угождая королю, привелъ на православныхъ христіанъ крымскаго хана и татаръ и многое разореніе и невинное кроворазлитіе учинилъ. И та-

кимъ своимъ злымъ умышленіемъ и смертнымъ прещеніемъ многихъ полковниковъ и черкасъ въ свое единомысліе ужъ было привелъ.

И нынѣ за милостію всемогущаго Бога все то учинилось инако, и злые его замыслы разорились, и все войско Запорожское — полковники и сотники и казаки и всякихъ чиновъ духовнаго и мирскаго чину люди, вспомятовавъ страхъ Божій и свое общаніе, оставя того врага Божія Ивашка Выговскаго, яко лживаго гетмана, добровольно и безо всякаго понужденія намъ Великому Государю въ винахъ своихъ добили челомъ и учинились подъ нашею Великого Государя высокою рукою въ вѣчномъ подданствѣ по прежнему и на вѣрное и вѣчное подданство присягу учинили и прежнее свое крестное цѣлованіе подтвердили, и того врага измѣнника Ивашка Выговскаго отъ гетманства отставили и хотѣли его убить, и онъ изъ войска ушелъ, а дядю его Васку Выговскаго, полковника Авруцкаго, да племянниковъ его полковниковъ же Юшку да Илюшку Выговскихъ прислали къ намъ Великому Государю къ Москвѣ¹⁾. А которые польскіе жолниры были въ черкасскихъ городахъ на залогахъ въ Переяславлѣ, въ Нѣжинѣ, въ Черниговѣ и въ иныхъ мѣстехъ, и тѣхъ всѣхъ побили больше трехъ тысячъ чело-вѣкъ; и совѣтника Выговскаго, которой его на всякое зло приводилъ, шляхтича Юрья Немирича убилижъ. И въ нынѣшнемъ во 168 году ноября въ 1 день писали къ намъ Великому Государю бояринъ нашъ и воеводы князь Алексѣй Никитичъ Трубецкой съ товарищи, что въ Переяславлѣ на радѣ при нихъ бояринъ нашъ и воеводахъ совокупясь все войско обоихъ сторонъ Днѣпра, обозной и судьи и ясаулы войсковые и всѣ полковники и старшина и войты и бурмистры и райцы и лавники и вся чернь обрали въ гетманы Юрья Хмельницкаго и наше Великого Государя жалованье булаву ему дали.

И тотъ новообранной гетманъ Юрій Хмельницкой и обозной и судьи и ясаулы войсковые и полковники и старшины и казаки на вѣрное и вѣчное подданство въ Соборной церкви по евангельской заповѣди при нихъ бояринъ нашъ и воеводахъ вѣру учинили и крестъ цѣловали на томъ, что ему гетману и всему войску Запорожскому быти подъ нашею Великого Государя высокою рукою въ подданствѣ на вѣки неотступно во всей нашей Вели-

¹⁾ Взято було в неволю і брата Выговського Данила, але він вмер дорогою. Выговських послано на Сибір.

кого Государя волѣ и въ послушаньѣ. И какъ къ вамъ ся наша Великого Государя грамота придетъ, а изъ войска Запорожскаго гетманъ Юрьи Хмельницкой буде учнетъ къ вамъ о промыслу на непріателей и враговъ креста Христова на бусурманъ писать, и вамъ бы къ нимъ быти совѣтнымъ и надъ непріатели нашими, гдѣ буде случится, промыслъ съ ними чинити собча. Писанъ на Москвѣ, лѣта 7168 ноября въ 11 день.

Наукова хроніка.

Нові розвідки з історії давньої Руси.

Д. Я. Самоквасовъ — *Исслѣдованія по исторіи русскаго права*, вып. I, Москва, 1896, ст. XVIII+107+34.

П. Филевичъ — *Исторія древней Руси, томъ I: Территорія ѣ населеніе*, Варшава, 1886, ст. X+383.

Русскія юридическія древности, томъ второй — Власти, вып. II — *Совѣтники князя, В. Сергѣевича*, Спб., 1896, с. VIII+337—618.

Fr. Rawita-Gawroński — *Ustrój państwowo-społeczny Rusi w XI i XII w. w zarysie*. Льв., 1896, с. 224.

Исторія Смоленской земли до начала XV ст. Монографія П. В. Голубовскаго, К., 1895, с. III+334+II+таблица ѣ мапа.

В. Е. Данилевичъ — *Очеркъ исторіи Полоцкой земли до конца XIV ст.*, ст. К., 1896, ст. XVII+260+таблица ѣ мапа.

I.

Історія давньої Руси розроблюеть ся з рідкою ѣ неустанною енергією ученими ріжних національностей; кождий рік приносить серію розвідок то більш спеціальних, то загальнійшого характеру, і ми, уділяючи в бібліографічнім відділі кожної книжки нашого видавництва кілька сторін новинкам сієї літератури, хочемо тут поговорити трохи ширше про кілька праць більших обсягом і загальнійших змістом з історії чи то давньої Руси взагалі, чи то поодиноких земель держави Руської. Ми оглянемо їх, ідучи від загальнійших до більш спеціальних.

Автор першої з названих в горі книжок — давнійше варшавський, тепер московський професор історії руського права, не раз в своїх роз-

правах застановляв ся над початковими часами руської історії. Видана тепер книжка служить вступом до дальших спостережень в сій сфері.

Автор виходить з тієї гадки, що сучасна наука історії руського права, викинувши з своєї сфери перед-історичні часи Руси й обмеживши ся для початкових часів Руською Правдою й Початковою літописею, безпотрібно зменьшила свою сферу і втратила ту важну поміч, яку могло дати для пізнання права давньої Руської держави знання права часів перед-християнської Руси; самі ж джерела давнього руського права не вистарчають, і тому за браком матеріялу фактичного з'явилися ріжнородні теоретичні комбінації, що самі себе відкидають і побивають. На доказ сього автор, по коротких загальних увагах про науку історії права руського (і російського — по звичайній схемі, що про неї говорили-сьмо) і про історію науки історії права взагалі, переходить ріжні теорії й доктрини про громадсько-політичний устрій і право давньої Руси часів перед-християнських, зводячи їх до двох категорій — в першій розвивається теорія Аристотеля про початковий перед-державний стан родинно-родовий, в другій — Гегелева трійця: родина — суспільність — держава. Сей перегляд закінчує автор виводом, що в науці історії руського права панує цілковитий хаос, а всі доктрини мають цілком теоретичний характер, представляють собою гіпотези, не оперті на фактичній основі. В противність ним висловляє він свої гадки, як дійсно виглядає суспільно-політичний устрій руських народів в часи перед-християнські, які джерела має наука для пізнання його окрім Початкової літописи і який метод має бути прибраний для користання фактами порівняної етнології й соціології.

Треба признати, що в докорах, зроблених автором ріжним теоріям за довільність і нефактичність, є багато правди, хоч в зробленій ним характеристиці і систематизації не з усім можна згодитись: автор напр. двох гегеліянців — Нікітського і Чічерина заніс до двох цілком ріжних категорій; посередні теорії родинної громади не виставлені власне як щось середнє між скрайніми поглядами; задружну теорію автор занадто легко позбуває, виказавши лише, що задругу занадто натягають, розширюючи до обсягу верви, погоста etc. Цілком справедлива його гадка, що безпотрібно викидається з науки період перед-християнський: закиди теоріям „порожнього місця“, на якому витворюється Руська держава, робились вже й давнійше, але не стратили своєї користі й досі. Але тут власне починається ряд питань позитивних: які джерела і який метод мають послужити до пізнання устрою перед-християнських часів, і тут повстають деякі труднощі.

Автор вчисляє такі джерела до сього (с. 94 - 5): окрім метаполітики і традицій Початкової Літописи до сього мають послужити —

1) матеріял археологічний, що має показати стан економічний і культурний руських народів в часи передхристиянські; 2) оповідання чужесторонців про побут народів східної Європи, „що увійшли в склад київської держави X в. під іменами Русь і Славян, але відомих в європейській історії здавна під иншими іменами, а визначення їх становить одну з задач науки; 3) пережитки перед-християнські в пізнійших часах; 4) студії мов инших Славян вияснять прославянську термінологію правнополітичну; 5) порівняна соціологія й етнологія дає аналогії з устроєм народів, що живуть в культурнім стані таким як перед-християнська Русь.

Сих всіх джерел треба уживати одначе дуже обережно, щоб не напустити в науку туману і не привести її ще в гірше становище. Автор робить остереження, цілком справедливі, лише що до уживання матеріялу соціологічного, доводячи, що можуть мати значіння лише порівняння з народами того самого степеня культурного, але того рода остереження треба зробити й про инше.

І так нім притягати археологічні дати до вияснення відносин громадсько-правних, треба аналізом того матеріяла виділити напевне те, що дійсно належить до руських Славян. Тепер лише роблять ся перші проби того рода класифікації, і поки ми тут будем зоставатись в сфері проб і гіпотез, сей матеріял і до иншої науки — історично-правної може притягатись лише в формі гіпотетичній.

Такий сам брак певності панує і в звітках чужосторонніх письменників про східну Європу. Знайдець ся дуже не велике число звісток, що можна з цілою певністю прикласти до Русь-Славян; візьмем же напр. звістки Арабів про Русь: не раз заходить питання, чи говорить ся про Русь-Славян, чи про якийсь — як думають норманісти — нарід германський, а знову в деяких звітках під іменем Русь описано, правдоподібно, якихось Тюрків (як в оповіданню Ібн-Фадлана про короля руського). Так з Русію, щож доперва як взяти до науки історично-правної гурму звісток про всякі инші народи? Сам автор вправді на наведеному місці заявляє, що наука має визначити, котрі з сих народів мають уважатись за Славян, але на инших місцях говорить він менш обережно: так в передмові, зводячи до купи головні свої висновки, він між джерелами до пізнання перед-християнського руського права ставить „простору літературу переказів давніх грецьких, римських, византийських, німецьких і арабських письменників про побут і звичаї Скітів, Сарматів, Гетів, Даків, Венетів, Антів, Славинів, Славянів і Русів, що повинні служити засобами до пізнання історії політично-правного побуту руських Славянів поганської епохи, з такоїж причини, як перекази Юлія Цезаря і Тацита про давніх Германців признають ся джере-

лами до пізнання поганського побуту пізнійших Німців, Шведів, Французів і Англіїців“ (с. IX, пор. додаток с. 24). З цього б виходило, що автор вважає можливим звістки про Скітів, Сарматів, Гетів, Даків уживати для реконструкції поганського права руського; тим часом, кажучи словами автора ж, доперва наука повинна ще ствердити, що то були предки Славянів-Руси; а від себе скажемо, наука каже і доведе, певно, цілком противне — що відомостей про ті народи (розумію Скітів, Сарматів, Гетів і Даків) не можна до Славянів-Руси прикладати і заведення їх до науки історично-правної наробило б великого лиха.

Що до лінгвістичного матеріялу славянського, то тут можна приложити лише в більшій мірі, ті слова Љорана, які автор прикладає до інтерпретації пам'яток руського права християнських часів: „Слова більш живучі, ніж річи, ними заступлені, вони задержують ся, але для означення ідей нових, нових інституцій, породжених новою суспільністю“. Коли сї слова (і справедливо) можна приложити до пам'яток християнських часів, що ж сказати про термінологію праславянських часів? З сучасної термінології славянської можна робити про неї хіба більш-менш правдоподібні догадки (і тут теж ще є поле для наукової роботи), а знову праславянська термінологія мусіла пережити певні перемінні в життю Славян руських по їх відділенню з тієї аморфної праславянської маси (як що можемо ми її собі уявити), і тут знову ще раз треба приложити слова Љорана. По такій процедурі не багато що зістанеться такого, що цілком певно можна буде прикласти до історії руського права.

Таким чином, згоджуючись принципіально з автором, признаючи потребу студій у вказаній ним сфері і притягання до того вказаних ним матеріялів, ми мусимо значно обмежити границі їх приложення і міру їх позитивної вартости та признати потребу попередніх наукових робіт коло їх приготування; а поруч з ними, як і даліше, займати муть першорядне місце руські пам'ятки часів християнських — по часті безпосередніми вказівками, по часті як матеріял для студій ретроспективних, а при них і пам'ятки правні нинішніх народів славянських.

Ще коло одного пункта в розправі проф. Самоквасова новинні ми спинитись — се коротка схема громадсько-політичного устрою Руси, подана на основі літописи на с. 86—8; автор тут приймає *en toutes lettres* слова літописи, а поодинокі факти або сказане про поодинокі народи бере в значінню загальних явищ. Се трудно.

З одного боку, звістки літописи про правно-політичний стан руських народів перед X в., писані значно пізвійше, підлягають історичній критиці, так само як і всякі иньші (автор — археолог з фаху нехай пригадає собі літописне оповідання про культурний стан сусідів Полян).

З другого боку, не можна говорити про всі народи того самого, бо різниці в громадсько-політичній устрою поодиноких народів безперечно істнували. Сучасний напрям в історнографії — обробляти спеціально поодинокі землі мусить прикладатись і в загальних студиях історичних, історично-правних і культурних: не класти всього на купу, а збирати різномірні відомості для в'яснення побуту й життя поодиноких земель і доперва виходячи з них, робити загальні висновки.

Тим кінчимо свої замітки з поведи інтересної й користної в усякім разі праці московського професора.

II.

Книжка варшавського професора Філевича теж ставить загальні методичні питання, і тому від праці проф. Самоквасова найліпше буде до неї перейти. Автор теж незадоволений сучасним станом історнографії давньої Русі, не жалує саркастичних висловів на адресу її, поодиноких її заступників, і головню їх „прогресивного“ метода, натомість рекомендує метод регресивний.

Книжка за тим всім дає досить чудне вражіння. На титулі читаємо: „Історія давньої Русі — Територія і людність“, і сподіваємось мати докладне представлення справи про територію давньої Русі й її залюднення. В передмові одначе (с. VIII—IX) заявляє автор, що його праця, яку має він вести до кінця XIV в., буде мати характер монографічний, що „під давньою Руссю“ розуміє він ту часть славянської цілости, з якою імя руське зв'язане було найміцнійше від самого початку історичної епохи, а перед тим заявляє він, що задача його Історії — заповнити прогалину в науці, бо „історії цілої території особливо близької і памятної давнім руським переказам, в письмі закріпленім в початковій „Повісті про руську землю“, досі не заведено до історичного представлення давнього руського життя (с. VIII). Не знати, що властиво мав задачею автор: бо з самої книжки можна бачити, що автор ту Русь *хт' єсть* бачить в землях українсько руських, тим часом як останні слова можуть належати лише до України-Русі угорської, що одна лише, дійсно, не була заведена до загальних курсів історії давньої Русі.

По передмові бачимо вступ просторий (с. 1—68) під титулом: „Задача і метод досліду“. Тут автор говорить про занедбаннє карпатської Русі в науці і в зв'язку з сим про російського ученого Надеждіна, що вказав на особливе значіння прикарпатської Русі в історії руської колонізації і про рекомендований ним регресивний метод до-

слід, починаючи від студій над термінологією хорографічною і диялектологією. Розумієть ся, і важність прикарпатської Русі в загальнім крузі руської науки і користність регресивного методу — се річи, в якими згодить ся кождий, тим більш, що автор констатує вже ряд праць, де звертала ся увага на сю Русь, і значне число учених, що сим методом послуگوєть ся, тож може не було потреби так дуже над тим розводити ся, так ентузіазмовати ся думками Надеждіна (пам'яті його присвячена й книга), тим більше, що, як сам автор констатує, вони були висловлені і перед ним і по вім від нього незалежно, — і взагалі впадати в якийсь тон новатора, що має сокрушити „прогресивний метод“ і повідати світу правду, укриту досі тими недоріками — заступниками прогресивного методу, що виступає тут жертвеним козлом і відповідає за всі виводи і помилки історіографії, авторови неприємні. Сей тон, запозичений автором, здаєть ся, у славистів гіршого сорту, де патос і „обличенія“ не право мислящих взагалі і Німців спеціально заступають місце докладної й позитивної аргументації і заповнюють натомість сторінки загальними фразами і патаками, проходить далі через цілу книгу і робить дуже неприємне вражіння на читача, ослаблюючи значіння і справедливих гадок, в ній висловлених.

По сім вступі іде розділ: „Територія і людність“ (с. 69—275). Автор дає з початку огляд фізичної географії Карпат і сусідніх країв, далі застановляє ся над повтореннями назв хорографічних на північ від Карпатів, де етнографічна стихія славянська найбільш чисто заховала ся. Явище се незаперечне, констатоване не раз; автор, ще раз сконстатовавши його, робить при тім ряд виводів більш менш гіпотетичних, не уаргументованих відповідно і невідомо — для чого авторови потрібних (с. 111—123). Зо сказаного тут у нього виходило б, що пизини на північ і північний схід від Карпат — то територія на скрізь славянська; але слідом (с. 125 і далі) автор вичисляє на теригорії між Вислою, Березиною і Прип'ятю „ряд імен, яких славизм або може мати непевність, або визначаєть ся тим архаїзмом, що кидаєть ся нам у вічі напр. в топографії Вел. Польщі“, і сі імена у нього переходять і на правий бік Прип'яти, в глибину Волини і Київщини. Автор ще перед тим дає до пізнання, що він фільольогічного об'яснення справи на себе не бере, і припускає помилки в картографії, отже лишає читача з сією загаданою йому загадкою в цілковитій непевності — яка ж в сих краях етнографічна основа, і деж славянська основа буде на певно чистою, початковою? По методу Надеждіна треба б перевірити назви географічні на ґрунті, уставити їх початкові форми, щоб робити якісь виводи. Але автор сього не робить, лише загадавши загадку, твердить потім, що на правім боці Прип'яти „все звучить по славянськи“ (с. 142). Він переходить до Карпатів

(с. 142 і далі), знову застановляєть ся над хорографією, вказуючи на повторення деяких і тотожність з хорографічними назвами північних країв; наводить дещо з сучасної хорографії й топографії, при чім одначе при теперішнім стані матеріялу не має можливости вдавати ся в деталі (с. 185), і через те часом робить лише „натяки“, будучи „не в стані уаргументовати“ їх (с. 194). Автор, дійсно, користуєть ся для сучасної хоро- і топографії мапами й шематизмами, і обмежуєть ся нечисленними вказівками, зіставляючи „славянському фільольогу, ознайомленому з угорською мовою“ (с. 208) помножати їх число; ані перевірити термінологію на ґрунті, ані розслідити докладно її історію він не міг. Екскурси його в документальні відомості мають якийсь уривковий характер, і в результаті просторий (с. 142—213) екскурс про Карпатську Русь розмірно дуже мало посовує наші відомості наперед: автор обмежив ся констатуванням фактів вже відомих, не уаргументованими ріжними натяками і не вписав докладно ані границь колишнього розпросторення Руси географічно, ані довів його існування докладно в часи перед-угорські; ми й по його розправі зістаємось при ріжних правдоподібностях, які напр. ще в 70-х рр. ставив Реслер.

По сій автор переходить до означення границь кольонізації руської з осадами сусідніх славянських народів — Білорусинів, Поляків, Словаків; тут він вже признає, що хорографія і топографія, або як автор каже — „язык землі“ не може придатись для означення етнографічних границь, а находячи в диялектології теж дуже слабу опору, звертаєть ся то до історичних вказівок, то до більш менш апріорних висновків; при тім він заразом заперечує існування менших етнографічних груп в границях самої Руси, вказаних Літописею (с. 221—3), то знову признає етнографічні відміни для дуже давніх часів (с. 227); взагалі автор сам, здаєть ся, врозумів, в які вертели неясностей і непевностей ввів цілу справу, і на кінці сього розділу (с. 275) вже скромно висловляє надію, що наука признає важність прикарпатських країв для давніх часів Славянщини і Руси і значіння регресивного методу. Але і те і се — річи прийняті наукою, і автор не багато поміг її в сій справі. Що до резюме, поданого на с. 272, то тут маємо здебільшого загальні вискази, які нічого нового теж не дають, лише точка 3 має більш конкретний характер: „В языку землі всього сього центра (країв прикарпатських) звязок з Руським морем зазначений цілим рядом назв, одноіменних з назвою сього моря, а давність сих назв потверджуєть ся безперечно документами“. Та, як сказано, ся теза не нова і, на жаль — автор не взяв на себе труду її докладнійше перевести.

До сього додано розділ: „До етнографії давньої Руси“. Тут автор застановляєть ся над слідами славянської людности в степових просто-

рах чорноморських, при чім, давши спокій Надеждінському методу, звертаєть ся до історичних відомостей, якими оперували попередні дослідники сього питання. На жаль, тут що добре, то не нове, а самостійні висновки автора мають стільки довільного і уложені ще в таку претенсійну і недокладну форму, що мабуть мало що справа на його дослідах позискає. Напр. Улучей він не може припустити ніде инде як на „луці“ Дніпра між Дністром і лиманом Дніпровим (с. 298); Тиверців він вимагав, як термін книжний, що не мав реального значіння, а найшовши топографічні назви подібні до Дулібів в Галичині, розтягає їх територію на ціле карпатське підгір'є; для початкових часів уважає версію Ніконовського кодекса важнішою від кодексів Іпатського і Лаврентівського, приймаючи останні за попсовані редакторами. І се все майже голословно, без докладного уаргументовання. І напустивши одним стрілом такого туману в нашу давню історію, автор не перестає поучати про надзвичайне значінне зазначених ним явищ і ганьбити всіх заступників нещасливого „прогресивного методу“. Над дрібнішими довільностями годі застановляти ся, бо для того треба було б за багато місяця.

Се все тим більш шкодить, що автор не в однім має справедливі погляди і гадки. Ніхто не буде заперечувати важности регресивного методу ані потреби докладніших студій Руси прикарпатської і її важности в загальнім крузі руської науки. Автор признає неможливість норманської теорії і підносить приналежність руського імени Руси українській, кпівській; ще раз застановляєть ся над колишньою руською людністю чорноморською; є і в подробицях не одна думка оригінальна і интересна. Але се все уложено в таку неможливу форму, закутано в такий туман про роковань, натяків, неконсеквенцій і довільностей, що хіба може дискредитувати гадки, положені в основу праці.

III.

Новий том „Юридических древностей“ проф. Сергієвича під загальним титулом: „Дорадники княжі“ містить в собі дві цілком особлі студії: про княжу думу і про духовенство. Чудним, певно, здасть ся не одному уміщення духовенства під категорією княжих дорадників, наче б се було його головне призначення, але се залежить від того, що в сій главі автор застановляєть ся властиво над вищою єрархією церковною і спеціально — над її участю в княжій управі і впливом на неї. Низше духовенство не було згадано поміж ріжними верствами вільної людности; чи де небудь ще автор прийде до нього, не знати.

Обидві студії мають в значній мірі характер полемічний; автор виступає проти поглядів широко розповсюджених в історіографії, і се

примусило автора окрім розділів, присвячених в'ясненню тих двох інституцій — думи і єрархії, дати ще два розділи для полеміки з противними поглядами, висловленими в історичній літературі; розуміється, ця полеміка значно помагає в'ясненню аргументації автора і улекшує розуміння його теорії.

Схема автора звісна вже нашим читачам (див. Записки т. X): він розуміє під давнім періодом Руську державу давню (або по російській термінології — період київський і володимирський) і державу Московську й оглядає її часи разом, без різниці; при тім головна увага його звернена на часи московські, і для нас ця його книжка не багато дає.

В першій студії автор виступає проти погляду, піби княжа дума була інституцією повсечасною, сталою, з більш менш докладно означеним складом і компетенцією; натомість в думі бачить він лише „акт думання, наради князя з людьми, яким він вірить“ (с. 337). Є в сім погляді багато і справедливого і несправедливого, як на нашу думку.

Передо всім треба розграничити думу давньої Русі і думу московську; автор часом сам признає різницю між ними, але не розділяє їх докладно — то вже загальний брак його історичної схеми, сполучення давньої Русі з державою Московською в одно.

Ми будемо говорити лише за першу.

Розуміється, сю давню думу не можна прирівняти до форми сучасних інституцій урядових, з докладною регламентацією, з певно означеними членами і кругом завідання, як взагалі не можна прикладати до тодішніх початкових форм організації сучасної мірки. Далі, не можна представляти думу якоюсь самостійною інституцією, ставити її поруч князя як щось самодовільне, бачити в ній такуж основну форму громадсько-політичного устрою, як князь і віче, як се роблять декотрі. Але з другого боку не можна звести її до такого розуміння, яке подає д. Сергієвич.

Княже думання з боярами є явище регулярне, звичайний атрибут княжої управи; коли Мономах признає інтегральною частиною княжої щоденної діяльності „сѣдше думати с дружиною“ (Лавр. с. 238), коли проти князя висловляється, як докір, що він „думи не любяшеть с мужми своими“ (Іпат. с. 444) або радить ся з якимись заушиниками, а не з „ліпшими мужами“ (Іпат. с. 416), то ясно, що ми маємо тут роботу не з спорадичними, випадковими актами наради, а з явищем санкціонованим звичаєм, практикою, опінією громадською.

Так само не можна згодитись цілком з другою половиною фрази: що князь радить ся з тими, кому він вірить. Сього ще мало, сим власно відрізняється дума з „мужми“ від наради з „своїми „милолюбниками““. Покликання до думи боярина не є лише актом ласки і довіри

княжого, але й потреби — опиратись на солідарність дружини. Князь мусить брати до нарад впливових бояр, що звичайно займали перші місця в адміністрації і в дружині. Князь потребує дружини, значить в відносинах до неї повинен поводитись в певній мірі не своїми симпатіями, а її поглядами, інакше буде розрив, як то бачимо в оповіданню про Володимира Мстиславича (Іпат. с. 367). Бояре княжі, що перебували в княжій резиденції і не були спинені якоюсь перешкодою, властиво не могли бути поминені при княжій раді, інакше була б неласка спеціальна, близька до зірвання відносин.

Розуміється, князь міг робити що хотів без княжої думи, але се вже була аномалія, потоптання звичаю, аналогічне з всяким противленнєм вимогам звичаю й опінії; вона могла не привести часом до конфлікту — коли становище князя що до дружини було занадто вигідне, коли він був паном ситуації, але лише для сього. Інакше князь міг почути відповідь: „о собѣ еси, княже, замыслилъ, а не ѣдемъ по тобѣ, мы того не вѣдали“.

Відносини князя до дружини що до думання з нею можна прирівняти до відносин князя до віча, *mutatis mutandis*: коли князь сидить дуже міцно на столі і громади не потребує, він може не кликати її до наради, не питатись, але се не значить, щоб участь громади в справах залежала лише від ласки й довіри князя: се було доконечною умовою солідарності князя з громадою. А що солідарність з дружиною для князя була доконечною, то й відсовувати її від участі в своїх плянах він звичайно міг далеко рідше, ніж громаду.

Тільки та ріжниця, що дума без князя не існує (як віче) і вступити самостійним фактором не може.

Взагалі огляд давньої думи у проф. Сергієвича здав ся нам трохи побіжним, зробив вражіння добору цитатів для переведення своєї думки, а не всестороннього дослідю; автор дає забагато ваги мовчанню документів про участь думи (що само ще нічого не доводить), не розрізняє звичаю від незвичайного; та й місця присвячено давній думі дуже мало.

Одностороннім здав ся нам і погляд автора, переведений в розділі про духовенство. Автор виходить з погляду про теократичний характер византийської держави; на Русь, на його думку, духовна власть мала далеко більший авторитет перед неофітами князями, далеко менш була залежна від них, залежучи від патріарха константинопольського, і мала широку можливість мішання в справи громадські (с. 498). Автор слідить при тім власне за громадсько-політичною роллю духовенства; він вказує на його високий погляд на себе, як на щось вище від влади політичної, на його вимагання, щоб власть світська показувала до неї „по-слушаніє и благопокореніє“ взагалі, не лише в справах церковних,

і що воно дійсно мішалося в справі правodawства, політики внутрішньої й заграничної, і з того всього виводить, що перед сими претенсіями духовенства становище княжої влади „було дуже непорadne і дуже мало подібне до становища византийського імператора“... „князі — ученики духовенства, і то не лише в духовних справах, але і в багатьох світських. Учителів своїх вони повинні слухатись, инакше загрожує їм кара Божя. В випадку суперечности з ним вони підлягають суду патріярха... Як ми візьмем на увагу переважне значіннє релігії в історії тих часів, значіннє сих неминучих і своєвольних дорадників стає перед нами в цілій своїй гнетучій силі. Кождий сьвященник був уже дорадником. Дорадники сї приступали до князів то по одному, то кількох разом, на останку — в формі цілого собору“ (с. 523).

Він слідить далі за практикою відносин духовенства до княжої влади і окрім проявів чутя поважання до духовенства вказує на те, що князі звертають ся по науку до духовенства, а те ще й з власної ініціативи давало їм свої поучення в ріжнородних справах, брало участь само чи на зазив князів в усяких справах політичних; автор застановляє ся над конфліктами тих двох властей і приходить до виводу, що лише за часів Петра I закінчилось конкурвання влади духовної з світською, до тих часів — в давній Русі й Московщині перевага, очевидно з представлення автора, зіставала ся по стороні духовенства.

З сим поглядом трудно згодитись; автор оглядає й узагальнює лише одну категорію фактів, бере *en toutes lettres* деякі фрази більш етикетального характеру, і занадто легко збуває собі явища супротивні (с. 539—541); додамо, що перегляд справи знов утруднюється тим, що автор „свиває оба поли сего времени“ — давнє руське з московським, розділене значимими відмінами.

Почати з того, що князі і в духовних справах не все зіставались в ролі учеників; адже знаємо, яку діяльну участь брали вони в суперечках про ніст, накидаючи часом і єпископу свій погляд, а часом скидаючи єпископів з противними поглядами, — про се згадує й сам автор (с. 540—1). Коли князі не брали участі в важайіших, догматичних питаннях, то лише для того, судячи по сим фактам, що їх не було, бо бачимо, що само духовенство зверталось до них часом в чисто духовних справах: напр. така справа, як канонізація св. Теодосія не обійшлась без князя: печерський архимандрит звертає ся з сим до Сьвятополка, „и нача Святополк узвѣщати житѣ Федосѣево, и велѣ и вписати в сѣнаникѣ, еже створи митрополитѣ“ (Іпат. с. 187). І хоч не можна рівняти що до авреолі влади князя до византийського імператора, але можна сказати на певно, що духовенство переносило на своїх князів дуже багато з ідеї імператорської влади і її відносин до церкви.

Але окрім теорії мала вплив і практика. Митрополит хоч іменовався в Константинополі, мусів дуже оглядатись на князя: від князя залежала дотация катедри, князь мав тисячні способи дозволити йому, і навіть — не прийняти або скинути, маємо приклади в історії з Климом Смолятичем: патріархат нічим не поміг скиненому Костянтину, а посилавши Івана, удобрухав Ростислава подарунками. Ще в більшій залежності стояв єпископ, бо й іменування його залежало від князя київського й місцевого; маємо численні випадки виганяння єпископів князями і навіть суду княжого над ними. Отже не можна признати становища князів що до духовенства непорадним, навпаки — і па Русь, як і в Византиї, не вважаючи на всі теорії про висість духовного стану, сей останній стояв в значній залежності від сьвітської власти.

Так само і з мішанням духовенства в справи княжі: воно головню могло стільки туди мішатись, скільки то йому позволяла княжа власть, инакше міг наступити конфлікт, а тут уже скорше положення духовенства, ніж князя можна назвати непорадним, і ті колізії, певно, не були пожадані для духовенства; пригадаймо прославлену Нестором сьмилівість Теодосія що до Сьвятослава: Теодосій мусів покоритись. Взагалі не треба перецінювати значіння релігійних питань в тодішніх кругах політичних і вражливости князів до голосу духовенства: вражливі князі становили меншість.

З деталів зазначимо, що історію поставлення руських митрополитів автор представляє в старім сьвітлі — змагання до автономії духовної, не вважаючи на зроблені в сій справі вказівки проф. Голубинського.

Критичний відділ книжки містить в собі багато цікавих заміток, але головню для часів московських.

IV.

Польський белетрист д. Гавронський (писав звичайно під псевдонімом Равіти) виступив з ширшою розвідкою про устрій державний і громадський Русь в XI—XII в., що друковала ся в львівськім *Przewodnik'u naukow'im i literack'im* і тепер виїшла осібною книжкою. Автор в примітці (с. 8) дає знати, що забрав ся до студій устрою громадського „na kresach wschodnich“ з огляду на інтерес, який вона може мати для історії польської й спеціяльно — для попертя гіпотези наїзду в історії Польщі. З того вже самого видно, що автор що до історії Русь мусів виступити завзятим норманістом. На жаль одначе автор не дав собі труда познаємитись з новійшими перипетіями норманської прі і черпає свої відомости про неї, здається лише з праці Рупліковського і Радзівинського, а altera pars заступалась для нього моєю

історією Київщини, що, розумієть ся, мусіла авторови сильно не подобати ся. Але не лише що до норманської гіпотези, але й взагалі — автор виказує дуже слабу знайомість з науковою літературою; се він маскує виправді заявою, що пише на підставі джерел першої руки (власливо — літописей і Руської Правди), але зраджує се на кождім кроці. Досить сказати, що автор про монетну систему черпає відомости з Чацького і мит. Євгенія, уважаючи гривню сребренники київського музея, а про софійські фрески — з Закревського, находячи в них костюми і обстанову руських княжих дворів. Коли до сього придати ще помилки, які показують, що автор не дуже уважно читав і ті джерела, які читав (напр. на с. 24 помилка про Святослава замість Олега, на с. 27 Все-слав замість Всеволода, родовичі зам. рядовичі, виведені для того від рід с. 80 etc.)¹⁾, етимологічні елюкубрації (напр. у срящет від сра-чица — значить: приодягне — с. 84, гумно — від мати, а хлів в звязку з хліб і gleba), то се одно вже звільнить від потреби докладніше за-становляти ся над гадками і выводами автора.

Розвідка поділена на чотири частини; в першій автор оглядає елементи державного устрою, при чім одначе устрій вічевий увійшов у другу частину, до огляду устрою громадського, де говорить ся про власність земельну і верстви людности; в третій частині говорить автор про господарство, а на закінченню — на кількох сторонах (с. 112—122) — про побут; уваги про господарство випали ще розмірно інтересніше, автора, очевидно, вони більш цікавили, і він бодай задав собі труда хоч трохи познаємитись з організацією великоросійської сільської громади і її господарством, а до того притягнув деякі уваги, безпосередно зібрані, про господарство українське, але й тут методичні скоки і слаба знайомість з літературою дають себе відчувати. Взагалі робота робить вра-жіння недбало і претенсно зробленої дістанської роботи, справжнього „наїзду“ на руську історнографію, що не приносить особливої чести ані імені автора, ані польській історнографії, що якоєсь дуже тяжко здобу-ваєть ся на соліднійшу знайомість з історією Руси.

V.

Наш огляд закінчуємо двома монографіями краєвими, що з'явились на сторонах київських „Университетских Извѣстий“ одна по одній і присвя-чені історії кривницьких князівств до к. XIV в. Вони заповнюють певну прогалину в нашій історичній літературі, бо недавня праця д. Довнара-

¹⁾ Зауважу ще, що він подекуди хибно розуміє наше слово: громадський в значінню gminny, замість społeczny.

Запольского (Історія земель Кривицької и Дреговицької до к. XII в., 1891), присвячена між иньшим і Смоленській та Полоцькій землям, обіймає значно менший період, при тім не вирізняє їх з групи політичних тїл, що утворились на етнографічнім кривицько-д্রেговицьким ґрунті, а иньші видання, давні й нові, присвячені спеціально Полоччині й Смоленщині, не відповідають сучасним науковим вимогам. Для нашої науки обидві монографії цікаві, розуміється, лише посередно, в такій мірі, в якій ті дві землі давньої держави Руської ілюструють історію її звагалі і дають аналогії для иньших земель, українсько-руських спеціально.

Автор першої монографії д. Петро Голубовський, теперішній професор київського університету (наступник на кафедрі проф. В. Антоновича) положив значні заслуги коло студійовання поодиноких земель давньої держави Руської, присвятивши їм всі більші свої праці. Історії Сіверської землі присвятив він свою першу студенську працю (Історія Сѣверской земли до пол. XIV в., К., 1881), магістерська дисертація його присвячена історії кочовничих орд, що займали українські степи (Печенѣги, Торки, Половцы до нашествія Татар, історія южнорусскихъ степей, К., 1884); нарешті для дисертації докторської вибрав він історію Смоленської землі, присвятивши її вгорі названу книжку (друковалась в Київських Университетских Извѣстіях в р. 1894—5).

Серед істориків, що обробляли історії поодиноких земель давньої Руси усталила ся певна схема для того рода монографій — огляд географічний, історичний, внутрішній устрій; д. Голубовський в своїм часі виступив (в рецензії на мою книжку про Київщину — К. Старина 1892, IX) проти такої схеми, і свою книжку уложив инакше: за просторим оглядом фізичних обставин, колонізації й політичних границь землі (с. 1—86) подає він огляд промислу і торгівлі (с. 87—170), далі настуває каталог смоленських князів (с. 171—206), огляд громадсько-політичного життя землі (с. 207—258) і на останку — політична історія (с. 259—334).

Вже з сього виказу видно, що автор переважно зайняв ся т. зв. внутрішньою історією, віддавши зверхній, політичній лише третину книжки; розуміється, така перевага першої над другою цілком раціональна і відповідає зовсім сучасним вимогам науковим, лише при тім не повинна тратити що до глибини і докладности аналізу історія зверхня, бо й при сучаснім напрямі науки, що порвала з традиціями описування подій, героїв і династій, ся остання має свою важність за для першорядного впливу свого на історію культурну і громадсько-політичну. Про огляд зверхньої історії будемо говорити низше, а тепер що до загального укладу праці зауважу, що як природним з'являється отримання до купи огляду фізично-географічного з оглядом промислу, торгівлі й побуту, так

неприродне відірвання від цього огляду освіти й письменства й прилучення до огляду громадсько-політичного устрою; причиною такого пляну у д. Г. був, мабуть, зв'язок цієї просвітної справи з духовенством, але тут власно показується, що стара схема, хоч проти неї виступав автор, мала також свої внутрішні причини. Той уклад верств громадських тісно сполучений з побутом економічним, так що й тут знову — задля прилучення їх до огляду громадсько-політичного устрою, бачимо певне механічне розділення. Може відповідніше було б умістити по огляді промислу і взагалі економічного побуту огляд громадського складу, далі — організації управи (принаймні в період до-історичний), і потім — зверхню політичну історію. В усякім разі каталог князів вставлено не на місце, і поставити його треба було б по огляді зверхньої історії, як його доповнення.

Що до свого історіографічного методу автор вже в передмові до попередньої своєї дисертації (про людиність степову) заявив, що виключає всякі вказівки на погляди, які існують в історичній літературі на ту чи иншу справу і взагалі на становище в ній поодиноких питань, вважаючи це цілком безпотрібним баластом: „раз ми будемо на основі перших джерел, тим самим виступаємо проти тих поглядів, з якими не згоджуємося. Ми не пишемо історії студійовання питання, а студіюємо саме питання“. Того самого погляду й методу тримається автор і в новій своїй розправі. Однак мені він здається не конче оправданим. Праці автора сей метод не полекшує: всякий дослідник попри джерела повинний ознайомитись докладно з літературою свого питання, се річ загально прийнята, бо навіть перестаріла книжка часом може його чомусь навчити, і хибна в основі теорія може мати здорові гадки в подробицях, і навпаки. Що до читача, то погляди неможливі, відкинуті наукою, дійсно, нема чого йому переказувати, се справді належить до історії студійовання питання, але є маса випадків, де можна на певну справу ріжним способом задивлятися, і де сам автор, коли він хоч трохи здатний до об'єктивности в поглядах, сам відчуває, що його спосіб рішення того чи иншого питання не єдино можливий, і що инші погляди також мають певне право на існування; в таких разі читачу дуже цікаво й корисно знати не тільки, як задивляється сам автор на справу, але й те, яке місце займають його погляди в становищі цього питання в науці; се помагає йому самостійніше, свідоміше приймати висновки автора, не йдучи за ним на сліпо, а з тим і сама праця стає для нього користнішою. З того погляду розвідки, написані методом проф. Голубовського, властиво надаються скорше для ближших спеціалістів, не для ширшої громади, бо для неї совістно зроблений звіт результатів сучасних дослідів користніший ніж суб'єктивна, хоч би й дотенна оригінальна праця. Певна страта

авторської праці на такі літературні вказівки (не так і велика, бо такі вказівки можуть обмежатись лише важливішим і бути короткими) вирівнює ся її користю, а що сей метод не виключає і не вяже самостійних поглядів автора, нема чого й казати.

Як трудно консеквентно перевести той метод і задержатись при виводах на основі самих джерел, показує і сам автор, від часу до часу роблячи уваги (дуже невеликі вправді) що до поглядів інших учених (напр. на с. 17 ув. 3, 46 ув. 2, 49 і т. и.).

По сих загальних увагах перейдемо до поодиноких глав. В 1-ій главі автор починає з гідрографії, застоповляючись на ній докладно з огляду на значіння, яке вона мала при колонізації; автор слідить тут річні дороги, як звичайно се робить ся; признаючи важність їх, думаємо лише, що того рода означення річних доріг, зроблені при статистиці на мапі, мають досить проблематичне значіння без перевірки їх в дійсности. Сей огляд гідрографії приводить автора до виводу, що вона улекшала рух і мішання людности, і сей же вивід, на його думку, потверджує материял археологічний; зауважимо, що деякі виводи автора западно категоричні при сучаснім дуже ще початковім стані місцевої археології (напр. на с. 20 — про материял славянських могил), інші знов оперто на материялі ще дуже не багатім (напр. про етнографічну границю Кривичів — див. с. 17, 43, пор. с. 51); взагалі виводи, які автор робить тут на основі материялу археологічного і лінгвістичного не завжди добре оперті на фактах і не відповідають часом сьому фактичному материялу. Так напр. на с. 31 читаємо припущення, що колись угро-финська людність йшла далеко на південь, стикаючись з скитско-іранською, бо сим поясняють ся сліди іранського впливу на финську мову; далі (с. 33) автор досить обережно говорить про існування в полудневій частині сучасної Росії назв „созвучних“ з північними, про деякі топографічні назви, що можна об'яснити з мови финської, а низше (на с. 34) вже читаємо, що з огляду на се не можна припустити, аби на території Смоленщини не було Финів колись (категоричний вивід з припущень?), а ще низше вже довідуємось, що „Финський нарід“ протягав, як ми бачили, свої осадн до Карпатської правіщини Славян (с. 50).

Дуже проблематичний характер має дальша аргументація автора: з звістних Merens, Mordens, Tiudas Іорланда виводить ся догадка, що ці народи жили тоді більш на півдні (об'яснити можна се цілком инакше — див. мої Впідки с. 11); з існування на кривичській території людности з білоруською і великоруською мовою, виводить ся, що та двоїстість залежала від вплива литовської мови, і на території сучасної

білоруської мови в доісторичні часи розпросторений був нарід литовський (с. 43); з однаковим правом хто не будь міг би припустити дві початкові етнографічні основи у сучасних поліських і центральних діалектів українсько-руської мови.

Цілком проблематичний характер має і теорія славянської кольонізації, що настає по тому у автора: виходячи з думки (дуже непевної, хоч у автора вона не підлягає сумніву — с. 42) про правітчину славянську коло Карпатів і опираючись на гіпотези археологічні і лінгвістичні (с. 41, 43), пізніші перекази (с. 52) і баламутні звістки Якимівської літописи (с. 46)¹⁾, він виводить схему славянської й спеціально кривецької кольонізації, і ця схема представляється вже чимсь певним (с. 50, 86).

Я застановився над сею частиною, бо необережне орудування матеріалом і роблення не досить уаргументованих висновків в ній вирізняється від загального характеру праці, солідного й основного²⁾.

Друга половина глави присвячена осадам і границям Смоленської землі. Головним і доречнішим джерелом з'являється тут грамота Ростислава, і відшукуванням згаданих в ній осад головню займається тут автор, догадуючись, що вони в грамоті виступають групами, зв'язані або географічним своїм положенням або зв'язком торговельним (с. 62, 68); сей останній зв'язок однак мусить доволіно досить уставлятися, і тому не має великої певности. Другий закид можна зробити, що автор часом слабо трохи опирає означення тієї чи іншої осади: зближає назви цілком інших пнів (напр. с. 59 Лодейниці і Лодичичі), бере випадкові ознаки (с. 80, церква в Крупці). Додамо ще, що належність місцевости до двох сусідніх держав не завжди означала „страшенну плутанину граничних відносин (с. 85), а могла бути цілком натуральним становищем для граничних, нейтральних осад (пор. В.-Буданова і Леонтовича — Очерки Історії литовско-руського права с. 177 — про такі волости на границях в. кн. Литовського).

В главі другій автор оглядає попередку промисли, стан культурний людности, торговельні зносини і дає просторий екскурс про редакції

¹⁾ Не дуже більше варта і звістка Архангелогородського літописця, дуже пізнього.

²⁾ Дрібні уваги: автор означає сторони ріки навпаки (с. 14, 28): замість правого боку виходить лівий; на с. 47 (і 105) автор говорить про згадку Полоцька в умові Олега з Греками, тим часом як се місто стоїть не в тексті умови, а в оповіданні літописця, що міг його взяти і з умови Ігоря; на с. 49 до авторів, що виводять імя Кривичів від криве, треба додати Тебенькова; Еймундова сага заховалась в пізнішій редакції, тож і не може служити важним доводом на с. 48; ледви чи про верхній Дніпро (на території Радимичів) можна сказати, що він не мав важного торговельного значіння (с. 52).

умови торговельної Смоленська з Німцями, де уставляє хронологію, історичні обставини й обопільні відносини їх (с. 110—132), і потім — головню на основі її — описує торгівлю Смоленська з Німцями; в кінці глави додано *en regard* текст умови з двох редакцій (с. 156—170). Автор — цілком справедливо — для цього представлення ужив звістки спеціяльно смоленські, не користаючись загальними відомостями про давню Русь (с. 137); але при тім користав — за браком давнійших — зі звісток пізнійших, XVII—XVIII в. (с. 89—90, пор. с. 95, 98): думаємо, що з тих самих причин, з яких автор обмеживсь звістками місцевими, треба було обмежитись і що до часу. І тут подекуди автор говорить категорично про те, що властиво є лиш догадкою (с. 91 — старини), подекуди з одиничних вказівок роблять ся ратом дуже загальні виводи (с. 102). Зв'язок, що автор уставляє між скарбами монетними і напрямом доріг торговельних, трохи натягнений (не зауважено випадковости ані самих скарбів, ані їх находок) — с. 101, 104. Цілий екскурс про редакції умови належало б виділити і дати в кінці книжки, як додаток.

За усіма тими хибами, що головню можна звести до невідповідности між представленням і фактами, на яких воно оперте, — сі дві глави, становлячи майже половину книжки, представляють zarazом найбільш цікаву, найліпш оброблену частину розправи; автор використав дуже різнородний материял, перейшов велику літературу і многосторонню оглянув справу, як рідко в якій иньшій монографії про давні руські землі.

Гл. III містить в собі катальог смоленських князів; він призначений для всякого рода справок: князі йдуть в порядку азбучнім, при кождім зведені літописні відомости про нього; до сього додано генеалогічний реєстр і таблицю. Що сей катальог треба б було умістити де инде, я вже казав; зауважу ще, що автор ліпше б зробив, як би все, що може мати цікавість для загальної історії землі виніс би звідси в свій огляд зверхньої історії, бо тут часом при княжих біографіях застановляється ся і над справами загальнійшого характеру (див. напр. екскурс на с. 197), тим часом сей катальог ледви чи хто буде перерхувати по ряду.

В гл. IV автор насамперед збирає сліди (як звичайно — дуже бідні) політичної діяльности громади, функцій віча, характеризує жите громадське (с. 217), переходить до князівської власти, адміністративної організації, по тому настунає громадський склад — верства боярська, духовенство (для селянства в Смоленщині майже нема ніяких звісток); про дружину автор говорить при князівській власти і адміністрації, про освіту — при духовенстві; оглядом літературних утворів Смоленщини і лінгвістичних відомостей Смольнян кінчить ся глава; в кінці доданий текст грамоти Ростислава.

Що до організації влади автор стоїть на становищі діархії: „до останніх днів самостійного існування Смоленська віче є головою землі зарівно з князем і як мусіло уступатись, то лиш по енергічним протиповненню, під натиском сторонньої сили“ (с. 222); автор однак не пробує в'яснити, яким компромисом мирили ся суверенні права віча з компетенціями князя, і з його слів можна виводити, ніби певні компетенції були причиною боротьби віча з князем; се наближало б смоленський устрій до новгородського, тим часом як в українсько-руських землях віче претендує не на компетенції, а на право контролювати діяльність князя і його агентів; треба було б по можности в'яснити сю точку.

Що до характеристики громадського життя, то автор користує ся слів життя Аврама Смоленського (с. 217—8), що дуже тхнуть риторикою і тому ледви чи можуть уважатись за історичний документ.

Що до боярства то на с. 223 автор відрізняє його („місцеве смоленське боярство“) від дружини, кажучи, що з поміж нього князь іменував тисяцького; доводів на таке іменування тисяцького з поміж боярне-дружинних автор не наводить, та їх і нема; а нижше (с. 229) автор зауважає, що дуже рано в Смоленщині дружина злила ся з місцевим боярством; коли так, то повстає питання, чи можна говорити за боярство не дружинне, як особливу верству громадську? (в дійсности цілковите злучення боярства дружинного з земською аристократією припустити трудно — див. Очеркь ист. Київ. з. с. 351).

В своїм огляді просвіти автор для ілюстрації смоленської освіти притягнув деякі джерела не зовсім справедливо: освіта Кліма Смолятича зовсім не може свідчити про се (с. 242), бо Клим хоч би й був Смоляннином з роду (автор не застановив ся над тим, чи дійсно Смолятич — Смоляннин), освіту свою міг завдячувати зовсім иньшим культурним центрам; в своїм листі до смоленського священника Хоми він зовсім не свідчить про знане Хоми або його учителя Григорія в грецькій мові, або що для них не чужими були твори письменників грецьких (с. 243), навпаки протиставляє їх ученим книжникам київським, кажучи метафорично, що сі Смоляняне вікують лише елементи, азбуку. Оповідання Татіщева про просвітну діяльність Романа Мстиславича (с. 222—3, 254) після уваг Голубінського треба приймати що найменше *cum grano salis*, а євангеліє не звісно де писане і лише переховане в Орні (с. 245), розумієть ся, не може бути доводом про списування рукописей в Смоленщині.

Остання глава містить в собі коротенький огляд зверхньої історії землі. Подекуди автор однак трохи поверховно трактує справу, не заглубляючись в причини та звязок подій; можна б дарувати часом деякі подробиці, подані з джерел автором, аби натомість була в'яснена ся

прагматична сторона подій. З подробиць, не схиляючись на менш важним, зауважу, що ледви чи можна згодитись з автором, ніби в землі смоленській не було уділів в значінню політичних одиниць, як по інших землях, що князь смоленський все зіставав ся цілковитим хазяїном для усієї землі, а уділи його свояків були іню волостями, в яких шли доходи на їх удержання (с. 277). Автор кидає сю увагу лише по дорозі, не заглубляючись в справу, тим часом вона дуже важна, і думка автора дуже була б цікава, як би можна її довести (в науковій літературі є такий погляд що до уділів княгинь). Автор опирає її лише на тім, що до середини XIII в. в Смоленщині ми не знаходимо боротьби за уділи; але се зовсім не доводить того: боротьби не могло бути за для нечисленности родини, родинного почуття, яким визначають ся часом певні родини, далі — задля усталеного порядку в переході кожного члена родини з меньшого уділа на більший і т. и., але при всім тим кождий князь міг бути володарем цілковитим в своїм уділі.

На сім кінчаю уваги; я застановив ся досить широко над книгою і перейшов її подекуди детально не для того, аби зменьшити її вагу наукову, а власне — з поважання до наукових заслуг автора в давній руській історії і в надії, що мої замітки можуть шан. автори де в чім придатись. За всім вказаним книга його представляє одну з ліпших історій поодиноких земель давньої Руси і становить цінну вкладку в історичну літературу.

VI.

Коротші далеко будуть мої уваги на історію Полоччини д. Данилевича. Се студентська робота, написана на предложену факультетом тему і представляє першу більшу наукову працю автора; відбило ся се і на техніці роботи, з її подекуди слабо обробленим стилем і важким, непрозорим способом викладу, де не завсідн автор уміє відріжнити важнїйше від другорядного, від деталей, відповідно розложити оповідання, щоб виразно виступали факти більш характерні, що служать вказівниками еволюції історичної і т. и.; за всім тим праця автора, як на початкову, випала дуже добре, а і без огляду на се становить користну і пожадану роботу, бо для Полоцької землі за часів політичної відрубности її не було досі спеціяльної монографії.

Автор прийняв звичайну схему монографії про краї давньої Руси і в трох розділах, присвячених огляду географічному (перша глава, с. 1—38), зверхній політичній історії (глави I—V, с. 39—176) і внутрішньому устрою й побуту (глава VI с. 177—247), старав ся дати

можливо повну збірку відомостей про Полоцьку землю, перевірених критично, головню літописних і документальних, оминаючи надто гіпотетичний елемент. Мету сю в значній мірі осягнув автор. Він дійсно досить обережно і критично вибрав відомости з широкого круга джерел і осьвітив їх здебільшого відповідно. Можна зазначити подекуди критичні помилки, але вони не численні. Частійше дає себе почувати в кінці недовстача ширшого осьвітлення фактів; подекуди се, мабуть, виникло з похвальної охоти автора — вистерегатись „гіпотез, що не були б збудовані на основі певних фактів“, але, як то кажуть Німці, не годилося з купілею викидати й дитину й бути занадто боязьким, коли є можливість для поставлення оправданої гіпотези, підказаної самими фактами.

В першій главі автор уставляє границі Полоцької землі й оглядає осадн. Якось не з'умів автор здати собі справу з етнографічного підкладу землі: говорить він про „етнографічні границі Полочан“, не вяснивши етнографічного типу їх — кілька уваг про се кинув він в нотках, вертаєть ся до сієї справи не раз потім (екскурсе про ознаки полоцького диялекту знаходимо на невідповіднім місці — в кінці книги), але етнографічний підклад зістаєть ся не вясненим докладно; автор занадто легко собі збув погляд про дреговицьку основу Миньщини (в нотці на с. 3), а на основі її пробувано об'яснити політику минських князів, їх відокремлення від полоцьких і боротьбу з київськими — об'яснення дуже важне, над ним в усякім разі треба було докладнійше застановитись. Границі землі означав автор блишче на основі хорографічних назв (метод Барсова), — джерела не дуже певного, а при с'ім означенню границь не скрізь вказує джерела, на яких його операє. Історію кольонізації землі скорше б сподівались ми бачити тут, ніж в дальшім розділі.

Історичний огляд розпочинає автор короткими — занадто вже — відомостями археологічними і висловивши гадку про финську кольонізацію в перед-славянські часи, переходить до кольонізації славянської; питання сї трактовані одначе занадто коротко і побіжно, дає себе відчувати користання фактами з других рук — правда, що трудно й жадати від автора більшого в тих важких питаннях, що стояли лише в частковім звязку з його темою. За те почавши від історичних часів автор опанував свій предмет і показує докладне обзнайомлення з джерелами й літературою — головню російською; джерела і літературу цитує він детально, вправді — не запускаючись в полеміку. Зауважимо по дорозі, що автор стоїть на становищу антинорманським, і на його погляд „Олег був таким же полянським князем, як Аскольд і Дир, і початок оповідання про завойовання Київа Олегом можна об'яснити тим, що Аскольд

(або Дир) княжив в Києві, а Олег в якомсь иньшій місті“ (с. 57). Гадка в усякім разі оригінальна.

Історію Полоччини поділив автор на чотири періоди: до утворення з Полоччини осібною князівства по смерті Володимира, до повороту полоцьких князів з византийського заслання, до князювання литовських князів, і до кінця політичної відрубності полоцької землі, себ то до уступлення Скиргайла й Свидригайла з Полоцька й Витебська: поділ взагалі добрий, але випадало б його трохи ліпше умотивувати, вказати ліпше значіння сих граничних точок.

Можна пожалувати, що автор не застановився ближше над причинами, чому полоцька земля зайняла якесь виїмково-відрубне становище серед иньших земель: автор лише констатує, що в літописи нема про те вказівок (с. 61), але на тім, розумієть ся, не кінець. Характеристика Всеслава вийшла занадто панегірично і слабо оперта (с. 63). Політика його, боротьба з Ярославовичами і взагалі ціла ся цікава фігура історична зісталась невиясненою. Рівнож не об'ясненою вийшла діяльність другої інтересної фігури — Гліба Всеславича, і взагалі ціла боротьба полоцької династії з київськими князями. Знову закінчення сієї — III глави може бути взірцем нещасливої стилізації, яку подибуємо часом у автора.

В історії німецького завоювання й панування литовських князів в Полоцькій землі автору можна закинути необзнайомлення з працями німецькими до історії Лівляндії й польськими — до історії в. кн. Литовського (напр. монографію Лятковского про Мендовга, Смольки про відносини Кейстута і Ягайла).

Не вдаючись в подробиці оповідання автора, перейду до огляду внутрішнього устрою. Взагалі він представлений досить правильно. Автор стоїть на принципі діархії і надає вічу головну ролю в управі. Можна пожалувати, що автор не застановився над впливом, який міг мати політичний розклад землі за Всеславичів на відносини віча полоцького до пригородів, а також над перемінами, що вийшли в становищу віча при переході полоцького стола до князів литовських: очевидно, відносини сих литовських князів, з їх девізою: старини не рушати, могли чи навіть мусіли бути иньшими в порівнянню з князями Володимирової династії, що виховалась в свідомості свого прирожденного, монопольного права князювати в своїх „отчинах“ і мала ще в свівій пам'яті пригніченне вічевої діяльності елементом князівсько-дружинним в період формовання Руської держави. Не досить ясно представив автор також ролю віча в звичайній управі землі. Здаєть ся, що автор не привзає ніякого спеціального круга компетенцій, а лише право контролі і полагодження всякого рода справ в обставинах надзвичайних, але се треба було б ви-

разнійше представити; вічеве право суда, признане автором на с. 192, підлягає значному сумніву: коли князь боявся з'явитись в Полоцьку по пещасливій битві, то, мабуть — сподівався вигнання, ще з грабованням свого двору і дружини, а не суду: віче не судить князя, а зриває з ним, коли тратить довіре до нього, і для того не потребує судової розправи; рівнож згадки в торговельних умовах про суд „Полочап“ означають лише суд полоцький взагалі, в противність німецькому, а не вічевий спеціально.

До росправи додав автор реєстри і таблиці князів і малу історичну; на остатній треба б пояснень до означень граничних і більше назв річок.

Закінчу свою замітку жаданням, що б ця праця автора не була останньою в сфері давньої руської історії.

VII.

По виданню розправ д. Голубовського і Данилевича цикл монографій по історії поодиноких земель наближаєть ся до кінця. З земельних тепер лише Турово-пинська і Переяславська не мають спеціальних монографій: історія першої до к. XII в. увійшла, яко частина, в монографію М. Довнара-Запольського про землі Кривичів і Дреговичів, Переяславська, як частина етнографічної сіверянської території — в історію Сіверської землі; однаке спеціальні монографії були б доконче пожадані.

Але деякі з оброблених давнійше земель вимагають ві зростом суми відомостей і з розвитком вимагання наукових нового оброблення. Передовсім се треба сказати про історію Новгорода і Пекова: славна праця Костомарова, що мала так важне значінне в розвитку історіографії давньої Руси взагалі, ані що до матеріялу, який автор мав, ані що до методу студії вже не відповідає потребам сучасної науки, а пізніші монографічні роботи (між ними головне місце займають розвідки Нікітського, оригінальні, але часом апіорні) не можуть заступити цілостної історії. Так само дуже потрібне нове оброблення історії Галицької Руси в часи до польського завойовання по давніх поважних на свій час працях Зубрицького і Шараневича.

Нарешті — все ще зістаєть ся не заповненою прогалиною історія Русь, що дісталась поза границями Руської держави і тим особливо цікавої — Руси угорської. Вище обговорена праця Філевича, як ми бачили, хоч ближше її присвячена, не зробила властивого

поступу в сій так мало обробленій справі. Сї дві задачі останні — оброблення історії Руси Галицької (з теперішньою Буковинською) і Угорської передовсім тяжать на Українцях галицьких; заінтересованне Русию Угорською, що виявилось в Галичині останніми часами, дає надію, що раз уже ся справа вийде за межу загальних пригадувань і дезідерат і прийде до детального студійовання — на ґрунті.

М. Грушевський.

БІБЛІОГРАФІЯ

(рецензії й справоздання).

А. О. Кашпаръ — Раскопки кургановъ въ окрестностяхъ Симферополя, произведенныя проф. Н. И. Веселовскимъ въ 1895 году (Извѣстія Таврической ученой архивной комиссіи N 24, 1896, с. 138—150 + таблиця).

Интерес сих розкопок полягає головно на находках в т. зв. кількоповерхових могилах. На споді, в ґрунті в них показувались могили з т. зв. фарбованими кістями. Сей похоронний обряд, що характеризував ся, як догадують ся, обмазуваннем трупа грубою верствою червоної мінеральної фарби, широко розповсюднений на нашій території (і не лише на нашій, бо напр. констатований в Італії) і належить до періоду неолітичного. Находки кримські виказують сей обряд на переході від неолітичної культури до металічної: в одній находці па черепі була пара срібних кульчиків (сережок), в иньшій мідяна стріла, наручники з мідяного дрота і меч (з чого?), в третій мідяний спис і заразом дві крем'яні шкрябалки. З сього виходило-б, що тут, на чорноморськім побережю ся культура стрілась з розвиненою вже металічною культурою — правдоподібно заморською, привозною, і підпала її впливови.

На останнім з'їзді археологічнім в Рязі проф. Кулаковский, теж на основі подібних кількоповерхових могил, проектував назвати сей тип кімерійським, як ще давнійше називав їх проф. Самоквасов. Назва була-б добра, коли-б назва Кімерійців для чорноморської людности в давнину не мала, як можна судити, наскрізь умовного, конвенціонального характеру і як би ми щось знали за ту кімерійську культуру.

В кількоповерхових могилах над сими фарбованими гробами лежать гроби двох типів: одні, звичайно пограбовані і зруйновані вже, належали

до культури металічної, характеризованої присутністю золота в значнім числі, і се було, очевидно, причиною їх зруйнування чи окрадання — се могили т. зв. скитського типа. Другий тип — се могили воєнків з залізною зброєю і конем; очевидно, се могили ще пізніші.

Обопільні відносини сих типів можна отже уставити з значною правдоподібністю. Інші похоронні типи, що стріли ся тут же — не так ясні. Взагалі справоздання се не досить докладне, де що недоговорює, і можна пожадати публікації автентичних дневників і находок, що могли-б нам вяснити з цілою виразністю надзвичайно цікаве і важне питання: як наступали по собі тих кілька типів похоронних. М. Г.

~ Geschichte der byzantinischen Literatur von Iustinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527—1453) von Karl Krumbacher (Handbuch der classischen Altertumswissenschaft, herausgegeben von Dr. Iwan von Müller, IX Band 1 Abteilung) вид. 2, Монахів, 1897, XX+1193.

Перше видання історії византийської літератури К. Крумбахера, теперішнього професора монахівського (München), що вийшло в р. 1891, розійшлося відразу, і вже кілька літ як вийшло цілком з продажі. Се одно вже свідчило про потребу в такій праці і про вартість її. Воно, дійсно, дивно й подумати, що така важна з культурного й історичного боку література як византийська, немала доти наукового огляду загального. Потішений успіхом першого видання, автор доложив рук до його усовершення. Він доповнив свій курс не лише новою літературою, але ввів до нього силу нового матеріялу, зачерпненого з студійовання рукописей і значно розширив суму попередніх відомостей; прийшов новий відділ спеціальної літератури (право, науки лікарські, математика і астрономія, науки природничі і воєнні) — с. 605—638; розширено відділ теологічної літератури, до чого автор взяв до спілки спеціаліста — А. Ергарда, професора церковної історії в юрцбургському університеті, що й обробив цілий сей просторий відділ (с. 37—218), а знов иньший спільник — євський історик Гельцер подав короткий підручник византийської історії від Теодосія до завоювання Константинополя, уміщений в додатку (Abriss der byzantischen Kaisergeschichte, с. 911—1067). Сей компактний курс, з масою дат, без цитат (їх заступає покажчик літератури в кінці книжки), доповнений реєстрами імператорів і константинопольських патріархів, становить дуже користний додаток до праці Крумбахера, хоч може не оден з читачів волів би мати сей огляд історичний в ширшій формі і в осібнім томі.

Особливу увагу звернув і як сам каже — з особливим замишлянням обробив автор бібліографію; для неї не пожалував він місця: крім просторих виказів бібліографічних — загальніших при початку кожного розділу, і спеціальніших — в кінці поодиноких параграфів, подав автор в кінці книжки великий систематичний показчик бібліографічний (с. 1069—1148). Бувши редактором спеціальної часописи (*Byzantinische Zeitschrift*), що особливу увагу звертає на бібліографію, має автор рідке ознайомлення з сучасною літературою, а при тім сильно старався зібрати матеріал з періодичних видавництв давніших, навіть менше приступних видавництв славянських, волоських etc.; розуміється, при надзвичайно великому обсягу науки і силі силеній видавництва шан. автор не міг цілковито повноти осягнути, ще більше мусів цитувати на основі посередніх відомостей, упущено напр. немало не лише з нашої, але і з російської наукової літератури, але за всім тим бібліографія книжки дуже богата і дає можливість бодай з вказаної літератури прийти до решти; література доведена, як то кажуть — до вчорашньої днини: заведені видання 1896 р.

Про надзвичайну вагу і користність сеї праці нема чого казати. Для української науки, що звязана з Византиєю і її письменством і культурою тількима звязками протягом майже цілої своєї історії, вона має спеціальний інтерес. Для всякого рода справок се підручник доконче потрібний, бути підручником — се і мета книжки, але було-б пожаданим поза датами, бібліографічними виказами etc. більше вказівок загальнішого характеру, ширшої оцінки і характеристики поодиноких утворів літературних і їх авторів, себ то того, що властиво становить відміну справжньої історії літератури від підручника. Як коротко і конспективно трактовані тут справи, вистане для пересвідчення сказати, що автор присвятив Константину Порфирородному напр. властиво півчетверта сторони, а Льву Диякону трохи більше як сторінку. Повторяю, книга й має служити не чим иньшим як *Handbuch*'ом, але історія літератури — *desideratur*, і коли від кого, то від шан. автора міг би учений світ її найскорше сподіватись.

М. Г.

И. Соколовъ — Состояніе монашества въ Византійской церкви съ половины IX до начала XIII в. (842 до 1204), Опытъ церковно-историческаго изслѣдованія, Казань, 1894, с. 536.

„Ченці Західної Європи дочекали ся уже своєї історії; східні ченці ще ждуть свого історика“. Сі слова Ленормана, справедливі взагалі до всієї історії східного чернецтва, більш всього належать до

того періоду його, що обіймає наш автор своєю працею. Окрім Атона, нема майже нічого докладно висліджено про східне чернецтво середніх часів історії. Отже д. Соколов, як і сам каже в передмові до своєї праці, взяв ся поповнити брак історичних розправ про східне чернецтво і вибрав такий його період, який є самим темним в історії, — від часів іконоборської єреси до латинської імперії (842—1204).

Середні часи історії — се царство ченців. Ніколи не було їх так багато і ніколи не грали вони такої видатної ролі, як в середні віки. Що до Византийської держави, то тут їх було безперечно занадто багато. Доволі нам глянути на реєстр монастирів, що наш автор подає в кінці своєї книжки, щоб запевнити ся в цьому, — реєстр сей займає 20 сторінок міленького друку. На великий жаль, автор дуже мало цікавиться питанням, які причини впливали на такий широкій розвій монастирів та чернецтва. Він, правда, коротенько зазначає, що головними причинами такого факту були: релігійність тодішнього суспільства, непевність політичного стану Византийської держави та мода, або манія, будовання монастирів. Але хіба-ж се всі причини? і хіба ті причини, що виставив автор, є справдешними причинами такого широкого розвою чернецтва? Релігійність не є дійсна причина розвою чернецтва, бо можна бути релігійним і в миру; непевність політичного стану держави теж не є причина розвою чернецтва, бо політична непевність держави є також і непевність самих монастирів; мода, або манія, будовання монастирів сама повинна мати якусь причину свого існування. Очевидно, глибокі культурні, суспільні та економічні болячки Византийської держави того часу сприяли розвою чернецтва, коли-б явилась аж манія до будовання монастирів. Але про них автор нічого не каже.

Всю працю автор поділяє на дві частини: в першій — він викладає фактичну історію чернецтва; в другій — малює його внутрішній стан.

Викладаючи фактичну історію монастирів, автор поділяє її на два періоди -- період Македонської династії (1 глава) і період династії Комнінів (2 глава). Цісарі македонської династії були дуже „монахолюбними“, і через те за їх часів становище східного чернецтва було найліпшим. Майже всі вони сприяли розвою чернецтва. Вони будували монастирі, дарували їм землі, хутори з їх селянами і т. и. Через те багатство монастирів з кожним роком побільшувалось, побільшувалось і число монастирів.

Тільки два цісарі з цієї династії глянули на чернецтво з иньшого боку — Никифор Фока та Іван Цимісхій. Побільшування монастирів та їх багатства все більш та більш відбирало від держави оподаткованого

селянства та оподаткованої землі, бо монастирські землі та селянство податків на державу не платили. Такий стан річей був дуже некорисним для держави. Через те цісар Никифір Фока видав новелю проти даровання монастирам земель та будовання нових монастирів, а за допомогою старим монастирам дозволив лише грішми та господарством. Але, каже автор, виконувала ся тільки перша половина, а що до будовання нових монастирів, то воно мало місце і за Никифора. Новеля Фоки оставала ся в силі і за Івана Цимисхія, але вже Василь II скасував її, і монастирі знову почали побільшувати ся та багатіти.

В другій главі автор розглядає історію монастирів за часів династії Комненів до Латинської імперії. Перший цісар сеї династії Ісаак відобрав від деяких багатих монастирів землі в державну скарбницю, але вже другий цісар Константин Дука скасував сю постанову. Михайло Парамінак знову відобрав землі від монастирів. Користували ся монастирським багатством й інші цісарі: Олексій Комнен скасував деякі привилеї монастирських земель, Мануїл Комнен затвердив новелю Никифора Фоки. Починаючи з Андроника Комнена монастирі починають терпіти великі нещастя від латинян та хрестоносців, і ся епоха простягаєть ся до самого кінця взятого автором періоду. Яко окремі глави в працю д. Соколова входять: історія гори Атона (III глава) та монастирі в патріархатах александрійському, антиохійському та єрусалимському (IV глава). Сі глави автор взяв цілком у Порфирія Успенського, викинувши лише характерні подробиці, які власне наддають більш всего цінні працям Порфирія.

В другій частині д. Соколов малює внутрішній стан византийського чернецтва: в 1-й главі побут ченців, в 2-й організацію, в 3-й моральний та духовий стан чернецтва, в 4-й значіння чернецтва в історії византийської церкви та держави. Все се змальовано так блідо, такими ріденькими фарбами, що не тільки не можна уявити собі картини життя византийського чернецтва, а навіть, прочитавши книжку, досить трудно згадати, що взагалі говорить автор і що хотів сказати.

Взагалі про книжку д. Соколова треба сказати, що зайві подробиці та особливий спосіб викладання історії по царюванням в першій частині, брак історичних фактів та подробиць там, де їх власно треба, в другій частині — робить неприємне вражіння на читача. Сю працю треба назвати не історичною розprawою, а простим реєстром византийських монастирів та відносин до їх цісарів. Через те виходить, що східні ченці ще й на далі мусять ждати свого історика, який певно покористуєть ся не в однім з праць д. Соколова.

С. Л.

С. Карсскій — Особенности Мстиславова Евангелія, Варшава, 1895, ст. 25 (відбитка з час. Русскій Филологическій Вѣстникъ 1895, IV).

Після коротенької передмови бібліографічного характеру автор переходить до аналізу пам'ятника з погляду палеографічного, фонетичного і граматичного. З палеографічних заміток автора можна занотувати, що досить часто стрічається *ou* замість *ou*, найбільш в слові *Іисус*, хоч не можна в цьому помітити консеквенції; замість *ы* раз маємо *ли* — *ски*; два рази знаходимо прикмету м'якості ' при *д* — *иждѣноу* і *жаждѣть*.

Фонетичний огляд автор починає з носових; в Мстиславовім евангелію юси вже втратили свій носовий характер вимови, дуже часто стрічається *ou* і *ю* замість *ж* і *ж* — *коудж*, *роукж*; не так часто знайдемо заміну *ou* і *ю* на *ж* і *ж*. Глухі *ь* і *ь* ставлять ся в загальї вірно, але питання про голос їх в поодиноких словах автор не рішає. З інших фактів можна занотувати, що повноголос зустрічається тільки в записах, наприклад *Белодимирю*; замість подвійного маємо один голосозвук *имамь*, *имать*, *имате* і навпаки від пня *алк* форми з подвійним *къззѣлкатисѣ*, *къззѣлчють*; автор вияснює се тим, що в *къз+алк* за прийняли за приіменник. В сфері суголосних звертає на себе увагу заміна *жд* (*dj*) через *ж*, на що є багато прикладів, і *шт—щ* через *ч*; прикладів сеї останньої заміни дуже мало.

З сфери граматичної можна занотувати: шостий відм. основи суголосної *ю* на *имь*—*ѣлень*, *гноимь*; другий відм. основи на *д* маємо дуже часто *ѣ*—*конѣ* і т. п. У прикметників в третім відм. окрім *оуоумоу* ще стрічаємо *оуомоу*, *ооуомоу*, *оомоу*, наприклад *Новгородскоуомоу*, *сѣбноуомоу*, *распѣтоуомоу*. В особових закінченнях дієслів для 2 і 3 од. і мн. маємо тільки *им*, *ть*, *ть*; дещо характерне знаходимо в основі імперфекта, аориста й дієприкметників.

З ознак складні занотуємо невірне уживання заіменника *иже* — *всакъ иже* *къзърнтъ*.... В согласованню слів *дѣла съкѣдѣтельствоуєть*, *слышавъ бывающаго*.... *вса*.

Маленький покажчик містить в собі 69 вартих уваги слів і форм. Стаття закінчується уривком з пам'ятника — Л. 28 б. α — β (Ев. Мат. V. 20—26).
О. Г—ий.

Antoni Prochaska — Przyczynki krytyczne do dziejów Unii, Краків, 1896, с. 68 (відбитка з т. XXXIII Rozprawy Akademii Umiejętności, wydział historyczno-filozoficzny).

Під таким титулом шан. автор подає, як сам зазначає на вступі, серію спеціальних розвідок окремих, зв'язаних лише своєю (ближшою чи

дальшою) приналежністю до історії унії в. кн. Литовського з Польщею за Ягайла і Витовта. Майже половину займає перша розвідка (с. 2—30), присвячена „Внутрішнім відносинам в Литві перед унією“. Десять дальших (II—XI) розвідок чи заміток дотикають ся поодиноких питань, звязаних з зверхньою, політичною історією унії: про автентичність записи Витовта р. 1384; про відступлення Витовта від віри (католицької); про заміри Ягайла охрестити ся з перед р. 1386; чи Скиргайло був в. кн. Литви і рік його смерті; Витовт став в. князем р. 1401; привилеї Ягайла для Русинів; про з'їзди на Литві, скликувані Ягайлом в р. 1405—6; хто проводив під Грінвальдом; про поводи, що привели Витовта до відступлення з під мурів Мальборга в р. 1410, і його уклади з Жигмонтом 1412 р.; про дідичне право Ягайловичів на основі Городельського акту.

Найбільш інтересна може бути для нас перша розвідка; вона має вияснити на ґрунті державного устрою в. кн. Литовського перед унією переміни, внесені унією; вона поділена на два відділи, в першому автор оглядає організацію в. князівської влади і верстви громадські, князівські і боярські, другий — спеціально присвячений феодалізму литовському; автор подає тут інтересну уставу для ленної служби в князівствах Слущьким і Копильським, уложену р. 1662 Богуславом Радивилом (с. 21—30).

Питання, поставлені автором, досі не вияснені докладно, не вважаючи на дуже поважні праці істориків російських і польських, що з'явилися останніми часами, і дуже інтересні, але розв'язати їх на 20 ст., присвячених їм автором, де він каже і про князівську владу в XIII в., і про західний вплив за Гедимина, і про феодалізм в Польщі, — їх, розуміється, не можна розв'язати, хіба висловити лише свій особистий погляд. При масі поставлених і зачіплених тут питань переходити їх по одному й опіювати погляди автора — се було-б дуже трудною та й невдячною роботою, зазначимо лише тезу загальну: деспотичний характер в. князівської влади і невільничий характер громадського устрою в. кн. Литовського, еманципований доперва унією (автор при тім знову оперує загадковим і як нам здасть ся — заснованим на непорозумінню — терміном: *prawo służskie*). Характеристика деспотичної, необмеженої влади в. князів зроблена аподектично, без доводів, і по часті оперта на випадках, які могли мати виїмкове значіння; принаймні їх загальний характер треба-б довести. Що до обов'язків служби до держави, який тяжів зарівно на всіх верствах, то се факт давно признаний в науці, лише освітлення безправности, невільництва, яке тому дає др. Прохаска, ледви чи може бути оправдане; але про освітлення потім.

Що до феодального устрою, то автор по часті опирає його на феодальних термінах латинських і німецьких актів в. кн. Литовського, забуваючи, що тут в сю феодальну термінологію могли вкладати ся відносини і факти цілком иньшого характеру, по часті на формах устрою в. князівства, що нічого специфічно-феодального в собі не мають. Материялом для автора при тім послужили присяжні грамоти князів литовських, що брались з них Ягайлом по унії, — грамоти, що викликані були виключними обставинами уніонними, диктувались польськими сферами дипломатичними, і з сеї причини можуть лише служити другорядним джерелом що до внутрішнього устрою в. кн. Литовського. Так само і друге джерело — грамоти т. зв. верхівських князів XV в., що стояли в виключних обставинах, і уклади їх з в. кн. литовськими скорше опирались на праві міжнародні, ніж державні в. кн. Литовського. При тім автор хоч знає про паралелізм в розвою інституцій державного права в. кн. Литовського і Московського (хибно вважає він автором сїєї уваги проф. Володимирського-Буданова, тим часом як цілком виразно підніс її ще небіщик Новицький в своїй розвідці про селян, див. Записки т. IX, Наук. Хроніка с. 21—2), але цілком ігнорує (тим часом як ся сторона має рішуче значіння в питанню) і виводить феодалізм із впливу хрестоносних братств сусідніх, розумієть ся — дуже слабо се доводячи. Взагалі західний вплив автор шукає скрізь (навіть об'ясненне того, що деспотична власть в. князя не перетворювала ся в безправе, шукає він — ще до унії — не так в особистих ознаках (князів), як в „великім впливі християнського заходу“, себ то „впливі, що виходив зарівно від архієпископа ризького і його суфраганії і від обох братств (zakonów) в Прусії і Лівляндії, а також впливі, що йшов з Польщі“, а цілком ігнорує ту основу, на якій властиво утворило ся право державне в. кн. Литовського, — право і культуру руську.

Коли мусимо отже занотувати брак фактів і наукового уарґументування, то, з другого боку, неприємно дає себе відчувати в статі такого поважного ученого як др. Прохаска сила загальних неуарґументованих фраз на тему добродійних впливів унії, католицизму, західної культури на устрій і житє в. кн. Литовського. Панегіризаючи ліберальний вплив Польщі і унії, автор все забуває при тім пояснити, що розширення горожанських прав було уділом шляхетської меншости, при чім на користь її втратила свої дотеперішні права горожанські і людські не-шляхетська більшість, а при тім виказати, що властиво спільного має ідея християнська і справжня культура з таким позбавленням прав більшости на користь меншости.

Той же настрій автора виразно просьвічує і в иньших його, дрібних розвідках; напр. в розвідці IV читаємо несподіванно таку характе-

ристику Ягайлового християнства перед унією: „Відомо одначе, яке то було хрещення (chrzest); була то річ потайна, відома тільки прибічникам, була то шата, в яку вбирано княжат, висилаючи їх до різних руських князівств, віра, яку ховано потай і на дворі в. князя, послугуючись нею в потребі як політичним способом, переповнена ересями маніхеїзму і стригольництва (!), помішаними з забобонами й віруваннями Литвинів“. Шан. автор при тім забуває пояснити, як віра, хована потай, могла служити способом політичним, і які матеріяли він має для історії маніхеїзму в Литві XIV в.

Не застановляючись довше над освітленням і ріжними flosculi, як „Русь вирвав з клещів заплеснілого сходу, з кайданів службництва і пут підлої підданської неволі“, „соки цивілізаційні, що схизма заморозила в руським народі“ etc., згадаємо за важніші позитивні висновки дра Прохаски в сих менших розвідках.

В розвідці V автор доводить, що докази про те, ніби Скиргайло не був в. князем, не важні, і сам, хоч без докладної аргументації, признає його в. князем в р. 1387—1393. В розвідці VI пробує збити оповідання Посильге про непорозуміння між Витовтом і Ядвигією і оголошення в 1398 р. незалежності Литви, і дату іменования Витовта в. князем, проти погляду проф. Левицького, переносить на р. 1401. В роз. X доводить, що Витовт не зрадив Польщі в війні 1410 р., а відступив, боячись за безпечність своїх земель.

М. Грушевський.

Adolf Pawiński — Sejmiki ziemskie. Początek ich i rozwój aż do ustalenia się udziału posłów ziemskich w ustawodawstwie sejmu walnego, 1374—1505. Варшава 1895, ст. VIII+240+LXVII, 4°.

Такий заголовок передостанньої праці недавно помершого вельми заслуженого польського історика А. Павіньського, професора варшавського університету, присвяченої одній з найважливіших сторін польського державного устрою, цікавий і для нас з огляду на руські землі, що належали до Польської Корони вже в часи, обняті сією працею.

До виходу сеї просторої праці була думка, що польські земські сеймики настають від р. 1454, від статутів даних шляхті на нешавських полях. Воно правда, в сих статутах ті сеймики у-перше ближше означені тай подані певні розміри їх діяльності, та се ще не доказ, що перед р. 1454 подібної інституції не було. Пок. Павіньський і взяв ся показати перші завязки й початковий зріст сеймиків. З тих его студій зложила ся отся праця, що зробила небувалу перемену в поглядах на XV ст. польської історії. Як у сій праці порушені й тодішні відносини руських

земель, що належали до Польщі, то вважаємо потрібним подати головні її досліди.

Жерелом буйного шляхотського жити взагалі, і спеціально провінціональних сеймиків, треба вважати кошицький привілей з р. 1374, де шляхта добула у Людвіка ціною польського стола такі великі користи, що на них опісля виросла величезна будівля шляхотської вольности. Від тепер польська шляхта не мала платити ніяких повинностей, ні замкових, ні королівських, ні військових поза границями Польщі, і навіть ніяких податків, окрім двогрошового податку з лану (королівщина, порадльне, подимне) і то з селянських ґрунтів! Наслідки такої умови ясні відразу: лихий мілітарний стан, погані скарбові відносини; натурально, з часом переменяють ся житеві обставини, вимоги до життя ростуть, в половині XIV ст. доволі було двогрошового податку—(разом з иньшими доходами), для вдержання в руху державної машини, але на завсідн таку згоду могли встановити тільки короткоглядні люде. Зі зростом продукції і житевих вимог мусіло незабаром показатись, що звичайні державні доходи не відповідають потребам часу, хоч би вже тим, що вартість гроша чим раз далі паде.

Не пройшло й 40 років, і виявила ся неминуча правда. Ще в 1404 р. король Владислав, коли прийшла справа викупу добржинської землі від Пруських рицарів, а в короннім скарбі не було гроша, — скликав земські сеймики, аби шляхта признала на згадану ціль надзвичайний податок. Шляхта згодилась видати по 12 грошей з мужицького лану (разом з подимним). Се конечно консеквенция кошицького привілею, що на усе, що виходило поза нього, шляхта завше мусіла давати дозвіл. Отже тут є в-перше згадка про земські сеймики. Ще більше: згадка про них у Длугоша така, що годі сумніватись, аби перед тим не шукано подібного якого призову у загалу шляхти. То ж на певно можна сказати, що інституция, яка опісля виступає під назвою сеймиків, починає ся десь в останній четвертині XIV ст. На се є навіть жерельний натяк (під р. 1399 згадка про сєрадський сеймик, а під р. 1402 про берестейський). Сеймики з р. 1404 ще тим інтересні, що шляхта, розуміючи добре своє заїварантоване становище, додає до ухвали вимову, аби сей добровільний податок не шкодив шляхотським правам і вольностям, аби не був уважаний примусовим. Далі бачимо, що королівське внесенє на сей податок домагалось його від шляхти, ухвала же (знов консеквентно до привілею 1374, що шляхта особисто абсолютно свободна від данин) звалоє тягар на селян, а окремо на міста. Ось де завязок браку гармонії між обов'язками і правами поодиноких станів у Польщі! Шляхта в згаданім році має ще по своїй стороні таку перевагу, що ухвалоє сей надзвичайний податок передавати в руки не королівських урядників, а окремих нею вибраних збирачів.

Таким способом пущена раз в рух машина не спинилась, а йшла чим раз скорішим темпом, доки свогого переможного становища не загварантовала собі виразно уставами.

Центральний королівський уряд міг від разу порозуміти, куди доведе ся дорога, то ж певно, по змозі не випроваджував справ перед форум шляхти. Але з сего мусіло вийти винищене державних доходів, що складали ся з дібр коронних, жуп, мита і т. ин. Та хоч уряд здержував ся від прохань до шляхти, сеймикова організація все таки розвиває ся чим раз більше. Тут трактують ся такі справи, як вибір кандидатів на земські судові уряди, нормованє відносин межи шляхтою і селянством, шляхтою і духовенством і т. и. Але вже з початком XV ст. діяльність сеймиків не обмежуєть ся в границях самоуправи. Вона навіть бере безпосередну участь в загальних справах. Вона стикаєть ся з центральним урядом не тільки в справах податку (1404), але і в справах загальної управи, має вплив на постанови про монету, на переслідування єретиків, забирає голос у справі вибору короля (1432—34). Правда, в сих справах сеймики ще не мають рішучого голосу, але значіне їх не мале. На елекційний сейм р. 1434 їм признано право вибору посла.

Усе више сказане дотикаєть ся тільки земель Великої і Малої Польщі. Руські землі не брали участи в тих рухах. Аж у 1433 р. Русь, згодивши ся признати наслідство синам Ягайла, була припущена до користей єдинсько-краківського акту. Від тоді руські землі принасовують ся в організації політичній, правній та адміністративній до земель польських. Коли в 1434 р. на коронаційнім сеймі зрівнано Русь у вільности від податків і тягарів із Польщею, затерлась різниця між руськими й польськими провінціями, хоча се, як каже Длугош, багато пралатів і панів уважали кривдою та образою річи посполитої. Неприхильність польських панів тому зрівнаню, була причиною великого руху серед руської шляхти, та обставини его близше незвістні. В 1436 р. на вишенських полях зібрала ся шляхта землі подільської, львівської, перемиської, сяноцької, галицької, холмської та белзької і заявила, що пристає до спільного звязку. Умови того звязку були ось які: а) вірність королеви; б) застереженє ненарушимости набутих прав для себе і для спадчиків; в) загальна поспільна оборона. Далі йдуть два найважнійші пункти: г) против шляхтича, що з якої небуть причини легковажив би сю умову і не хотів би приходити на земські сеймики, мають виступити усі разом; д) сеймикова постанова обовязує всіх безумовно. Інтересно, що письменний акт того звязку підписала сама низша шляхта. Сеся конфедерація руської шляхти дала пожадані овочі. Незабаром сеймики починають фунговати і на Руси, подібно як у Польщі. В міру зросту сеймиків

упадає значінє судового віча (*colloquium generale*), і багато з его функцій переймає на себе сеймик.

Незабаром сеймик забрав голос і в справах першорядної ваги, себ то податку. За час панованя Владислава Варненського господарка скарбових доходів була така нужденна, так розхоплено публичне майно, що швидко головна частина коронних дібр знайшла ся в руках вірителів. Пекуча потреба гроша зараз у початку панованя Казимира примусила уряд звернутись до сеймиків за дозволом надзвичайного податку. Шляхта була прихильна новому королеви, то й дозволила на 12 грошевий податок від лану (1447). Зі свого боку вона сподівалась, що король потвердить усі її права й привілеїї. Та король зволікав і межи шляхтою ширилось невдоволенє. По довшій боротьбі Казимір видав загальне потвердженє прав 1453 р. Шляхта бажала більшого, вона хотіла иньших здобутків, і вже в найблизшій році на ново потверджено її свободу від податків. Тим часом почалась пруська війна, король мусів покликати посполите рушенє. Великопольська шляхта, зібравши ся коло Цереквиці, зложила сеймик. За ціну безплатної служби під час пруської війни вона дістає цереквицький акт (1454), що незабаром, коли прилучилась до того і шляхта малопольська, перетворив ся в нешавські привілеї.

Тут не тільки була признана сеймикова інституція, але в § 33 привілею Великопольща дістала право — дозволяти посполите рушенє. Як бачимо, сеймик уже перейняв одну з найважніших прерогатив уряду. Оборонна сила держави була захитана раз на все. В 1456 р. і Малопольща зрівнує ся тут із Великопольщею. Сим способом сеймики в цілій Польщі виходять за властиві границі і стають чинником розкладу. Найкрасше видно се на пруській війні, що провадила ся з великою трудностю й коштами, майже тільки через те, що кожда важніша потреба грошева чи військова вимагала попередньої згоди сеймиків.

Був раз, що низша шляхта була охочою до радикальних перемін у шляхотських правах. То податкова ухвала з 1456 р., де наложено загальний податок і на шляхту та духовенство в стопі 50% річного доходу. Але через опір панів та неадарність короля сей інтересний напрям не увійшов в житє. Военна невдача дуже знеохочувала шляхту, вона на сеймиках обурювалась на короля, звалюючи вину за невдачі на нього. За цілий час тринацятилітньої війни король майже що року виступав перед сеймиками з податковим внесенєм, і шляхта по найбільшій частині дозволяла надзвичайні податки. Аж по скінченю війни вона перейшла в опозицію до короля, хоча податок на заплату наємного війська був неминучий. В 1470 р. полагоджено справу остаточно.

В другій половині панованя Казимира зросла вага і значінє сеймиків. Вони не тільки вдержали, але й скріпили своє становище в спра-

вах податкових і військових. Більшу частину сего часу виповнюють випадки, що складають ся на так звану заграничну політику Казимира. По верха і на перший погляд сі випадки кидають широкий блиск на пановане Казимира і взагалі на тодішній стан Польщі. Та хто поглибить ся у внутрішні відносини і зважить ролі в тих справах, той побачить дуже невідрадні відносини: нездарність короля, брак політичного чуття у шляхти, загальну неохоту і деморалізацію.

Король бачив свою залежність від шляхти, то й бажав зміцнити своє становище заграничною політикою. В 1471 р. він вислав одного сина в Чехію, другого на Угорщину, зовсім не питаючи дозволу шляхти, ані просячи підмоги. Перша виправа ішла дуже погано, друга соромно закінчила ся. Тоді роїло ся в Польщі від неоплачених наємників, що страшно нищили землю. Казимір таки мусів звернутись до шляхти за надзвичайним податком. Шляхта по неволі ухвалює невисокі податки, за кожним разом докоряючи королеви, висказуючи своє невдоволене з його політики. Супротив погроз Матія угорського, Польща опинила ся в дуже поганім стані. Брак війська і нужденний стан скарбу показували безсилність та неміч, при загальній апатії. Король мусів звернутись на одиноку дорогу: він заставляв і винаймав що міг — добра, жуни, мита і т. д. Невдачі і байдужна опозиція сеймиків так знеохотила короля, що він 1479 р. виїхав на чотири роки на Литву. Ще в 1477 р. повіяв якийсь реформаторський дух; з того року маємо проект податковий і військовий, що обтяжав усі стани і редукував посполите рушене. Однак ніяких наслідків з того не було. Мабуть сеймики погребали сі проекти.

Правда, супроти небезпечности в 1480 р. перед Турками, сеймики ухвалюють податки, один по другім, але не то що не віддають їх до розпорядимости урядам, але й часто призначають на иньші цілі, як було треба. Сім способом шляхта переймає скарб у свої руки, і опісля він зве ся земським скарбом. Під кінець 80-их років XV ст. сеймики відбувають ся в 10 місцевостях великопольських, 6 малопольських, між останніми руські в Вишні, Белзі і Холмі. Сеймики вже беруть уділ в головних провінціональних соймах через послів, часами тут і громадно з'їжджає шляхта. Ті самі послі брали опісля уділ в генеральнім сеймі в Пйотркові. Представителі сеймикові на сеймі по своїй інструкції можуть робити пресию на уряд, бо кожного разу їх голос може вернути справу назад до земських сеймиків.

В 70 і 80-тих роках сеймики мають великий вплив на організацію судову і взагалі на устави. Що до Руси, то вона йшла за прикладом Малопольщі, однак не рівночасно. Можна добачувати певну відрубність і самостійність. Найліпше бачимо се на холмськім статуті з р. 1477, де вже сеймик не ограничає ся сферою провінціонального законодавства,

а порушує зовсім иньшу сторону. В Краснімставі (22/9 1477) відбувся сеймик землі холмської, і там постановлено глибокі і важні переміни у правно-економічних відносинах дідичів до мужиків. Кинено тут на селян ярмо залежності, побільшено тягари й повинности, зв'язано свободу руху. „Хотячи, — починаєть ся ухвала, --- добра шляхотські, що в поганім стані, поліпшити працею і роботою селян та осадників, постановляємо...“ Головні пункти тої ухвали ось які: 1) кождий селянина повинен за один лан відроблювати один день в тиждні; 2) платити річного чиншу 24 грошей, до того 4 курки, 4 сирі, 24 яєць; 3) привезти 4 вози дров; 4) дати щорічно 2 кірші вівса; 5) по черві бути з возом на услугах двора, але лишень в границях холмської землі; 6) відроблювати толоку по волі пана, на його хлібі; 7) направляти, в міру потреби, млини та греблі; 8) робити два дні з серпом на своїм хлібі; 9) комірники або загородники мають платити по 6 грошей з огорода і робити один день в тиждень і т. д. Вільний перехід селян обмежений тим, що 10) селянин не може инакше вповісти пану, доки на своїм місці не поставить відповідного иньшого; 11) селянина, що утік, не може ніхто приймати, навіть міста; 12) коли б хто з шляхти, говорить ухвала, не хотів того придержуватись, буде перед старостою засуджений на кару. Хоча в красноставській ухвалі знесено „відумерщину“, то все таки вона видана лишень на користь одної сторони. Вироваджуючи примусову роботу, вона випереджає майже на 50 років загальну конституцію бидівського сейму. Інтересно, що з затвердженем тої постанови шляхта мабуть зовсім не зверталась до короля, вважаючи домовою справою те, що входить в компетенцію сеймику. Уряд в своїй немочи і грошовій потребі не міг би навіть відмовити затвердження. Зрештою, шляхта може подібну справу порушити кожного часу в сеймі через своїх заступників.

Незабаром для шляхти настають незвичайно приязні обставини: два безкоролівя, одно по другім — два королі залежні від шляхти задля зруйнования скарбового господарства і невдач війнних, переходять через нові кавдпиські ярма і звальють в низ повагу корони.

Вже в справі вибору Ольбрахта рішучим був голос шляхти сеймикової. 1493 р. відбуває ся загальний сейм у Пйотркові, де послы за потвердження прав дозволяють податок 12 грошовий, міський та 25%-вий чиншовий. Сей сейм дуже відріжняє ся від попередних, він уже має всі признаки пізнійшого „вального“ сейму. З тою хвилею кінчить ся уставадавство провінціональне, а повстає загальне, що вже обіймає всі землі. Але і по утвореню посольської палати сеймики не перестають відбуватись, вони розвивають ся далі, яко органи місцевої самоуправи, маючи уділ в ухвалі прав, податку і війни. Гелос в тих справах передовсім забирають сеймики на власних зборах, а описля на

сеймі через своїх послів. Посольські інструкції були в разі устні і самі послы не мали сталого мандату, можна було їх ще перемінити перед сеймом.

Цілу шляхту огорнув якийсь дух, що гнав її до виробу чим раз більших вольностей. Так сейм 1496 р. в своїй законодавній праці посвячений був виключно шляхотським справам, моральним та матеріальним інтересам шляхти. Потверджено нешавські статуті, заїварантовано свободу від мита не лишень на сіл королівську, але й на всі товари й продукти, вивожувані з дому шляхотського або спроваджувані до дому. Митники, що нарушували б сю уставу, відповідали перед земським шляхотським судом. Така відгорода від иньших ставів зміцнилась § 34 пйотрковського статуту, де нешляхту відсуджено від земляної власности, при чім навіть зазначено примусове відбиране від дотеперішніх власників-нешляхтичів.

З дальших постанов треба зазначити: відсуджене плебеїв від висших духовних урядів; заострено, що в однім році лишень один селянин міг вийти з села; лишень один син є вільний, не є вільний навіть одинак і т. д.

Завдяки таким користям шляхта згодилась на волоський похід. Ольбрахт дорого заплатив за надії з війни: він страшно завів ся, а шляхотські привілеї полишилися.

По смерті Ольбрахта шляхта знов знайшлась у вигіднім положінню. Олександр ідучи під ласку шляхті мусів часто звертатись до сеймиків за допомогою. Серед дуже критичних фінансових відносин обмежуване королівської власти ішло швидко. Не тільки відсуджено короля від виключного уживання коронних доходів, але шляхта майже зовсім перейняла в свої руки скарбове господарство. Кульмінаційним пунктом тих змагань шляхти була конституція радомського сейму з 1505 р., знана під назвою *Nihil novi*. Вона не впроваджувала нічого нового, усе те вже було в практиці, але тепер єго раз на все усьвячено. Сеї конституції не треба вважати якоюсь конституційною хартією, як дехто хоче; як що не зазначено в конституції, то воно ще не значить, що його зовсім не було (обопільні відносини праводавних інституцій, спосіб голосованя і т. д.) вони були в практиці. В тих вироблених відносинах вже були зародки *liberum veto*.

Ось загальний зміст праці А. Павіньского. Учена діяльність і прикмети автора надто знані, аби ближше висказуватись про вартість сеї праці. Скажемо лишень, що після історії М. Бобржиньского, ні одна праця не відслонює нам так внутрішнього життя Польщі, не розвиває так зверхнього, штучного блиску і не показує голої, правдивої дійсности

як „Sejmiki ziemskie“. Ся праця доконче потрібна кождому, хто хоче пізнати внутрішні відносини кінця польських середніх віків.

В „додатку“ до праці надруковано 194 документи, то в цілості то в фрагментах, як lauda і ухвали судових віч, земських сеймиків та провінціональних сеймів. До Руської землі належать документи 177—189. Важливі з них: 1) *Litere conjuracionis Russie* 1436 (177); 2) Статути краснопоставського сеймику 1477 (184). Інші подають звістки про сеймики в Грубешові 1430 (178), Холмі 1438 (179, 180), Краснім-ставі 1440, 1443 (181, 182), Войславичах 1446 (183). Документ N 185 належить до справи суду pro centum marcis, який передає сеймик земському судови. Вкінці подано уривки з друкованих згадок в Актах гродських і Земських вид. у Львові, а то 8 згадок (1435—1475) з актів галицьких т. XII і 20 згадок (1437—1468) з актів преворських т. XIII.

Вкінці надруковано подтверджене прав з 1493 р. і кілька сеймикових універсалів.

С. Томашівський.

Початки козацтва після вѣдчитѣвъ В. А. написавъ Л. Д. (Книжечки Просвѣти, рік 1895, кн. 12), Льв., 1895, ст. 30, 12^о.

Під тим титулом вийшов переклад частини короткого університетського курсу про козачину проф. В. Антоновича, літографованого в своїй часі його слухачами; вона містить в собі історію козачини до повстання Жмайла (р. 1625). Гадку сю — видати в перекладі той коротенький курс, читаний приступно і не для спеціалістів, треба назвати дуже щасливою, бо того рода коротенької і науково уложеної історії козачини ми не маємо, а спеціально початкові часи козачини не заступлені якоюсь основнішою розвідкою на нашій мові (при перекладі „Богдана Хмельницького“ Костомарова вступні глави було поминено). На жаль одначе оригіналом для перекладу послужило видання слухачів, не переглянене самим професором; тому, як звичайно буває, і з самого початку були тут різні недокладности; окрім того курс був виданий давно, перед кільканадцятьма літами, а з того часу не одно перемінило ся в науці. Одже не одно належить в книжочці сій спростувати. Викажемо кілька таких недокладностей і суперечностей.

Книжечка розпочинаєть ся словами, що найдавніша документальна звістка про козаків належить до р. 1499. Так воно й дійсно було, але в виданім потім, р. 1881, збірнику документів про литовсько-татарські відносини К. Пулаского опубліковано лист в. кн. Олександра з р. 1492 (р. 223), де говорить ся про напад козаків на татарський корабель;

отже до цього року належить тепер посунути першу документальну звістку про козаків.

На с. 2 нещасливо стилізовано оповідання про переходи селянські; тут сказано, що селяне, стративши землю, не стратили свободи, для того кидаючи свої осаді, брали в аренду землі державні й приватні; ці фрази представляють недокладно процес закріпощення селян та причини їх міграції, й для того їх ліпше викинути, так само і кінцевий уступ цього першого розділу, де говорить ся про служби в в. кн. Литовським; бо ся службова організація не прикладала ся до тієї українної людности, що осідала на українських пустинях в XVI в.

На с. 7—8, в відділі про зреєстрованне козацтва те ж знаходимо деякі недокладности. Передовсім належить справити тут нещасливо стилізовану фразу, ніби польське право признавало поміж людністю лише два стани — шляхту і селян. Нижше говорить ся за зреєстрованне козаків; тут поминено пробу реєстровання за Жигимонта Августа і переказуєть ся давнйше загально розповсюднений погляд на реформу Батория. Тим часом висловлена ще Кулішом в I т. його Історії возсоединенія Руси (с. 94) гадка, що реформа Батория в її традиційній формі, з поділом на полки, з 6 тис. реєстром etc., в дійсности не істновала, potwierдилося пізнійше виданими документами, й тепер заходи Стефана представляють ся цілком анальоґічними з заходами його попередника, не більше: Жигимонт Август сформував козацький полк з Бадовським на чолі, Стефан формує козацький полк під проводом Оришовського, що в реєстрі 1581 виступає в числі 500 (*Źródła dziejowe* XX р. 154, вид. р. 1894); 6-ти тисячний реєстр, назва лейстровиків, поділ на полки — все се з'явилося значно пізнійше.

Кілька дрібніших поправок належало б зробити на дальших сторінках. Так на с. 14 задля невідповідної стилізації виходить, ніби дрібна шляхта взагалі була незадоволена з люблинської унії. На с. 16 належало б сказати, що Косинського вбито підчас нового походу на Україну. На с. 23 треба поправити слова, що Сагайдачний перебував на Запорозжі 12 літ, заким став на чолі його: той рахунок оснований на даті походу на Кафу, а сей знову датуєть ся 1606 р. для того, що на віршах на похорон Сагайдачного хоч стоїть 1616 р., але десяток приписаний чорнилом (Собрание сочиненій Максимовича I с. 389), але похід дійсно відбув ся 1616 р., як видно з доводів, згрупованих Евварницьким в його Історії запорозьких козаків (II с. 614).

На с. 27 Бородавку названо гетьманом реєстрових козаків, такий був традиційний погляд на нього (пор. Історію Русовъ с. 45), але він розминаєть ся з документальними звістками, бо з них виходить, що Бо-

родавку висадили на гетьманство не реєстрові, а навпаки виписки, себ то не заведені в реєстр (Listy S. Żółkiewskiego p. 146).

Нарешті оповідання про козацькі петиції про свої права на сойм 1625 р., що оперте на якихось не звістних ближше джерелах, використаних у Костомарова (Богдан Хмельницький I с. 14—5) досить певне і поки не справджено — може бути приймемо з певними застереженнями.

З сими поправками видана Прєсвітою книжечка стає дуже корисним оглядом початкових часів козачих, придатним для кожного інтелігентного читача, що хотів би, не заглиблюючись в літературу, пі о них довідатись. Можна лише пожадати скорого видання дальших частей — *correctis corrigendis*.

М. Грушевський.

A. Brückner — *Z dziejów polskiego różnowierstwa. Aryanie*. (Ateneum 1896, т. II с. 1—31 і III 437—465).

Автор не думає писати обширної історії ариянської секти в Польщі, хоч се материял доси мало оброблений. Західні історики, навіть у своїх пайспецияльнійших працях та й польські істориографи тільки доторкнулись єго¹⁾. Автора інтересує ариянїзм яко незвичайна проява на полі польської культури XVI і XVII ст.; він звертає увагу повістарів на сей доси не виисканий ними, а дуже гарний материял. Саме представленє розвою й істоти ариянства вийшло в автора на лад радше повістевий, чим історичний; автор подає багато анегдотів і коротших або довших виїмків із сучасної полємічної літератури.

Розправа обіймає час від перших початків социнїянської секти в Польщі до початкових років діяльности Фавста Социна і кінчить виїмками з книжки Симеона Будного, провідника ариян на Литві, що була звернена проти обнижання урядів приклонниками тої секти, та з книжки Вильковского, що навернувшись на католицтво, виявив усі тайни секти. Для історії ариян у руських землях і їх відноши до православної церкви розвідка не дає нічого нового, бо згадує за се лиш при нагодї. І так межі висланниками литовських ариян на синод до Ракова 1569 (ст. 21) подибуємо руські імена, на ст. 451 згадує ся Василь Цяпинський (себ то Тяпинський), що перекладав євангелиє на руську мову; автор звертає увагу і на Башкина, Θεодосия Косого і иньших „юдаїзантів“ (!). Та не можемо брати дуже за зле авторови, що не зробив тут чогось більшого, зваживши єго намір тай малий розмір єго розвідки супроти великості материялу.

С. Р.

¹⁾ Для социнїянства на Україні маємо основну працю О. Левицького.

Начеркъ исторіи уніи рускои церкви зъ Римомъ, накладомъ комітету ювілейного, Льв., 1896, ст. 154+4.

Як видно з титулу та обширнішого переднього слова, книжка є ювілейним виданєм з нагоди 300-них роковин берестейської унії. Комітет поручив первісно написати книжку проф. І. Матієву, але потім узяв ся за се о. Д. Дорожинський, катихет руської гімназії у Львові, і допровадив почату проф. Матієвам працю до кінця.

Як виходить з переднього слова книжка має бути „короткою, популярно написаною. а поучаючою історією унії“. Вже через те саме наукова вартість книжки малá, тим більше, що нов. автор надав їй напрям більш морально-релігійний, ніж історичний. Представлене опирає ся на працях Ліковського, Целена, Гарасевича, навіть на біографії Гієпена і т. и., себ то виключно на працях католиків. Вже се само знехтоване історичної максими: „*Audiat et altera pars*“ (тим більше, що по тій стороні є численні жерельні публікації і основні праці, котрими иньші історики з католицької сторони цілком не погорджують) доказує, що автор не думав об'єктивно представити справу. Окрім названих праць (взагалі лиш пригідно цитованих) автор користує ся кількома иньшими, особливо для найновіших часів. З жерел автор цитує лиш раз (ст. 78) Тейнера. Книжка прикрашена кількома портретами та ілюстраціями; в додатку автор помістив кілька актів 1595 р. і з 300-літнього ювілея, також екскурси про історію унії на Угорщині та про різницю межи церквою католицькою та православною.

Р. Д.

Дръ Исидоръ Шараневичъ — Церковная унія на Руси и вліяніе ей на зміну общественного положенія мірского руского духовенства, Льв., 1897, стор. 2+30.

Се відчит дра Шараневича, що він мав на католицькім вічу у Львові 1896 р. По короткім представленю історії унії руської церкви з Римом аж до перших років XVIII ст. автор приступає до властивого свого темату: короткого обговорення суспільного положення руського духовенства перед унією і по ній. Перед унією став священників ріжний, відповідно до категорії їх бенефіцій; яко спільні ціхи підносять автор — дідичність приходів і складане залогової суми в руки патрона. Перший пролом в дідичности приходів зробили церковні брацтва в церквах, де не було дідичних священників. Потім унія, особливо замойський собор заказали дідичтва, але реформа переводилась дуже поволи. По хронологічний черзі оповідає автор обширно про характерну постанову сойму 1764, що ухвалив уважати попівських синів за підданих, коли батько був сільського роду. Потім згадує автор, де учились священничі сини,

конець же розвідки посв'ячує материяльному положенню духовенства і фундаціям. Річ писана спокійно і об'єктивно. С. Р.

Dr Antoni J. — *Kobiety na dworze czyhryńskim* (Biblioteka Warszawska 1893, III, IV).

— Chmielnicki w Czyhrynie (Przegląd polski 1896, III).

Минулого року надруковано останню розвідку з посмертних паперів дра Ролле і ми скажемо лешо заразом про обидві, тим більше, що друга доповняє першу. Автор загально знаний своїми працями з історії України. Остання його праця визначає ся тими самими прикметами, що і такі давнійші. Широкий, філософічно-сінтетичний погляд, принадний спосіб писання та певна прихильність до України — з одного боку і невелика жерельна критичність із другого.

В першій розділі п. з. „Степова Олена“ автор займає ся подіями до р. 1647, коли Хмельницький утік перед Чаплинським на Низ. Автор держить ся того погляду, що Хмельницькі не були шляхтичами. Сей погляд, здаєть ся нам, вірний. Найважнійший аргумент на се — нобілітація Юрія Хмельницького. Ми думаємо, що шляхотське почуте Х-их не могло затерти ся у війнах, бо Богдан дуже дбав про свої „династичні“ інтереси і був би певно не раз заявив свій шляхотський рід. Автор далі описує Суботів і тут уже фантазує. Він робить се так, як би бачив Суботів перед очима з усею обстановою „і ставок і млинок і садок“. Коли Михайло Х-ий був у цецорській кампанії, суботівським двором орудувала мати Богдана (так, не знати звідки, думає автор). Богдан під Цецорою дістав ся в неволю (батько загинув), був у Царгороді і Криму; там прийняв коран і познайомив ся з Царгородом, що йому опісля ставало в пригоді. Тут він мав познайомитись і з Лупулом. Та тут автор опирає ся виключно на Сенковського *Collectane-ax*, що одначе мають проблематичну вартість: сї турецькі звістки записані безперечно аж після великого зросту могутности Богдана, то й не диво, що припилювано йому найріжнійші річи. Трудно мабуть, аби Богдан ще за молоду звертав на себе загальну увагу. Така ж і догадка про подорож Богдана в 1646 р. в Париж.

Коло 1630 р. Богдан оженив ся, заснував ще Слободу Суботівську, мав дві дочки і двох синів: Тиміш мав уродитись 1635 р., Юрій 1641 р. Автор описує спокійне житє родини Хмельницьких (розуміє ся, більше по фантазії, як по жерелам), коли се виходить на сцену звісна жінка, що була *objectum litis* між Богданом і Чаплинським. Сиротою прийшла вона в дім Х-ого, ще як жила жінка. Автор описує романтичні відносини між Богданом і сею „степовою Оленою“ зовсім як у якім романі: він

знає, як на се дивилась стара Хмельницька, як Богдан „тернів і дурів з любови і т. д.“.

В 1639 р. появляє ся Чаплинський, що на цього автор кладе велику вагу. Задирки і процеси з Хмельницьким доходять до того, що Суботів, а з ним і „степова Олена“ дістає ся в руки Ч-ого. Хмельницький утікає на Низ. Автор описує се так, немов би бачив усе своїми очима.

В другім розділі оповідає автор, як Х-ий вернувши з під Замостя 1648 р., зайняв Суботів і оженив ся з Чаплинською так без церковних церемоній. Рєля сеї жінки при гетьманї була не значна, вона не мала ніякого впливу на кроки Богдана, симпатії взагалі поза чоловіком не пайшла. Се останнє приписує автор тому, що люде криво дивились на неї задля незаконности подружя. По нашій думці, ледви се тому; ми ж знаємо, що в XVII ст. родинні звязки були доволі свободні, і навіть автор potwierджує се, говорячи про воєнні бранки.

Про дітей Х-ого автор каже так: про дочки він знає мало, а про те вони йому симпатичні (не знати чим). Не те сини, Тимоша н. пр. він характеризує так: за рано почав жити, фізично не дуже розвинений, вісповатий, неохочий і тупий до книжки, любив горілку, мстивий, понурий і т. д. Боронити тут Тимоша не будемо, одначе скажемо, що ся характеристика взята головню з польських жерел, тим то й назвати її треба односторонню. Чужі жерела (реляції австрійського посла в Царгороді) знають його просто яко воєнного героя. Все ж таки автор думає, що паниченє Богдана погано відбило ся на характерах і здібностях синів.

В третім розділі автор описує долю жінок між козаками. Богато їх можна було бачити в таборах. В тих війнах Русинки часто попадали в неволю татарську, а козаки знов часто брали в полон жінок польських і жидівських. Такі подружя були своєдні. Бувало навіть, що шляхтянки з власної охоти утікали до козаків. Далі переходить автор до Суботова. Дочки Х-ого вийшли заміж, старша Катерина за Данила Виговського, молодша Олена за Івана Нечая. Тим часом як гетьман мало пробував дома, жінка його навязала якісь зносини з якимсь годипникарем зі Львова, що пробував на дворі Х-ого; обоє мали вчинити крадіж в гетьманськім скарбі, і за се були покарані рукою Тимоша. Скільки тут правди, годї нам провірити, але певно, що в оповіданю про се чимало фантазії.

Старий гетьман дуже сумував після того, „але далеко більше скандальна була його утеча з поля битви, ніби гоноровий арешт“ каже автор (розд. IV). Ніяк не можна згодитись, аби гетьман мав утекти з під Берестечка; знаємо, що гетьман пішов завернути Татарів, що були утекли, а ті задержали його, певне, не без якихось плянів на корпєть Поляків.

В осени 1651 р. гетьман женить ся у-третє з Анною Золотаренківною; ся користнійше виливала на Богдана. Знаємо навіть один її універсал з 1655 р. Далі автор переходить до справ волоських. Лупула зве приятелем Польщі. Одначе, скажемо, все він приятелем не був, в першу половину свого панованя копав Лупул ями під Польщою в Царгороді. Зблизив їх до себе перше плян турецької війни Владислава IV, а опісля козацька війна. Також приписує автор не знати на чім опираючись, Хмельницькому пляни загарбати для себе Волощину ще в початках свого виступу. На се не маємо ані одного свідочтва! Сей плян появляє ся аж пізнійше — від 1651 р. З другого боку, автор зовсім не мотивує виправи Тимоша у Волощину. Після смерти Тимоша Домна Розанда вже не повернула у батьківщину, жила зразу в Суботові, а опісля в Рашкові над Диїстром, де в 60-их роках в часі розрухів на Україні була убита одною козацькою ватагою.

Останні три розділи присвячені вже Виговському і написані далеко критичнійше як попередні. Тепер чигринський двір виглядав инакше. Тут запанували вже більше панські звичаї. Підчас ворохобні в 1659 р. жінка Виговського Олена Стеткевичівна лвишилась у Чигрині, а Катерина Виговська (дочка Богдана) замкнулась у Смілі. Проти неї йшов з військом рідний брат Юрась. Він піймав її чоловіка і велів убити, а Василь Золотаренко добув Смілу і відвіз сюди Катерину на вязницю; незабаром Юрась добув Чигрин і привіз сюди Олену Виговську. В 1660 р. випущено їх на волю і Катерина вийшла за Тетерю. Олена Хмельницька, жінка Ів. Нечая скінчила трагічно взята під Биховом у неволю з чоловіком. Деякі звістки кажуть, що її вислано в Сибір, але в московських актах про заслання Нечая про неї нема мови (К. Ст. 1890, I). Від тоді чигринський двір стає радше військовим табором і жінки там рідко показують ся. Тут автор описує новий тип українських жінок, що виродив ся і споганів серед тих нещасних часів, — та не дає на се ніяких історичних доказів.

Останній розділ присвячений дальшій долі Виговського. Він ще яко київський воевода мав надію на гетьманство, але руїна вже так розрослась, каже автор, що якби навіть сам Хмельницький устав з гробу, осяяний авреолею, то не вмів би був дати собі ради. Коли повстав на правобережній Україні бунт Ів. Сірка, Тетера постарав ся, що Виговський був Поляками оскаржений і розстріляний без суду. Жінка його ледви дісталась у Галичину, спровадивши тіло чоловіка і поховавши його в монастирі Скиті. Незабаром (в маю або червню 1664 р.) вона й сама умирає в своїх маєностях коло Жидачева.

Тетера побачив, що сам на Україні гетьманства не добуде, тому переніс ся до Варшави і змінив прізвище на Моржковський. Катерина по-

мерла в 1668 р. Сам він понав у якийсь релігійний дур і в дорозі в Брусалим умер (в Адріанополі 1670). Юрась же відіграв ще історичну роль.

Додаткові два уступи „Хмельницький у Чигрині“ понайбільше оперті на певних матеріалах, то й більше в них правди. Говорить ся про багатства Х-ого, що йшли з воєнних добутків, яких дуже багато набирали козаки в перемогах над Поляками, особливо під Пилявцями. Козаки тратили дорогі речі напів дармо. Богдан збирав гроші дуже швидко. Вже в р. 1649 писав Мясковский, один з урядових комісарів, що Х-ий законав у чигринських пивницях кільканадцять бочок срібла, мав дуже багато дорогої одежі, в стайні стояло 130 турецьких коней. Скарби були сховані і в Гадячі, звідки їх по смерті Богдана забрав Виговський. Скарбів уживав Богдан найбільше на платню Татарам.

Сам гетьманський двір мав вигляд мілітарний, і гардія його мала виносити до 3 тисяч козаків. Хатня обстановка та етикета дуже прості, як найліпше видно з опису комісії 1649 р. Такий самий характер мали й аудієнції інших *чужосторонніх* послів. В Чигрині можна було бачити послів: із Польщі, Москви, Туреччини, Австрії, Молдавії, Семигороду, Швеції і ин. Коло гетьмана були висші військові урядники. Між ними важною особою був військовий писар; сей уряд значить найбільше, від коли його обійняв Ів. Виговський. Межи старшиною гербова шляхта не була рідкою. Та тут автор помиляє ся, кажучи, що до шляхти знатнішого роду належав Юрій Немирич, що получив ся з Хм-ни підчас його походу на Львів. На се треба сказати, що тоді Ю. Н-ч до Хм-ого не приставав. Ще більше: до 1656 р. він був сторонником Польщі, ворогом козаків і воював з ними. В 1656 р. він перейшов на шведський бік і звідси став посередником в переговорах Швеції з Хмельницьким та Ракочием. Між козаками бачимо його лишень коротко перед смертю Хмельницького (черв. 1657). Тим самим відпадає *moderujący wpływ* Немирича на Х-ого.

Усі ті шляхтичі були православні, і навіть є сліди, що ще перед повстанем польська шляхта, що прийшла з чисто мазурських сторін, приймала грецьку віру. Релігійність гетьмана не була дуже то щира, байдужність до церкви проявлялась була від давна в козацтві. Інше діло — церковна справа для політичних цілей.

В другім розділі автор розказує про двірську етикету і аудієнції чужих послів. Тут видно не велику, але певну дикість. Причина сьому між иньшим тота, що всі важніші справи мусіли обговорювались публично перед „чернею“. До того прийшли дикі, нападисті звичаї самого гетьмана. Погані привички Богдана під кінець життя не виступають так остро; ми знаємо напр., що переговори з Бєнєвським велись спокійно. Розказавши так усю обстанову чигринського двора,

автор задержує ся ще на особі самого гетьмана, завдаючи собі питань: чи се був нормальний чоловік? І відповідає, що се був рід вироджений, хоробливий, знаний в науці під назв. „хронічного алкоголізму“. Але сего автор, розумієть ся, не підпер ніякими доказами. Далі автор приписує Х-ому брак організаційних спосібностей. Нам здає ся, що воно не так; правда, Х-ий нічого не збудував, бо його організаційний талант — майже виключно військовий, а який він був великий, се видно з того, який нелад запланував на Україні після його смерті. Се було нещастє для України, що по 1657 р. не було чоловіка хоч би в приближенню такого як Богдан.

С. Томашівський.

Collectanea ex archivo collegii historici — Archivum komisji historycznej т. VII (Editionum collegii historici Academiae lit. Crac. N 54), Краків, 1894 с. 478.

В сїм (останнїм) томї Архива краківської академії має для нас спеціальний інтерес історія Чуднівської кампанії 1660 р. (Bellum Polono-Moschicum ad Czudnow), видана дром В. Чермаком з рукописи бібліотеки Осолінських у Львові і досі не звїсна (с. 1—54). Автор і час написання невідомі; видавець з комбінації ріжних обставин приходить до гадки, досить правдоподібної, що ся історія написана була невдовзі по кампанії якоюсь особою, добре обзнайомленою з сими подїями і близькою маршатку Любомирському, герою сих подїй, може на його жадання. Історія, написана досить порядною латиною, досить простора, дає багато подробиць і деякі нові відомости — напр. про виражений Шереметевим на Волинь передовий полк Вертелецького, побитий під Межиричами (волинськими — автор хибно приточує се до Межирич в пов. Радзінським), про відступлення Шереметєва, про битву з Хмельниченком під Слободищами і пертракції з козаками. Одним словом нововидана історія становить користвий додаток до досить багатї мемуарної літератури про Чуднівську війну.

Крім того в томї видруковано устави про ціни річей м. Варшави з пол. XVII, справді цікавий для історії культури материял; менш шасливою здаєть ся мені гадка — надрукувати просторий (с. 269—478) виказ людности в краківській єпархії з р. 1787 — реєстр осад з сумаричним означеннем числа католиків і не-католиків: стільки прецінь є далеко цікавійших люстрацій і інвентарів навіть і з тих часів!

М. Г.

Д. И. Эварницкій — Исторія запорожскихъ козаковъ, 1686—1734, т. 3, Спб., 1897 г., ст. 646.

Нова праця д. Еварницкого складаєть ся з передмови, двадцяти одної глави й додатків.

В передмові автор зазначає предмет своєї студії — політична історія Запорозців з 1686—1734 р. — і ті жерела — головним чином архівні — якими він користувався: се московські архиви міністерства загран. справ, мін. справедливости, головного штабу і інші. Студія дуже дрібно поділена на глави, через те ми обмежуємося загальним оглядом її змісту.

Подавши коротенький погляд на тогочасний політичний стан Турції, Польщі та Москви, автор характеризує в загальних рисах відносини до Москви, з її ідеєю державної централізації, Запорожців, як заступників індивідуальної самостійності і військових вольностей. Сю загальну характеристику він ілюструє, так сказати, рядом фактів, розкладаючи їх по рокам.

З одного боку ми бачимо, як Запорожці служили московському урядови, будучи на сторожі на границі з Татарами, даючи важні звістки про їх то гетьманови, то в Москву, то беручи участь в війнах Москви то з Татарами (1 і 2 похід на Крим) то з Турками (похід на Тавань) то з Шведами. Тут автор подає цілу кореспонденцію Запорожців з московським урядом, показує коли і хто з Запорожців їздив в Москву яко посланець, які хто подарунки одержав.

З другого боку показується, як Москва старалась втручатись в внутрішні справи Запорожців, в їх відносини до сусідів (Татар і Польків), пильнувала через своїх посланців а більш через гетьмана всяких з'явищ в Січі, хочаби стати твердою ногою в Запорожжі, будувала твердині (на Самарі і проти самої Січі — кам'яний замок), щоб більше до своїх рук прибрати Запорожців; як Запорожці боронять свої вільности й права, як бунтують проти Москви і на решті — пристають до Шведів, переходять під Турка, але тут жалкують за життям в Чертомлицькій Січі і знову вертають ся під Москву (1733). Тут автор подає багацько листів, грамот гетьмана до Запорожців та їх до гетьмана і до російського уряду, аби дозволив вернутись на старе місце.

Такий зміст праці ш. Еварницького: як бачимо, чи малий час життя козаків він обіймає і чи мало подає про його звісток. Вже в передмові видно, що автор використав багацько архівного матеріалу, який доставив силу звісток про справи Запорожців. Вкажемо на цікаву переписку їх з гетьманом Мазеною та на переписку з російським урядом після 1709 р. В сих листах і грамотах знаходимо чи мало рис і для характеристики внутрішнього життя Січовиків. Матеріяли подають певні звістки про мало звістний церковний побут Січі XVII віку, про будовання церков в Січі коштом гетьмана, про його жертви на січову церкву (гл. 7). Видно, що Запороже дуже було бідне самими найпотрібнішими запасами для життя (борошно, шовно, горілка) і для військової справи (дерево, залізо, порох,

гармати й иньше); все се Січ одержувала з України, де були в неї деякі доходи (дохід з переволочанського перевозу 12 т. кар., борошно, зимівля коней). Взагалі все листування Запорожців з царем і гетьманом дає читачеві вражіння, що Запорожці в ті часи були похожі як не на старців, то на людей, від яких тільки і чуть: дайте нам того то сього. Таке економічне життя Січі показує, що їй тільки можливо було жити війною; а як Москва не допускала її до сього, то мусіла пильно дивити ся в руки царські і випрошувати всякі подарунки. Звернувши на се увагу, трудно зовсім згодити ся з тими істориками (як Марковин, або й сам д. Еварницький), які знаходять у Запорожців після смерти Сіркової упадок ідеалізму і взагалі моральности громади, що дуже кидає ся тільки на гроші.

Цікаві звістки подають знайдені автором меморіяли про життя Запорожців під Турком і особливо цікаве листування їх з російським урядом, аби дозволив повернутись на стару Січ. По сьому листуванню можна слідити, як зародилась і як розвивалась ідея переходу під російський уряд, і тут автор подає чимало нового. Не менший інтерес має і записка уложена за кошевого Малашевича: „Сколько лѣтъ войско запорожское низовое подъ протекціей крымскою мѣшало и въ какихъ мѣстахъ кошемъ или сѣчью сидѣніе имѣло“ (стор. 590—591).

Ся записка, що уложена самими Запорожцями про факти добре відомі укладчикам, має значну вагу і може роз'яснити суперечні спірні питання, де, коли і якій час сиділи Запорожці кошем після зруйнування Чертомлицької Січі (1709 р.). З записки видно, що після Чертомлицької Січі вони сиділи кошем в Олешках 19 років, потім 4 роки в Старій Січі, 4 роки в Кам'янці, відтіля піднялись до Базовлука і 31 марця 1734 р. осіли на Підпільній. На підставі цієї записки автор поправляє помилки деяких істориків (Костомарова, Б. Каменського) про Олешківську та Кам'янську Січ (591 нр. 3), але ж не говорить, чи сам він відрік ся від того, що говорив про се питання в 1-шій томі своєї історії (стор. 157 і д.).

Таким чином бачимо, що зміст праці багатий звістками про життя Запорожців. Але се ще не дає читачеві права думати, що праця д. Еварницького подає дуже багацько зовсім нових історичних даних, не звістних до сього часу матеріялів і наукових висновків. Автор ішов по протертій і утоптаний дорозі, яку показав багацько раніше небіщик Костомарів своєю монографією: „Мазепа й Мазепинці“. Тут Костомарів дотикав ся тих же предметів, що й д. Еварницький (відносини Мазепи до Запорожа, запорозька політика і внутрішній стан її) і користувався архівами загранич. справ, справедливости, актами державного архіву (сього нема у Еварницького) і рукописами імпер. публич. бібліотеки (сього те ж нема

у Еварн.), тільки не користав з архиву коронного скарбу в Варшаві (ним користував ся д. Еварницький). Напр. див. у Еварн. стор. 48, 84, 86, 88, 113, 116—118, 135—138, 155—157, — про се ж саме говорить і ті ж самі цитує і Костомарів стор. 17, 46—48, 84, 77 і прим., 88—89, 88—91, 95—97, і д.). Але як Костомарів говорить про Запорозжів тільки те, що дотикалось так або инакше до головного предмету его студії — Мазепи, то справедливість примушує сказати, що у Еварницького, в спеціальній студії над історією Запорозжів про деякі їх справи говорить ся повніше, ширше і подають ся нові звістки (див. напр. 7, 15 і особливо 19—21 гл.). Шкода тільки, що в останніх главах своєї студії не ужив важного жерела про життя козаків 1709—1733 р. — се материялів, використаних в Історії Нової Січи Скальковського; як би автор звернув на неї більше уваги, то певно деякі його замітки не мали б вже місця¹⁾.

Таким чином що до жерелової праці д. Еварницького, то треба подякувати ему за пильно зібрані друковані вже материяли і подані архивні. Тепер подивимось, як на підставі сих жерел студіює автор? Не можна не пожалкувати, що автор пише тільки політичну історію Запорозжів. Хоч він в передм'єві до 1-шого тому своєї історії (стор. V) і обіцяв ся в другому і третьому томі викладати політичну історію, але ж, ми думаєм, ніхто не назвав би его не консеквентним, як би він подав коротенький огляд внутрішнього життя січовиків хоч на підставі тих випадкових і розкиданих по всій студії відомостей, з яких можна дати гарний малюнок церковного і економічного життя, бо тепер автор мав про се більше звісток, ніж як писав свій перший том історії.

Та й студіюючи політичну історію Січи, автор дуже залежить від сирого материялу; він, неначе який мемуарист, викладає історію по рокам, місяцям і навіть дням, не роблячи загальних оглядів, вдаючись в зайві подробиці. Напр. автор докладно оповідає, які будинки були збудовані московським урядом в Новобогородицькій кріпості (стор. 21—27, і не раз — 37, 38, 58—59, 72, 131, 134 і багато инч.). Говорить автор мовою документів XVII віку, приводить їх уривками, а найчастійше цілком. Се можна б ще простити автору, коли б се були ще не оголошені друком материяли, а то вони давно звісні (стр. 116—118 — порів. у Костомар: Мазеп. і Мазеп. 16, 77, 88 і 89 прим. Еварницький 363 —

¹⁾ Стор. 561 прим. 1 і 2: про грамоту цариці 1733 р. Запорозжам він говорить: „въ подлинникъ мѣсто для имени и фамиліи кошевого оставлено свободнымъ“. Се у автора був брудьон, а у Скальковського (т. II, 52), що мав під руками архив січовий, просто показане ймення і фамілія кошового (Іван Малашевич).

у Б. Каменського *Источники* т. II ст. 56, *Еварницький* 467—479 — теж саме у Б. Каменського *Источн. II*, 245 і д., *Маркевича*, *Костомарова* і ин.; *Евар.* 135—138, 155—157, коротше і яснійше у *Костом.* 88—91, 95—97). Через се мова студії дуже важка і сама студія здає ся для читача дуже нудною. Часом автор дотикає ся таких предметів, які не мають ніякого звязку з предметом студії і навіть сам автор не ставить в якісь звязки з темою студії. Напр. він так говорить: „від часу смерти славного кошового отамана Сірка, протягом 15 літ (Запорожці) не вчинили крім двох-трох походів ні одного вартого справжніх лицарів учинка. Серед Запорожців не було в ті часи ні одного чоловіка з таким генієм вождя, який мав кошовий Сірко. Був, правда, на Україні в ті часи славний своїми вчинками полковник Палій...” — і говорить про его діяльність в правобічній Україні, її колонізацію, дає біографію Палія, его відносини до Мазепи і инче (стор. 213—215, див. 217—218).

Через те, що автор втручаєть ся в питання, які не дотикають ся його теми, кладе один факт на другий, вдаєть ся в безпотрібні подробиці, читачеві дуже трудно пильнувати розвою теми, так що часом приходить ся себе питати, про що говорить автор. Здаєть ся, що в перших главах автор більш цікавить ся Мазепою, ніж Запорожцями. Такі способи студійовання перешкоджають читачеві зрозуміти і деякі висновки автора, напр. про відступлення Запорожців від царя в 1709 р., характеристику кошового Гордієнка, про що, додамо, автор себе повторює (стор. 389 і 593). Як би автор протягом всеї своєї студії аналізував відносини Москви до Запорожців, то факт 1709 р. був льогічним висновком сих відносин і ідеалів Запорожців і не треба було б дуже застановлятись над його виясненнем (хоч і по тім всім все таки не дуже його вияснено). На наш погляд, авторови треба було звернути увагу ще й на те, що Січ була зборищем всяких людей, незадоволених московськими порядками на Україні, і сі люде оден другого підбивали воювати проти московського царя. На чолі сеї партії стояв Гордієнко, правдиву характеристику його подає й автор. Гордієнка він протиставляє Мазепі, котрого дуже ідеалізує (стор. 356—390), в чому розходить ся з Костомаровим (Мазепа і Мазепинці стор. 595 і д.), і докоряє його за непризнання Мазепи ідеальним діячем українським, а егоїстом.

В додатках подані материяли до II тому історії, які були оголошені або знайдені самим автором після виходу в світ II тому: з XVI т. *Записок академії наук* про Підкову, лист старшого запорозького Васселовича (надрук. в Київ. Стар. 1893, X), про Запорожців, що ходили з Владиславом IV під Смоленськ; знайдені в Варшаві в архіві коронного скарбу при казенній палаті документи про посольство Сіркового сина в Варшаву

1679 р., про відносини Запорозжців до Яна Собеского в 1684 р., а також і перекази про Сірка, записані автором в 1896 році. Додано покажчик імен і два малюнки: Запорозька Січ на Підпільній з історії Брікпера і печатки запорозького війська і окремих куренів січових з музею кубанського війська.

Зазначені нами немілі сторони праці д. Еварицького, на котрі вказувала критика ще раніше (Записки т. IX), по часті залежали від того, що автору прийшлося працювати над мало обробленим матеріалом; не можна в усякім разі не подякувати йому за працю в мало освіченій області української історії, за зібрані до купи матеріяли, бо все таки наше знання Запорожжя трохи рушило наперед. II.

А. Лазаревській — По поводу ста лѣтъ отъ смерти графа П. А. Румянцова (Кіевская Старина 1896 XII стор. 374—394).

8 грудня 1896 минуло сто років від смерті славнозвісного полководця та адміністратора з часів Катерини II. Для нас він інтересний не своїми воєнними ділами, а адміністративними, бо по знесеню гетьманського уряду (1764) його поставила цариця Катерина II на переді адміністрації України, і ему припала роля до решти збільшити автономію України та порівняти її з иншими провінціями держави. Отсе й спонукало д. Лазаревського, в столітні роковини его смерті, подати деякі риси з діяльності его на Україні. Запримітимо деңчо з того.

Указом 10 ноября 1764. заложено малоросійську колегію і президентом її іменовано гр. П. А. Румянцова. В інструкції, даній ему при тій нагоді, Катерина II підносить природні багатства України, але нарікає, що Росія має з неї малі користи, що там закоренили ся всякі непорядки, через мішанє військової і горожанської управи, неясности численних чужих кодексів, над'уживаня численних фальшивих привілеїй, перехід селян з місця на місце. Далі каже Катерина, що народ є лїнний до всяких користних робіт і ненавидить Росіян, і поручає на перед усього звернути увагу особливо на заборону рілляникам переходити з місця на місце і виготовити плян „какимъ образомъ новую во всей Малороссіи ревизію учредить“, а головню усунути антагонізм між двома народностями, що об'ясняє цариця особливо діяльністю старшин. Через те вона радить Р-ву прихилити до себе нарід справедливим, ласкавим, безкористним поведженем, щоби тим усунути его з під злого для московського уряду впливу українських старшин, аби він побачив себе заступленим від над'ужить старшин — „малых тиранів“, як зве їх Катерина II.

Ця інструкція показує ясно політику Катерини супроти України і те, як сильно ступала цариця в сліди своїх попередників в *divide et impare*, а рівночасно вона дає найкраще свідомство автономічним змаганням старшин Українців, що незабаром і були виявлені конкретно в звістних постулятах предложених „комісії уложенія“ 1767 р.

Зараз на початку своєї діяльності, в вересні 1765 р. поручив Р-ов малор. колегії перевести генеральну опись України. Між иньшими в се перша така опись всего оподаткованого населени України, бо тут було показане рухоме і нерухоме майно людей. Головний результат описі був той, що вона притвердила приналежність осіб до певного стану докладнійше ніж попередні ревізії.

Приглядаючись дальшій діяльності Р-ова, д. Л. ділить її на 2 періоди: I до заведення губерній 1782 р. і II по заведенню намісництва. В I періоді форми нової управи були дуже подібні до попередніх: Р-ов заступав собою гетьмана, а колегія генеральну канцелярію. Р-ов мав при тім план — полекшити народний побут і поліпшити суд; він замінив натуральні повинности для заквартированого на Україні війська на квартальний грошовий збір і для того установив комісарів, які крім збору тих грошей мали товаришувати військам при переході і боронити нарід від обид. Що до суду, то Р-ов місто виборних на 1 рік від полків членів іменував 1767 р. сталих членів в генер. суд і дав їм пенсію. Ті дві реформи дали добрі результати. 1767 р. з причини над'ужиття при виборах в сотенну старшину Р-ов видав розпорядження, аби кандидатів в сотенну старшину вибирала полкова старшина разом з сотниками і представляла їх Р-ву до затвердження. Але д. Л. не знає випадку, деби Р-ов виступив в обороні народа від „малих тиранів“. Взагалі відносини єго до селянства неясні. Він сам швидко зістав властителем численних маєтків на Україні, а як він був скупий і користолюбний, то тим труднійше було єго становити супроти малих тиранів, бо він сам став старшиною-володарем. З другого боку придбання маєтностей на Україні зблизило єго більш до місцевих інтересів і тим пояснює д. Л. факт, що підручних своїх помічників Р-ов вибирав з місцевих людей.

Головну свою місію: заведенє на Україні рос. порядків сповняв Р-ов не спішучи: губернії уставлено вже 1775 р., а заведено в житє лише 1782. Таким робом більш 17-ти років Р-ов правив на Україні як би по давним порядкам. Так приготував він край до заведення намісництва, шляхотством і чинами приєднавши за 17 років малих тиранів, і успіх реформи був забезпечений. При тій нагоді багато урядів замістив місцевими людьми, чим зискав сторонників для реформи. Автор підносить лагідне поступованє Р-ова в часи, коли спротивленє властї було суворо каране. В II періоді Р-ов лише спокійно слїдив за ходом адміністрації,

з того часу не знаєм его важніших розпоряджень що до управи Україною.

З сього огляду автор виводить, що до України Р-ов був прихильним і заслугує доброї пам'яті. Се досить трудно погодити з тим пляном, який переводив Румянцов що до України; хоч би робив він се делікатно, зручно, місцевими силами і з певними симпатіями до краю, від того сей плян не перестає бути в великій мірі шкідливим для него.

В додатку подано: 1) Лист П. Ст. Мецкерского до гр. П. Р-ова з р. 1769 і 5 листів Р-ова до генер. писаря В. Г. Туманського з рр. 1771—89. *Д. Коренець.*

~~Stanislaw Schnür-Pepłowski~~ — Galiciana 1778—1812. Львів, 1896, ст. 164 (Відбитка з „Przewodnika naukowego i literackiego“ 1895 р.).

Автор подає зміст описів Галичини (з Буковиною), що є в працях отсих писателів: . . .

1) Каросі: *Reisen durch verschiedene pohlische Provinzen mineralischen und andern Inhalts*, von Johann Philipp v. Carosi, Липськ, 1781—1784, 2 томи. (Каросі обїхав західно-південні польські провінції в рр. 1778—1780).

2) Фр. Краттер (молодший): *Briefe über den itzigen Zustand von Galizien. Ein Beitrag zur Statistik und Menschenkenntniss*. Липськ, 1786, 2 томи.

3) Автобіографія Генриха Готфрида Бретшнайдера (H. G. Bretschneider), опублікована в 1816 р. проф. Meusel-ем у книжці п. з. *Vermischte Nachrichten und Bemerkungen historischen und literarischen Inhalts*, і в 1818 р. в книжці *Historische und Literarische Unterhaltungen* (автобіографія Бретшнайдера доведена тільки до 1757 р.); далі — книжечка Бретшнайдера п. з. *Papilloten*, видана без'іменно в 1769 р. і его листи до берлінського книгаря Фридр. Ніколаї, видані в 1817 р. Л. Ф. Г. Гекінгом (Göcking).

4) Бальтасар Гакет: *Neueste phisikalisch-politische Reisen durch die Dacischen und Sarmatischen oder nördlichen Karpathen*, von Baltazar Hacquet. Нюрнберга, 1790—1796. Чотири частини. В першій частині є справа з подорожі автора в 1788—89 рр., у другій (що вийшла в 1791 р.) справа з подорожі в 1789 р., у третій (вийшла в 1804 р.) справа з подорожі в 1791—93 рр.

5) Іосиф Попер: *Bemerkungen auf einer Reise von der Türkischen Gränze über die Bukowina durch Ost*

und West Galizien, Schlesien und Mähren nach Wien, von Joseph Rohrer — Відень, 1804. Їго ж: Versuch über die slavischen Bewohner der österreichischen Monarchie (книжочка, Відень, 1804, анонімно) та Versuch über die jüdischen Bewohner der österreichischen Monarchie (Від. 1804).

6) Самуїл Бредецкий: Reisebemerkungen über Ungarn und Galizien, von Samuel Bredetzky, Відень, 1809, 2 томи; єго ж: Historisch-Statistischer Beytrag zum deutschen Kolonialwesen in Europa nebst einer kurzen Beschreibung der deutschen Ansiedlungen in Galizien, Берно 1809. Їго ж статі в польській „Gazecie Lwowskiej“ (1811—1816): „O płodach natury i kunsztów w Galicyi“ (1811, при 11—14, в додатку), „Wody Galicyjskie“, „Rzut oka na strukturę ziemi galicyjskiej, Góry Galicyjskie“, „O przemyśle i gospodarstwie wiejskiem w Galicyi, tudzież o środkach podniesienia onych że (1816, при 84—90).

Праця д. Пепловського, не вважаючи на совістність і талантовість автора, се щось єдине в своїм роді. Вона не може служити як жерело для історії Галичини, бо історик якої небудь із галицьких справ і тим більше цілості їх неминуче мусить обернути ся до самих наведених висше творів, тим більше, що д. Пепловський багато минув, особливо те, що єму, як Полякови, не подобало ся в творах німецьких авторів, ворожих історичній Польщі (про польську шляхту, латинське духовенство і т. н.). Через те не можна, по праці д. Пепловського, подати й точного змісту обговорених ним праць, ані навіть наводити уступів, до слова ним поданих, бо прийшлося би перекладати з перекладу, не з оригіналу. Для історика Галичини, праця д. Пепловського цінна тільки яко вказівка, де шукати печатного матеріялу, і єї добре мати в руках і тому, хто захоче подати для Русинів зміст наведених висше творів, бо д. Пепловський користує ся ще й иньшими, дрібнійшими сучасними статями, котрі й наводить, тай дає деякі критичні замітки про праці наведених авторів.

З другого боку, праця д. Пепловського не написана й так, аби нею міг користувати ся загал письменної публіки. Се не є цільний образ Галичини за 1778—1812 рр., поданий хоч би тільки на підставі наведених висше творів; се виклад змісту тих творів, одного по одному, з повторіннями і без критичної провірки, котрі дати правдиві. Се собі газетні фелетони (частини праці д. Пепловського і були печатані м. і. в Dzienniku Polskim), що можуть інтересувати пильніших читачів що-

денних газет, тай то без глибшого сліду на них, або навіть просто як анекдоти про Галичину кінця XVIII і початку XIX ст. З того ясно, що праця д. Пепловського написана по правді для дуже тісної та якоїсь неозначеної публіки — хіба для тої, що інтересує ся історичними звістками про Галичину, але не має змоги користувати ся працями, резюме котрих дає д. Пепловский. Як і ся публіка зможе покористувати ся звістками добутиими з праці д. Пепловського, — сказати важко. А се все дуже жаль, бо в більшій частині звістки подані в праці д. Пепловського, самі по собі дуже цінні тай ріжносторонні.

Для читачів наших „Записок“, із праці д. Пепловського варто дати звістки про авторів зрезюмованих ним праць, хоть і тут мусимо висловити жаль, що ш. автор не скрізь подає жерела тих звісток. При тому ми подамо з де-більшого загальний зміст праць тих авторів.

Іоган Филип Каросі підписав ся на своїм головнім творі капітаном на службі Річи посполитої і директором гірництва. Родив ся в Долішніх Лужицях, учив ся в липській академії і був почетом членом корол. пруського природничого товариства у Берліні. Капітаном став у полку литовського гетьмана, а рівночасно доглядав корол. мінералогічну колекцію. Через приязнь з Каролем Петерсом, географом Станіслава Августа, автором мапи польського королівства, був запрошений в 1775 р. едукативною комісією зложити підручник для натуральних наук, що він і зробив у купі з надворним радником Дюбоа (Dubois) і за що дістав нагороду в 200 дукатів. Каросі був те ж членом варшавського Фізичного товариства, де спізнав ся з Августом гр. Мошиньским, що зарекомендував его польському королеви і той післав его в наукову подорож по західно-південних провінціях польської Річи посполитої. Головна ціль тих подорожей була — вишукати місцевости, де би можна зробити копальні соли; через те автор переважно студював покинені копальні олова, міді, заліза, — на що д. Пепловский не звертає уваги! Перед описом сеї подорожі, в 1777 р. Каросі видав у Дрезні французьку брошуру п. з. *Essai d'une lithographie de Mlocin* — опис польських закам'янілостей з номенклатурою Ліннея. Тут автор говорить м. і. про піднесенє добробиту селян. Від 1780 до 1785 р. Каросі жив у Могилі під Краковом, де шукав соли і написав та видав у Кракові, в 1783 р. брошуру п. з. *Sur la génération du Silex et du Quarz en partie*.

Фр. Краттер родив ся в Обердорфі, у Швабії, студював філософію й теологію і в Відні скінчив права, тай приїхав у Львів шукати хліба. Тут брат его, Ігнатий, мав винний шинк. Фр. Краттер приняв зразу місце приватного офіціаліста в дирекції побору кошерних податків від Жидів і старав ся здобути катедру права в новозаложенім

університеті у Львові, та єму відмовили. Тоді вийшов перший том єго листів, де дуже критикує ся львівський університет, професори й публіка. Книжка наробила страшного гвалту і раз на все замкнула перед Краттером дорогу до професури в університеті. Галицька губернія так рекомендувала єго: „Краттер покрит ся нечестю опублікованем пасквільних і брехливих Листів про Галичину, що кидають зле світло на єго думки й характер та стягають на него ненависть народа (звісно, шляхти!), то й не можна єму повірять обовязків публичного професора“. Як бачимо, історія в Галичині давня і звичайна... (Завважаємо, що автор Листів про Галичину показав себе ярим йосифіністом, себ то ненавистником шляхти й духовенства. Він напр. радив повідбирати лат. духовенству богаті доходи і обернути їх на основанє провінціальних театрів, під доглядом держави, і т. и. *Unde irae.*). Опісля Краттер трохи „споважнів“. Він став письменником, що складав поеми, романи, статистичні розправи й театральні штуки. Найкрасша з остатних — *Мариєнбургська Дівчина*; єї довго грали усі німецькі тай польські сцени. В 1811 р. Краттер заложив першу політичну часопись у Галичині — *Gazetę Lwowską* (по польськи), котру редагував дуже гарно і котра через те пішла широко й заповнила єму хліб. Газету підпирало й галицьке правительство, заїєвнивши їй платні анонси. В додатку до газети печатано важні економічні й статистичні статі про Галичину — зараз першого року порушено навіть скасованє панщини і скасованє посесорів і т. п. В 1812 р. єю газету Краттер став видавати і по німецьки п. з. *Lemberger Zeitung*, куди почали писати й університетські професори. Доповненєм до обох видань були *Rozmaitości*, założeni в 1817 р. одноіменником і свояком автора Листів про Галичину — Йосифом Краттером (старшим), що до р. 1823 був редактором *Rozmaitości*. В остатних, як знаємо, писав і Зубрицький, що подав тут кілька руських народних пісень. В 1819 р. Краттер узяв до купи з Яном Камінським львівський театр, котрому зразу вело ся добре, бо уряд давав субвенції 20.000 злр. у рік, за будинок директори платили коло 1000 злр. у рік, а до того брали десятину доходів з усіх видовищ у Львові. Від р. 1820 Краттер вів театр сам. Умер у Залізній Воді піді Львовом, де остатним часом жив. У своїх Листах про Галичину Краттер, після університету, пише про нормальні школи в Галичині (котрі дуже хвалить), про галицьку шляхту, міщан, селян, священників (особливо руських по селах), про монастирі, Жидів, кольонізаційну урядову політику в Галичині, фабрики, копальні соли, склади збіжа, худобу, торгівлю галицьку, лихву, дороги, гал. законодавство, урядників і т. и.

Проти сих Листів вийшла у Відні 1786 анонімна книжка п. з. *An Kratter, den Verfasser der Schmähbrieft über Galizien.*

Г. Г. Бретшнайдер родився 6 марта 1739 р. в Гера (Gera), батько його був офіцером війська пруського і саського; наш автор не получив дома ніякого виховання і вже в 14-ім році пішов до війська, до Брильвського полку, що стояв у Пасічній; в семилітній війні бився в рядах то саських, то пруських, був узятий Французами в неволю, потім получив цивільне місце в службі насавсько-унсінгенській, оженився, образувався сам і вибився на писателя, втратив місце, бурлакував довго по Англії, Франції, був посланий французьким урядом як агент у Німеччину, потім прийняв від барона Гебнера уряд заступника начальника округу в Банаті, далі став цісарським радником і бібліотекаром університетської бібліотеки в Пешті, та мусів виносити ся з Пешту через своє вільнодумство і 1784 р. цісар Йосиф II іменував його бібліотекарем університету, що власне отворяв ся у Львові; книжки для тої бібліотеки Бр. привіз із Відня сам. В р. 1790 умер протектор Бретшнайдера цісар Йосиф II, він став ненавистний і врешті в 1801 р. єму дали відставку з титулом надвального радника і платою 700 злр. у рік. Умер 1 листопада 1810 р.

Примір Бретшнайдера, як і Краттера, показує, які люде брали верх у Галичині в часи її прилучення до Австрії. Тих людеїв Поляки дуже не любили, вони й доси, не виключаючи й д. Пепловського, вважають їх авантюристами й т. п., а все-ж таки ті люде вносили в Галичину жите, вільнолюбні думки тай ширші погляди.

В виписаних горі писанях Бретшнайдера є дещо звісток про иньших тодішніх діячів у Галичині, і через те вони можуть придатись історикови. В 1790 р. Бретшнайдер написав і видав у Варшаві брошуру п. з. *Antwort eines polnischen Edelmanns in der Republik an seinen Freund in Galizien auf die Anfrage: Was von einer Vereinigung Galiziens mit Ungarn zu halten sei* — проти сполуки Галичини з Угорщиною, що бажала і польська шляхта. Та ся брошура пропала.

Балтазар Гакет родився в Le Conquet, у Бретані, 1739 р., учився в Rennes, Pont à Mousson, де став доктором філософії, потім у Монпельє й Парижі, де слухав медицини. В семилітню війну був лікарем в австрійській армії, потім старшим хірургом військового шпиталю у Празі і тут своїми науковими працями звернув на себе увагу Фан Светена, по рекомендації котрого став професором анатомії й хірургії в люблянській лицей, відки в 1788 р. його покликано до Львова яко професора натуральних наук для медиків. Тут був до 1805 р.; потім його

перенесено до Кракова, де вибув 5 років, після того сам узяв відставку і оселив ся у Відні, для наукових праць. В 1815 р. переніс ся в рідні сторони.

Гакет був солідним ученим і бистрим та й совістним обсерватором. Він що вакацій ходив пішки по Галичині, Буковині й т. и. і оголошував свої досліди в мовах німецькій, французькій та латинській. Про совістність его студий свідчить хоть би те, що він навчив ся і по польськи і по руськи.

В наведенім висше творі Гакет звертає увагу на все чисто, що може інтересувати історика нашої Галичини й сусідних країн: на старі будинки, мінерали, усякі жерела, людей, їх будинки, церкви, малюнки, ношу, звичаї, хвороби, усякі порядки, державні, колонізаційні й т. и. (при тім не одно і критикує остро) і показує дуже гуманні погляди що до селян (він те ж був йосифініст). У Галичині й Буковині Гакет відвідав та й описав Скалу, Заліщики, Улашківці, Бучач, Нижнів, Городенку, Снятин, Чернівці, Радівці, Сучаву, Пугну, Сучавицю, Солку, Гумору, Арбосу і т. д. і т. д. Між иньшим він перший описав і старобрядців на Буковині. Далі описані Кути, Косів, Пістинь, Уторопи, Яблонів, Печеніжин, Коломия, Ланчин, Делятин, Надвірна — звертає скрізь увагу на копальні соли (котрі описані ще докладніше, в II т. з 1789 р.); Станіславів, Калущ, німецькі колонії, Галич, Жидів.

У II т. Мандрівок Гакета писано найбільше про сторону Хотинську, Вальню та Семигород. Про Галичину є тільки в початку і в кінці тому. Тут Гакет описує Медуху, Золочів, Броди, Зборів, Мельницю, Терембовлю, Микулинці, Чортків. Описи сусідних Галичині сторін дуже важні тим, що тут Гакет описує їх торгівлю з Галичиною.

III т. Мандрівок посвячений головню етнографічному описови Галичини, починаючи від Галича і далі на Гуцульщину, де описано навіть весілля... Потім описані фабрики заліза в Мізуні, Сколім, Смільній і т. и. Та про се все ми ще сподіємось написати по самім творі Гакета.

Йосиф Рорер родив ся в 1769 р. у Відні, тут скінчив школи, був зразу державним бухгалтером, потім урядником поліції. Яко комісар поліції прийшов у 1800 р. до Львова і в осени 1802 р. та зимі 1803 р. обїхав Буковину й Галичину, від мултанських границь до Бялої. (У Львові був і другий Йосиф Рорер — радник губерніяльний і директор поліції). Опис сеї мандрівки, що вийшов 1804 р., та статі про австрійських Славян і Жидів забезпечили ему катедру в лицей лїввівськїм по карному праву, статистиці та австрійським державним законам. До 1828 р. він викладав політичні науки; того року его увільнено від професорства, через сухоти, і він переселив ся у Відень, де й помер 21 вересня т. р.

Рорер написав чимало статистичних праць. Їго опис Буковини й Галичини і тепер важний для статистика та етнографа тих країн, тим більше, що вони писані безсторонно. Рорер описує людність Буковини й Галичини усіх народностей, ріки й инші води, жерела, худобу, — одним словом усю людність, натуральні багатства, їх працю, культурні інституції й т. и.

Рорер написав і видав у Відні 1804 р. ще дві важні брошури: *Versuch über die slavischen Bewohner der oesterreichischen Monarchie* та *Versuch über die jüdischen Bewohner der österreichischen Monarchie*. В остатній є цінні дані про галицьких Жидів.

Самуїл Бредецкий родився 18 марта 1772 р. в Deutsch-Jakóbjan у сароській повіті на Угорщині, вчився в євангелицькій гімназії в Oedenburg-у, потім у єнській університеті, де слухав Фіхте, Грісбаха, Ленца й Шіца, тай студіював теологію, філософію і природні науки. Тут іще яко студент працював у мінерально-існнм товаристві, потім вернув ся до рідного краю і став учителем міської школи в Еденбурзі. В 1802 єго покликано на катехита в Відень, 1804 р. він став проповідником євангелицької громади у Кракові, а в р. 1806 став євангелицьким пастором у Львові тай суперінтендентом усеї провінції. Се був незвичайно образований чоловік; писав чимало по німецьки в *Annalen der Literatur und Kunst in dem österreichischen Kaiserthume* (що виходили у Відні), в *Praktische Bibliothek*, *Hesperus* і в єнайській *Literaturzeitung*. Частина єго праць, про Галичину, друкувала ся і в польськнм перекладі в *Gazecie Lwowskiej*, де Бредецкий був співробітником. Умер 20 мая 1812 р., на 40-ім році життя.

Праці Бредецкого про Галичину тим ціннійші, що він не обмежував ся описом того, що було, на підставі власного нагляду і урядових актів, — але й дбав про піднесенє в Галичині господарства, фабрик, торгівлі і т. п. Бистроумність єго видно буде з того одного, що він добивав ся заведення одної міри й ваги, — справи незвичайно важної в Галичині, де в тім згляді здавна панував справдеший хаос. У книжці про німецьку колонізацію в Європі Бредецкий говорить тільки про німецьку колонізацію в Галичині — дуже цінний причинок до історії культури в Галичині. Бредецкий лишив у рукописі працю п. з. *Statystyczno-geograficzny podręcznik dla Galicyi*, — та ся праця, на жаль, пропала.

М. II.

Къ столѣтнему юбилею. Одесскій кафедральный Преображенскій Соборъ. Историческое описаніе съ при-

ложеніємъ четырехъ фототипій — свящ. С. Петровскаго, 1894 р.

Отсе виданне нічим не різнять ся від звичайних юбилейних книжок, що друкують ся з можливою для провінціонального виданя розкішю. Як водить ся в подібних випадках, зміст книжки складаєть ся з історії, що кінчить ся описом теперішнього стану юбилейного пам'ятника. Історію собора автор викладає в звязку з описом тих подій, свідком котрих був сей собор за своє столітнє істнованне. А як собор існує майже від часу істновання м. Одеси (27 мая 1794 р. виданий указ про поставленне міста й порта на руїнах турецько-татарської кріпости Хаджибея, а заснованне собора було 22 серпня 1794 р.), — то розбирана книжка взагалі дає доволі живо написану історію зверхніх подій м. Одеси; та ся історія зложена на підставі жерел, добутих із других рук, і через те викладати її ми не будемо. До зверхніх вартостей книжки можна віднести чотири не злі фототипії, що показують собор у кількох видах. Д.

А. И. Алмазовъ — Къ исторіи молитвъ на разные случаи. Запѣтки и памятники (Лѣтопись Историко-филологическаго Общества при Новороссійскомъ Университетѣ, VI, стор. 380—432).

Недавно ще, в рецензії на працю К. Потканського „Postrzyżyny u Słowian“ (Lud, organ Tow. ludoznawczego we Lwowie, t. II, zesz. I str. 81—83) я мав нагоду вказувати на важність студійованя Требника, особливо его старших кодексів, для історії многих вірувань і обрядів нашого народа. В Росії дещо вже зроблено для сего вивченя, хоча далеко не все. Особливу увагу звернено там на т. зв. апокрифічні молитви (И. Я. Порфирьевъ, Апокрифическія молитвы по рукописямъ Соловецкой бібліотеки, в Трудахъ IV Археол. съѣзда; И. Каратыгинъ, Обзоръ нѣкоторыхъ чинослѣдованій въ рукописныхъ требникахъ принадлежащихъ бібліотекѣ СПб. дух. Академіи в Христ. Чтеніи 1877, т. I, стор. 423—448); сюди додати треба основну студию, присвячену апокрифічним т. зв. молитвам Сисинієвим в книзі М. Соколова „Матерьялы и замѣтки по старинной славянской литературѣ“, хоча твори ті властиво не молитви, а заклятя.

Вище названа праця д. Алмазова являєть ся таким робом першою систематичною, хоч далеко не повною роботою на тім полі. Д. Алмазов — автор кількох праць по історії церковних обрядів („Чинослѣдованіе крещенія и мѣропомазанія“ Казань, 1884, „Тайная исповѣдь въ православной Восточной церкви“, Одеса, 1894) являєть ся особою вельми компетентною для сего дослѣду і его праця в повні сягає ту

скромну мету, яку він собі поставив, ба, можна сказати, дає значно більше ніж заповідає титул, бо дає готову і природну рамку для дальших дослідів на тім полі, а надто ряд докладних дослідів над поодинокими молитвами.

Для характеристики змісту праці д. Алмазова піднесемо поперед усього те, що по его думці назва деяких молитв апокрифічними є зовсім хибною. Всі справжні молитви, котрі дійсно були уживані в обряді, не підпадають під понятє творів апокрифічних і не мають у собі нічого виразно протицерковного. Назва така могла повстати хіба через перемішанє молитв з закляттями, що справді були творами апокрифічними і з котрих деякі через недостачу критики у впорядчиків та видавців Евхольогіонів та Требників попали також у ті книги. І в збірці молитв, опублікованих самим Алмазовим із різних Требників в додатку до его праці, знаходимо дві такі молитви (N 28 і 29), одну грецьку, другу церковно-словянську, що мають в повні характер не молитви, а замовляння. Її апокрифічний характер підносить автор в цікавім досліді, спеціяльно їй присвяченим (стор. 400—403).

Всі молитви, уміщені в старих і нових, рукописних і друківаних Требниках д. Алмазов вельми вдатно зводить до п'ятих основних типів, а то :

1) Молитви, що мають на меті посвященє і очищенє предметів більш або менше тісно звязаних з богослуженєм (в збірці приложень д. Алмазовим до его статі сюди належать N 1. Молитва на истерніє церкви от пожара, N 2. Мол. приложенію пеленамъ ко образу, N 7. Мол. над артусомъ, N 5. Мол. на пасху над сыры и над мясы; в рукописнім Требнику з XVII або XVIII в., переданім мені ласкаво д. Дроздовським, є надто: Чинъ освященія вѣтвей въ недѣлю Цвѣтную, молитва на раздробленіє артоса, чинъ благословенія діскоса, звѣзды, ложки, чаши, новыхъ священническихъ одеждъ).

2) Молитви, що мають на меті посвященє і очищенє предметів уживаних у щоденнім людськім житю (в збірці д. Алмазова до таких належать: N 3. Мол. на освященіє сыру, N 4. Мол. над сыры и яйцы, N 8. Мол. над пивом і вином и над медом кислым, N 9. Мол. млеку пресному и меду осквернившу ся, N 11. Мол. печи и сосудомъ глинянымъ, N 12. Мол. новому ситу, N 13. Мол. на соль оскверненую, N 14. Мол. волю на заколеніє (овну); в моім рукописнім Требнику мають ся надто: молитва отъ оскверненія, чинъ благословенія новаго дома, чинъ благословенія гроздій виноградныхъ, ч. бл. вина, чинъ освященія вина, чинъ благословенія новаго кладязя, чинъ освященія кладязя оскверненаго, чинъ благословенія и освященія вина, елея, меда или инаго питія и яствія).

3) Молитви, де благословить ся чоловіка на якесь діло і просить ся, аби мало добрий хід і щасливе закінчене (в збірці Алмазова сюди належать: N 15. *Εὐχὴ εἰς τὸ ἐλευθερῶσαι δοῦλον* і N 16. Мол. егда хошет господи́нь пустити раба, N 17. Мол. в постриженіе главы, N 18. Мол. починающе всяко дѣло, N 19. Мол. нача[ти] орати землю. N 20. Мол. начати сѣяти, N 21. Мол. жать идут на поле, N 22—23. Мол. зажинати, N 24. Мол. внегода садити виноград, N 25. Мол. в началѣ бранія винаго, N 26. Мол. детей сажати учити грамоте, N 27. Мол. егда божественная начѣртовати исправленна священнокланятельных книгъ; в моім рукоп. Требнику є надто: чинъ благословенія во путь мѣста святая посѣщати или ино что благое содѣловати или купно дѣяти идущим; чинъ благословити сѣянія; мол. бабѣ приемшей отроча).

4) Молитви, що мають на меті поцішити і покріпити чоловіка в якійсь тяжкій пригоді (в збірці д. Алмазова сюди належать: N 28 і 29 Мол. егда человекъ не спить, N 30. Мол. от всякой печали человеку, N 31. Мол. о плачущих, N 32. Мол. в любовь еже есть в миръ¹⁾; в моім рукоп. Требнику сюди можна би віднести молитву надъ женою извергшею).

5) Молитви, що мають на меті відвернути шкідливі впливи сил і явищ природи і злих духів (в збірці д. Алмазова до таких належать: N 33—34. екзорцизм св. Трифона, N 35. Мол. от грому и молніи, N 36. Мол. на прещеніе громовъ и молніи, N 37—38. Мол. от грому, N 39. Другая мол. от грому, N 40—42. мол. от грому и молніи; в моім рукоп. Требнику є: мол. на запрѣщеніе громовъ и молніи, мол. самѣмъ себе заклывшимъ, мол. раздрѣшающая всякую клятву, возслѣдованіе надъ домомъ или мѣстомъ очарованнымъ).

До сих груп можна би ще додати групу молитв з подякою за ріжні добродійства (у Алмазова є N 10. Мол. всякому приношенію, в моім рукоп. Требнику є мол. перед Різдвом і Великоднем, де священник дякує вірним за зложені ними приноси).

Із уваг д. Алмазова про поодинокі молитви піднесемо тут кілька подробиць. Мол. N 2. „приложеніе пеленамъ къ образу“ незвісна в грецьких Евхольотіонах, повстала правдоподібно на Русі і то, як автор зазначає, в західній (може краще в південно-західній?) Русі і звязана з звичаєм привішувати до церковних ікон металеві прикраси або „пелени“, себ то полотняні і иньші оздобы. В Росії синод заборонив се

¹⁾ Очевидно — і сего не вияснило д. Алмазов — таку молитву наймало у священника одно з подружжя нелюблене другим або там, де в подружжю були часті сварки та бійки.

ще в р. 1722, та у нас звичай сей держить ся й доси. В тексті молитви жертвує жінка.

Цікава молитва „женѣ повнегда родити отроча“ викликала в рос. теологічній літературі живу суперечку задля поміщених у ній слів: „и соблюди Господи (жінку і дитину) отъ зависти и отъ очесъ призора“. Очевидно автор молитви мав на думці народне віруванє про т. зв. пристріт або уроки! Правовірні теологи силкували ся доказати, що церква допустивши ці слова в Требнику не допустила ся ширеня народнього забобону, та д. Алмазов дуже вірно підносить, що таке викручуванє церковної непогіршености є зовсім зайве, що віра в силу людських очей здавен давна була розповсюджена між народами і не вважала ся забобом. Ті слова знаходять ся в грецькій оригіналі сеї молитви, бо віра в пристріт властива була Грекам, і то не тільки низшим, а й усім верствам (стор. 389). Автор додає виправді, що ся молитва повстала досить пізно, та доказу на се не дає; нам здаєть ся, що вона могла повстати ще на жидівськїм ґрунті, де віра в „лихі очи“ була здавна розширена і нераз знайшла вираз у Талмуді і иньших писанях (гл. M. Grünbaum, Beiträge zur vergleichenden Mythologie aus der Hagada, ZDDMG, XXXI, 258—261). Зрештою д. Алмазов показує, що в грецьких евхольгіонах не раз з'являють ся народні повіря неначе усьвячені церквою і приводить як приклад дві молитви по вмерших під церковною клятвою, де просить ся Бога, щоб позволив „тѣлу отъ тебе созданному естеству дати ся“ або „разійти ся въ сія, отъ нихже создано бысть“ — очевидний натяк на нар. віруванє, що чоловік церквою проклятий не може зогнати (нар. укр. легенда про Пилата, проклін: „а не зогнив бис у землі!“ і віруванє про упирів, що не вмирають у гробі).

Молитви четвертої ґрупи, т. зв. лікарські, автор признає фальшивими і такими, що не повинні бути в Требниках. В старих грецьких евхольгіонах їх і нема, та знаходять ся в т. зв. грецьких екзомольгіетариях, з відти невеличке їх число перейшло і в наші Требники. Усіх їх не було більше 12-ти. Кінчить ся огляд молитв увагами про молитву від громів і блискавок, незвичайну своєю формою; автор дотепно зводячи ріжні рукописні тексти доходить до того, що ся молитва — уривок з більшої цілости.

Остаточні висновки свої автор формулує просто і ясно, та нам здаєть ся, що вони не зовсім випливають із его праці. „Молитви на ріжні випадки, взяті в цілости, можуть служити одним із характерних жерел для означеня стародавніх поглядів народа на значіне релігії в его щоденному, буденному житю“. Яким способом молитви, зложені не народом, а духовними, переважно не на Руси, а в Греції, можуть служити жерелом для означеня яких небудь поглядів народа? Навіть погляди грець-

кого народу тільки подекуди, випадково проривалися в догматичну конструкцію молитов. Коли вже вважати молитви Требника у нас яким небудь жерелом, то хіба можна би бачити в них жерело деяких вірувань та обрядів народніх, а бодай уживати їх як помічного жерела при досліді тих поглядів та вірувань. Нпр. говорячи про віру в упирів у нашого люду етнограф мусить звернути увагу на текст молитви за померших у клятві; говорячи про віру в чари треба звернути увагу на стародавні молитви про очищене зачарованого місця і т. и. Нині наукою встановлено такий погляд, що те, що тепер в формі вірувань і забобонів лишилося духовою власністю темних і неосвічених простаків, було колись вірою чільних верстов народніх і нерідко в письмених пам'ятках усвоювалося чільними верствами иньшого народу, що б опісля від тих верстов перейти до низших, що первісно могли й зовсім не мати такого вірування. Яку масу таких вірувань внесло в духове життя європейських народів християнство, що своєю чергою віссало в себе масу традицій жидівських, греко-римських, староегипетських, персо-буддійських! Літургічні пам'ятки є поперед усього викладки тих основних християнських поглядів і вірувань, навіть тоді, коли вони зложені були не в самій Греції, а на слов'янській або й на руській ґрунті. Народній елемент побутовий та поглядів тут мінімальний; вплив тих творів на формоване поглядів народу натурально був далеко більший, ніж міг бути вплив народнього життя на формоване тих творів.

Ів. Франко.

В. Мочульський — Апокрифическое сказаніе о создавіи міра (Лѣтопись историко-филологическаго общества при Новороссійскомъ университетѣ, VI, стор. 345—364).

Старий історико-літературний досвід, що старослов'янські рукописні, а навіть слов'янські усні апокрифічні оповідання мають собі звичайно грецькі оригінали, навіть тоді, коли можна на певно доказати, що ті апокрифи вживались дуалістичною сектою Богомилів для їх сектантської пропаганди, справджується ще раз отсею працею д. Мочульського. В збірках апокрифів Пипіна, Порфірева та тих, що видавала загребська Югослов'янська академія, знаходиться декілька дрібних оповідань про сотворення світа Богом і Сатанілом. Оповідання ті, безсумнівно оригінали усних народніх оповідань у Болгар, Сербів, Українців та Великорусів, визначаються дуалістичним поглядом на сотворення світа і нераз їх розширення об'яснювано впливами богомилської пропаганди, а їх тексти можна було зачислити до тих „болгарських басень“ і „болгарських книг“, якими по свідомству Курбського, любовалися наші предки ще в XVI в., а певно й пізніше. Отже в останніх роках не лишилося вже й тіни

сумніву, що всі оті богомильські писання, особливо ж ті, що в старих індексах приписані болгарському попови Єремії, пішли майже дословно з грецьких оригіналів; спеціально що до Єремії се доказав М. Соколов у своїй цінній книзі „Матеріали и замѣтки по старинной славянской литературѣ, Москва 1888“, та вразом доказав іще одно: що в тих ніби болгарських оповіданнях нема й сліду богомильства, значить, що вони анї не болгарські анї не богомильські.

Та оповідання про сотворене свѣта, про котрі ми згадали на початку, не належать до сего круга. Слїди богомильства в них безсумнівні і з того погляду їх можна було звести в одну групу з тим уступом богомильського апокрифа, звісного тільки в латинським перекладі, та перекладі без сумніву зробленим із болгарської мови, що має титул „*Liber Sancti Johannis*“. Сей твір звісний доси в двох варіантах: один знайдений був урядниками інквізиції у провансальських Альбігойців; інквізитори й написали на нїм: „*Hoc est secretum Haereticorum de Concoresio, portatum de Bulgaria a Nazario, suo episcopo, plenum erroribus*“; текст его опублікований був домініканином Бенуа в книзі про Альбігойців (Benoist, *Histoire des Albigeois*, Paris 1691, I, 283—296) і передрукований відси в книзі Шмідта про Катарів, у Тїло „*Codex apocryphus Novi Testamenti*“, аналіз гл. Рупін und Спасовиѣ, *Geschichte der slavischen Literaturen* I, 104—107; другий варіант знайдений Делінгером у однім рукописі віденської надр. бібліотеки має титул: „*Joannis et Apostoli et Evangelistae Interrogatio in coena sancta regni coelorum de ordinatione mundi et de principe et de Adam*“ і опублікований ним у прилозі до его праці „*Geschichte der gnostisch-manichäischen Secten im frühen Mittelalter*“ II, 85—92. В безпосереднім звязку з тою безсумівно богомильською і болгарською книгою трактує Піпін і ті оповідання про сотворене свѣта, що з них одно опубліковане було в его збірці апокрифів п. з. „Свитокъ божественныхъ книгъ“.

Отож д. Мочульський знайшов у однім досить пізнім грецьким рукописі паризької Національної бібліотеки (ркп. XVI в.) оповідане „*Περὶ κτίσεως κόσμου καὶ νόμων οὐράνιων ἐπὶ τῆς γῆς*“, яке може вважати ся оригіналом тих дрібних та розрізнених старословянських оповідань про сотворене свѣта, що по рукописам знаходять ся або під особними титулами („Слово о зачатїи неба и земли“, „Сказаніе трудолюбивыхъ мужей богодлюбивыхъ списано изъ божественныхъ книгъ Василя Великаго, Григорія Богослова, Іоанна Дамаскина о преславныхъ пренїихъ невѣдомыхъ вещей, о безначалїѣ Господѣ Боже [зам. Бозѣ] нашем како бысть Господь Саваофъ прежде всея видимыя и невидимыя твари“, „Свитокъ божественныхъ книгъ“), або приточених до діалога „Бесѣда грехъ Святи-

телей“¹⁾. В своїй праці, що єї заголовок ми виписали на чолі отсеї рецензії, д. Мочульський подає віднайдений ним грецький текст (стор. 358—364), попередивши його детальним розбором і порівнянєм зі звичними вже однородними старословянськими оповіданнями. Для автора нема сумніву, що „многочисленные рассказы о создании міра пошли несомненно отъ разсчитываемаго нами апокрифическаго сказанія“ (стор. 356). Певна річ, в основі д. Мочульський має рацію, та для нас воно дуже сумнівно, чи знайдений ним текст виявляє первісну форму сего оповідання, а власне ту форму, з якої пішли старословянські оповідання. Сам д. Мочульський висказує в тім згляді деякі сумніви (стор. 357, 354, 353), та остаточно не доходить до ніякої ясної гадки про характер того грецького тексту. Раз він готов піддавати недомовки, пропуски, затемнення в грецькій тексті (викриті при помочи порівняня з текстами старословянськими) пізнійшим переписчикам, що „силкували ся затерти очевидні сліди єретицько-богомильського вчення“, значить, дозволяє думати, що первісний грецький текст був рішучо богомільський, то знов хитає ся і готов надати сю саму тенденцію самому авторови грецького тексту (ст. 357). Та в такім разі чим же був грецький автор і чим є отсей грецький текст? Чи перекладом або переріркою богомільського, значить, первісно болгарського оповідання? Доси, о скільки тяжко, такого приміру перекладу з мови словянської на грецьку історія літератури не знає. А коли ні, то грецьке оповіданє про дуалістичне творенє сьвіта буде не первісно богомільське, а маніхейське або павликіянське і нам прийшлось би посунути єго дату дуже високо в гору і розглядати єго в звязку з ученєм і літературними пам'ятками тих сект. Сего д. Мочульський не чинить, немов би й не завважуючи тої трудности, в яку себе поставив.

Так само без відповідного виясненя полишає д. Мочульський відносини опублікованого ним грецького тексту до богомільської „*Liber S. Joannis*“. Уступ із сеї книги він подає як паралель до грецького тексту і очевидно хилить ся до думки, що й се богомільське євангеліє пішло з грецького оригіналу. Та сам автор признає, що коли грецький текст і споріднені з ним тексти церковно-словянські виявляють уміркований дуалізм, в *Liber S. Joannis* сей дуалізм — скрайній: Сатанаїл творить сьвіт сам, без Бога, а Бог тільки відкуплює людські душі кровю свого Сина із Сатанаїлової власти. З історії ми знаємо, що богомільство справді з часом розділило ся на два напрями: скрайно і умірковано дуа-

¹⁾ Аналогічне оповіданє є і в моїй збірці старозавітних апокрифів: *Пам'ятки укр. р. мови і літерат.* I, 15, знайдене в рукописах о. Т. з Дубінця і о. Ілії Яремського-Бідажевича.

лїстичний (гл. Jireček, Geschichte der Bulgaren, 213), та все таки скрайній дуалїзм був первісним богомильським ученєм. Якже ж вяснити те, що Liber S. Joannis, книга первісно болгарська, держить ся старшого, скрайнього вчення, а грецький текст, що мав би бути єї оригіналом, виявляє вченє пізнійше, умірковано дуалістичне? Зазначуємо тут отсю неясність, не вмючи на неї відповісти.

В неясности лишає д. Мочульський також відносини отсего і иньших текстів, писаних більше або меньше під впливом богомильства, до Палеї. Як відомо, Палея оповідає про сотворенє сьвіта монїстично, та в оповіданю про бунт і упадок ангелів уживає єретицької назви Сатанайл (Satanas-el = бог Сатана). Се зазначує д. Мочульський, та тут же й покидає сю нитку. Цікаво би прослідити, котрі секти називали Сатану богом (Сатанайлом), чи назва ся знаходить ся в иньших памятках староболгарського письменства, нпр. у Шестодневі Івана Екзарха, чи тільки в Палеї? Може би се кинуло яке сьвітло й на час та місце скомпонуваня Палеї?

Іван Франко.

Sava Chilandarec, Rukopisy a starotiský Chilandarské. (Věstník Král. České společnosti náuk, třída filosoficko-historicko-jazykozpytná), Praha, 1896.

Кождому, хто тямить про живий звязок афонських монастирів з духовим, особливо релігійним житєм України-Руси в XVI—XVII віках, цікавий буде отсей каталог рукописів Хіландарського монастиря на Афонї, зладжений о. Савою Хіландарцем, а зладжений до друку, поповнений передмовою і покажчиком пражським професором старослов. мови Фр. Пастриком. Хіландарський монастир має 36 рук. пергаменових, 435 паперових і 147 старих друків. В числі пергаменових рукописів один (т. зв. Мирославоє євангеліє, сербське) походить із XII в., 5 євангелій із XIII в., 31 пергам. і 2 паперові з XIV в., 89 пап. з XV, 95 з XVI, 161 з XVII, 53 з XVIII і 35 з XIX в. Що до змісту є 4 євангелія апракос, 54 четвероєвангелій, 2 євангелія і апостоли (перікопи?), 22 апостолів (Дїяння і Послання), 32 Псалтирі, 8 вибірок із Псалтирі, 3 Псалтирі „слідованні“ і 2 Псалтирі „толковані“ (коментарні), 3 Типіки, 4 Синаксарі, 12 Октоїхів, 3 Параклітики (пісні св. Ів. Дамаскина), 2 Минеї, 6 Тріодів посових і 8 цьвітних, 8 Богородичників, 11 Требників, 20 Служебників, 15 Молитвословів і т. д. Рукописів словянсько-руських є загалом 30, в тім числі Проповіді і Літопись Дмитра Ростовського. Між старими друками є три віленські, 2 острожські, 1 стрятинський, 5 львівських, 14 київських. Головна часть рукописів — сербські, бо загалом Хіландарь був сербським монастирем на Афонї.

Більшіна рукописів, особливо давніших, має на полях або на кінці записки переписувачів та вкладчиків, нераз дуже важні з погляду історичного або літературного. І так на Марґариті сьв. Івана Золотоуста (N 85) читаємо: „игоумень іоакимъ хиландара манастиря оузесть оу іоанна роусина даскала 584 аспрь све два доуката три грошове, поль грошицоу и 20 аспрь и даде въ залозе сію книгоу“ (стор. 30—31). На Апостолі N. 145 читаємо: „Въ лѣто 7140 (1632) сію книгоу купилъ азъ мелетии типографъ въ лѣцькую земли въ градъ баръ за своєю пенези за двадесеть дуката жутихъ, еромонахъ мелеті“ (стор. 42). На двох рукописах переписувачі Сербі свідчать, що переписують із руських ізводів, бо не могли знайти ані сербського, ані болгарського. Один із тих рукописів — збірник N. 206, що містить у собі філософію Йосипа Маттатії Жидовина. Переписчик, що зладив сей рукопис в р. 1585, пише, що переписує „оть роускаго извода, поніеже необратешесе сіа книга нашимъ србскимъ езикомъ ни въ светѣи горѣ въ србскихъ монастирехъ ни въ србсѣи землихъ, поніеже много искахъ и испитовахъ, нѣ вѣмъ аще гдѣ есть въ блгарскихъ земліахъ, поніеже и тамо питахъ, но принесена бысть оть роусскіе земли“ (стор. 50). Важніший для нас приписок у другім рукописі — Палей. Рукопис доволі пізний, бо з XVII в. і має титул не зовсім звичайний: Книга бытіа небеси и земли, изложеніе ихъ оца нашего Иоанна Златоустаго, о сотвореніи твари видимые и невидимые и о прішествіи христовѣ, и о възплещеніи его, и о разпетіи и о възкресеніи его, и о соудѣ его, и о законѣ и о отврженіи жидовьсѣмъ“. Незвичайне тут те, що книгу сю надано Іванови Золотоустому, чого в иньших списках Палей не стрічаємо; при тім зміст книги, поданий у заголовку, не відповідає дійсному її змістови, а властиво може дати про него зовсім хибне виображенє. Палея містить ся на 232 картках 4-то, а на кінці приписано: „Сіа книга писасе въ лѣто 7141 (1633), простите оци бога ради чьтоуше и прѣписующе, ако много се троудахмо и набѣдихмо прѣписующе сію книгу, възимахъ оть нѣкогого брата тетраде те писаха, а онъ писаше оть извода, когда възехъ оть ніего изводъ да послѣдоуемъ, обрѣтохъ единю изоставліато а дроуго наонакъ писато, и много бѣдихмо се доклѣ иструговахмо и исправліахмо елико могохмо, обаче и изводъ роуски речи тврьди не по езику, нѣ молю се чьтуше и прѣписующе сію книгу, благословите насъ, а не кльнете, обаче аще и слабое писато, нѣ ми троудихмо се елико могохмо, защо се неизобрѣташе въ то врѣме сіа книга въ нашемъ езыцѣ, обаче хотѣи преписати да се внимаєте аще можете исправліати роускіе речи на свои езыкъ добро и благо, аще ли неможете а онда пишете іакоже обрѣщете въ изводе“ (стор. 65—66). Є се мабуть той самий список Палей, про який після устної згадки д. Северянова у Відні я згадав у своїй передмові до

книги „Памятки українсько-руської літератури“ I, XVI, тільки з помилкою, що список походить не з XIV, а з XVII віку.

Є в однім хіляндарськім збірнику, писанім у XIV—XV віках (N 111), ще одна стаття, що має напис „книга бытія небеси и земле юже сотвори богъ и всякои твари“ (стор. 37), та се або уривок Палеї (займає всего 6 карток 4-то), або якась иньша стаття — чи не Пісидова „Похвала Богу о созданіи всея твари“?

Ще одну українсько-руську вкладну записку варто тут подати. На четвероевангелию писанім 1615 р. читаємо: „Панъ никола тонковичъ (певно Тонковичъ) синь стефановъ, который биваль пороучникомъ оу его милости пана Константина Корнеакты, сыновемъ (сыновець?) его милости лоуки владики и митрополита волынского, коунили сію книгоу евангеліе тетрь за осмъ на десеть златихъ в земли полской во великомъ градѣ Львовѣ, въ манастиру преподобнаго отца аноуфрія оу лукаша ивановича дяка, за друшоу небожчика іоанна сербина хороужого пана корніата з мѣста рааба, да се отнесеть сіе св. евангеліе въ страну западную оу дюръ градъ (Джурджево?), въ церковь сербскую св. николи, которое не маеть быти отдалено отъ тоєи светои церкви въ вѣчныа роды, до которого то евангелія абы нѣкто не ималь ничого кроме пана николи выше реченого, который ся о то троуждалъ, да богъ емоу платить и нагородить въ царствіи своемъ, аминъ“ (стор. 57). Як бачимо, українсько-руські книги і рукописи вандрували тоді часто на південь і то не тільки як побожні дарунки; їх нераз купували прибуваючі з Сербії, Болгарії та Афона монахи, щоби ними допомогти свої церкви зубожілі через турецьке завойованє.

Із творів більше свѣтського, літературного змісту знаходимо в хіляндарських рукописах дещо цікаве. І так у збірнім рукописі N. 211 (маб. XVI в.) знаходимо „Хожденіе Данила игоумена въ светыи градъ іерусалимъ и въ прочаіа света мѣста“ (стор. 52) — очевидно сербський перепис нашого Данила Паломника — інтересний історико-літературний факт! Під ч. 77 є рукопис сербського тексту повісти про Варлаама і Йоасафа з XV в. В двох списках, в рукоп. 211 (XVI в.?) і в збірці N 312 знаходиться якесь псевдепіграфічне „житіє и оуспѣкновеніє честнаго пророка и предтечи и крестителя іоанна, списано отъ ученика его марка апостола и евангелиста“ (стор. 52 і 70) — твір мабуть доси незвісний у науці. З книг історичних є тут переклади візантійських літописів Георгія Амартола (N 128, рукоп. XV в.), Манассії (N 179, рукоп. 1508 р.) і Зонари (N 305, писано 1663). До рідких рукописів належить переклад Догматичної Паноплії, котру тут названо „стихове георгія памфіла“; се належить мабуть до якоїсь віршованої передмови, бо сам твір, як відомо, має собі автором монаха Евфимія Зіґабена

і є одним із головних жерел для пізнання віроученя болгарських богомилів. В рукоп. збірці N 318 (XVIII в.) є стаття „іатрософія о всякои вещи“ і „молитва на ловленіє рыбаь“ (стор. 71); рукоп. N 326, се якийсь „Лечебник“; рукоп. N 420 (XVIII в.) „Исторія дому господина поручика волинскаго“ — що вона там робить на Афоні?

Виданий катальог старанно, та не без помилок, котрі певно в головній мірі треба приписати о. Саві Хиландарцеві, що нпр. не вміючи переписував руські титули та записки а може й сам сербізував їх. Описувано поодинокі рукописи не рівномірно і далеко недокладно; деяких подано тільки загальні титули (N 387, 395, 405), не означено ніде, яким письмом писані рукописи (устав, полуустав, скоропис?), при Минеях не зазначено, чи вони празничні, чи четі, не подано їх змісту так само як змісту Прологів і т. д. Та про те ми вдячні чеській академії за опубліковане сего катальога, що докидає дещо цікавого й до історії нашого духового життя.

Іван Франко.

Б. Д. Гринченко — Этнографическіе матеріали, собранные въ Черниговской и сосѣднихъ съ ней губерніяхъ. Выпускъ 2. Рассказы, сказки, преданія, пословицы, загадки и пр., Чернигів, 1896, ст. 390.

Етнографія — наука вправді нова, та коли прийде ся нам порівняти стан нашої етнографії зі станом етнографії иньших європейських народів, н. пр. Німців, то лиш тоді побачимо, яка величезна різниця між одною і другою. У Німців етнографів розросла ся до величезних розмірів, у нас вона ще в колиці. А про те кілька то у нас можна зробити і як багато можна, відповідно, дуже легко зробити! Одні збірники народних пісень можуть у нас ривалізувати з подібними збірниками иньших народів, решта-ж не витримає і малого порівняння. Возьмім наші збірники казок: Рудченко, Чубинський, Драгоманов, Манджура, Ястребів, Грінченко, Роздольський — от і все (не вчисляючи періодичних видань і часописів, де від часу до часу появляють ся також сирі матеріяли). Тимто нам треба радісно витати кожний новий збірник; тим то поява кожного нового збірника повинна лиш заохочувати иньших людей до подібної праці: вона певно не буде даремна, бо нам ще далеко до того, аби сирий матеріал вичерпати і з страху перед повторюванєм тих самих річей не публікувати більше нічого.

Минулого року я мав нагоду в тих самих „Записках“ висловити свою думку про перших випуск збірника д. Грінченка. Тепер хочу сказати дещо про другий випуск.

Треба признати, що другий випуск представляє ся далеко краще від першого, і то ось чим: 1) В другім випуску д. Грінченко подавав до поодиноких казок значне число паралелі і хоть тим ще не вичерпав їх всіх, та все ж і такі вказівки мають велике значінє, особливо для тих людей, що мають писати студії про певні казочні теми; вони вже не потребують перевертати цілих томів, шукаючи за даною темою, а відразу приходять до неї і користують ся нею, як їм треба. Одно лиш можна закинути д. Грінченкови: чому він, подаючи паралелі, ограничив ся збірниками російськими і польськими — не вчислюючи тут русько-українських — а не сягнув і по збірники иньших народів, бодай славянських? Може обставини не дозволили йому сього вчинити, але в такім разі треба було бодай зазначити те в відповіднім місці. 2) В другім випуску збірника д. Грінченко подавав бібліографічні вказівки до цілих розділів; і се дуже важна річ, головню з тих самих причин, що і при попереднім. 3) Д. Грінченко зладив при кінці другого випуску покажчик, де подає короткий зміст кожного поодинокого числа материялу, надрукованого в обох томах. Недостаток такого покажчика при першім випуску був одною з більших його хиб. 4) В другім випуску д. Грінченко старав ся заховувати в материялах диялектичні прикмети і хоть їх не дуже много. — се й не може бути винсю д. Грінченка, а головню його співробітників — то все ж таки вони мають свою вартість.

Отсе вичислив я добрі прикмети другого випуску збірника д. Грінченка. Та не можу поминути тут і недостач збірника. На деякі хиби я вже звернув увагу в справозданю з першого випуску. На жаль, мушу я їх і тут повторити. Розуміє ся, що д. Грінченко багато в де чім тут не повинний, тож я і не звертаю хиб виключно на його адресу, але на всіх, що займають ся етнографією українсько-руською. Хиби ті такі: 1) Многі, записуючи чи то перекази, чи казки, чи що иньше, не записують їх просто з уст оповідача слово в слово, лиш списують їх зміст і відтак виправляють його, як їм подобає ся. Що се є велика хиба при подаваню сирого материялу, чейже не потрібую доказувати. 2) Нї оден з українських етнографів не звернув досі уваги на те, що дуже важна річ у прозових оповіданях — подавати на кождім слові наголос. У нас про наголос нема жадної ширшої студії, та й якже її зладити, коли ми не знаємо докладно народнього наголосу, а се ж річ першорядного значіння! Вправді в другім томі „Етнографічного Збірника“ в „Чорноморських народних казках і анекдотах“ М. Дикарева є вже зазначуваний наголос, але мені здає ся, що д. Дикарев подавав його сам, маючи вже материял на письмі, а не зі слуху. 3) Дальша хиба збірника д. Грінченка — правопись. Я наведу тут кілька примірів, щоби ш. читачам показати, яка вона неконсеквентна і до якого жалю може

довести кожного фільольога. Читаємо там: для сем'ї (чи: *semy, semi, semji?*), але: в' рами (чи: *gamju* чи *gamji?*); йїи (*jiyu*, не *jiji*) і йих' (*juch*, не *jich*); нейи і тїи; у двори і на вози (р і з тут однаково змягчують ся!) диду і видьма (знов однакове „і“); сидай і тилькы (однакове і) і т. д. До етнографічних записів треба доконче всюди ввести правопись фонетичну; її подекуди уживають навіть в самій Росії. Матеріяли, записувані менше або більше докладною фонетичною правописсю, появлюють ся від часу до часу в „Етнографическомъ Обзорѣніи“; чи не могли б появлювати ся в осібних збірниках? Мені здає ся, що урядова правопись не є *conditio sine qua non*... В усякім разі, в біди її тримаючись, треба б вже консеквентно переводити і поясняти. В кінці можна б нею послуговувати ся, по змозі, в зреформованім виді; оджеж наведені слова можна б надрукувати хоть би так: йїи, нейі, двори, возі, сидай, тилькы і т. д. І так було б ліпше від того, як вони тепер друковані. Треба б Українцям над тим подумати!

В кінці мушу ще звернути увагу на одну хибу, що походить від самого редактора. Він знав, що матеріялу має на два випуски; знав, який той матеріял. На щож він упорядкував оба випуски на одне копито? Я не хочу тут говорити про самий поділ Драгоманова, якого він тримав ся в своїй книжці „Малорусскія преданія и рассказы“ і за котрим редактор пішов. На однаковий поділ народної устної, прозової словесности у нас ще не зараз усі згодять ся. Але чому ж редактор не помістив в однім випуску всіх віровань, приповідок і иньших дрібніших річей, а в другім самих казок? Або чому не помістив в однім випуску всіх казок фантастичних, а в другім побутових, як то пр. зробив Чубинський? Через таке упорядкування збірника, д. Г. був би зробив його далеко практичнішим від теперішнього.

Що до самого змісту збірника, то скажу коротко: Матеріялу цілком нового в нім не дуже багато, але за те той, що є, дуже цікавий, особливо в деяких дрібніших річах. Найбільшу увагу заслугують замовлення зібрані д. Степаненком, та оповідання про чортів, зібрані д. Кравченком; не можна тут поминути і деяких переказів про історичні особи й події, як і деяких казок та легенд. Супроти того всього, які не були би хибі збірника, то мусять вони зникнути перед висше вичисленими прикметами. Тому й належить ся д. Грінченкови за його працю всяке признанє, і нам треба бажати, щоби він з поля етнографії й на далі не сходив.

В. Гнатюк.

Проф. Н. Сумцовъ — Личные обереги отъ сглаза. (Відбитка з Збірника харківського історично-фільольогічного тов.), Харків, 1896, ст. 20.

Зазначивши на вступі, що віра в „зле око“ (або в так звані „уроки“) походить з найдавніших докультурних часів і що було б нерозважною загадкою, як би тепер знайшовся якийсь нарід без цієї віри, бо се просто б перечило всьому укладу елементарної народної психології, автор каже далі, що дуже цікавою річю було б простежити і вистудійовати ті характерні подробиці побутових прояв, звідки виникає віра як в саме „зле око“, так і в можливість якихось охорон проти нього, бо тут власне виявляються психологічні риси загально людські і місцево-народні, хоча останні, яко оригінальні, в великім процесі загального витвору відіграють, натурально, досить обмежену роль.

Всі особисті обереги від злого ока автор ділить на три категорії: 1) річеві або материяльні, 2) символічні і 3) устні або шептання; третю категорію автор залишає для пізнішої спеціальної студії, а перші дві бере предметом для цієї статі. Розгляд сих оберегів складається у нього з таких відділів: 1) Злизування й опльовування, 2) Шнурок з завішеного, могильна земля 3) Роги — cornicelli, камінне, 4) Сіль, 5) Огонь, вугілля і сажа, 6) Сіти, 7) Обувь, постолі, Hexenpantöfflein і ин. 8) Балабончики і давінки, 9) Підкова, 10) Кольорові зав'язки, 11) Дитяча сорочка, 12) Вовчі (свнячі і ин.) зуби і кажани, 13) Дерева, трави (зілля), віник, 14) Філяктерії, лігатури або „наузи“, 15) Зложені охорони, 16) Символічні знаки (пальці, очі, фальос, ключ), 17) Перенесення уроків на иншу особу. Наводимо тут кілька охорон, уживаних у нас на Україні. Широко розповсюдженням звичаєм є облизування новородженої дитини (як також відтягування носа для росту і підрізування під язичком ніби для чистої вимови), робить ся се звичайно таким робом, що мати або баба проводить своїм язиком вповдовж лица дитини від підборіддя до чола і навхрест по очах, після чого витирають лице дитини своєю сорочкою; під час ализування говорять якусь молитву, здебільшого „Отче-наш“. Велике значіння надають також конячій голові. В Подністрянщині встро-мляють її на кілок від тину на городі, що б „все родило“, українські ворожбити найбільшу повагу мають до трави, що проростає кріз ямки очей в конячій черепі і старанно збирають її для своїх чар. Червоні і взагалі різкі кольори вважаються охоронними; для того скотину, птицю, рослини і навіть овочі на городі перевязують чимсь червоним; очевидно, прикро-червоні, гарячі кольори в народній уяві мають зв'язок з огнем, — чим виясняються такі назви квіток, як горіцьвіт, гориця, соняшник; про гречку, що вже відцвілась, кажуть, що вона „погасла“. Коли дитина родить ся „в чепці“ (так звуть в Харківщині оболонку, що буває инді на голові новородженого), то кажуть, що вона щаслива; „чепець“ сей бережуть, зашиваючи часом в ту одежу, що дитина найбільше носить. Часник, яко річ охоронну, носять на шії

або в кишені; в Галичині й Угорщині на передодні сьв. Юра його вплітають до вінка невісти, натирають ним двері і поріг. Чорнобильником в Галичині дівчата підперізують ся від уроків і зіпсуття. Чортополох, як свідчить вже сама назва, є також оберегою; у нас його держать по хатах від нечистих духів і відьом. Зрідка подибують ся у нас і то переважно серед нижшого духовенства, молитви і заклія від нечистої сили, писані в латинській мові.

Брошура написана дуже ясно і цікаво, хоча й не претендує на більшу повноту і докладність, що як застерігає автор на початку, було б досить тяжко й зробити раз, з причини обширности і різнородности матеріялу, а друге тому, що матеріял сей досить розкиданий, а подекуди і не цілком приступний.

М. Вороний.

В. Ястребовъ — Новыя данныя о союзахъ неженатой молодежи на югѣ Россіи, К., 1896, ст. 17 (відбитка з Київської Старини, 1896).

„Парубоцькі і дівоцькі громади нераз вже звертали на себе увагу дослідників народного життя. Одні признавали в них сліди первісних супружних форм (Чернишев), другі останки церковних брацтв (Василенко і Боржковський), треті старались погодити оба ті погляди. Що до нас особисто — ми держимось посередньої думки, що в згаданих „громадах“ більше первісних останків ніж історичних форм життя“.

Так зачинає автор свою статю, та уважаючи передчасним здаватися на научні теорії про розвій супружних відносин, все ще не вироблені, волиять обмежитись на наведеню самих фактів про громади. Факти сі зібрані з Київщини, Херсонщини, Катеринославщини і з південної частини Донищини по части самим автором, а по части єго кореспондентами. З утіхою можна занотувати, що між дописувателями д. Ястребова бувають і селяне.

Зібрані відомости про парубоцькі громади автор угрупував в певну систему: насамперед ідуть умови прийняття нового члена в громаду (вік, позволене родичів, що однак дуже рідко де потрібне, сьмилівість, знанє пісень та казок — цінить ся дуже). Дальше — постанови самої церемонії вступлення в громаду (приписане звичаєм убранє, моголиці і т. и.), подекуди такої церемонії не буває, а просто парубок прилучає ся до громади непримітно. Яко права члена громади вказують ся: більша самостійність дома, а часом навіть повна свобода, вільний вибір жінки — чого не мають парубки з поза громади, а залежать в тім від батьків.

Наведено кілька фактів про причини виключення з громади, а потім про внутрішню її організацію і круг діяльности. Звичайно буває в гро-

маді „отаман“ або як в Звенигор. пов. кнївс. губ. — „береза“, хоч лучаються ся громади, де є отаман і береза; тоді береза проводить тільки підчас колядок. Отаман має в громаді велику владу: судить спори, карає винних, збирає гроші від членів і переховує касу. Бувають також громади без отаманів; громада сходиться тільки на „улицях“, „досвітках“ і „вечерницях“.

В круг діяльности парубоцьких громад входить: удержане керниць на полі, ходжене з колядою і зьвізною, приладжене ледяного хреста на Йордан, куповане хоругви і свічок до церкви і т. п.

В Київщині в кождім селі буває лише одна громада, в Херсонщині по більших селах, коли ті ділять ся на „кутки“, є в кождім кутку особна парубоцька громада; звичайно такі громади ворогують з собою — найбільше через дівчат.

Між дівчатами громади трапляються дуже рідко, як н. п. де неде в Херсонщині, де дівчата мають також свою „отаманиху“ і подібно як парубки купують свою свічку до церкви, збирають гроші на посвячене дівочої керниці в полі і т. п. В черкаській повіті перше появлене дівчини на „вулиці“ відбуває ся урочисто, з музиками. В кінці статі автор згадує, що підлітки мають подекуди також свої гурти, як і старі мають теж свої сходни.

Було б пожаданим, що б і в Галичині звернено увагу на парубоцькі громади.

Г-а.

Н. В. Гильченко — Матеріали для антропології Кавказа — III. Кубанские казаки, антропологический очеркъ (Извѣстія имп. общества любителей естествознанія, антропології и этнографіи сост. при Московскомъ университетѣ, т. XC. вып. II — Труды антропологическаго отдѣла, т. XVIII, вып. II), Москва, 1895, 4°, ст. 77 + 2 табл.

Д. Гильченко в сій розвідці подає результати антропологічного огляду й мірвання 61 осіб з кубанського війська й порівняння здобутих ознак з ознаками, здобутими иншими дослідниками для української людности в инших місцевостях. На закінчення він зводить до купи результати антропологічного студіювання не лише Кубанців, а й українського типу взагалі. Готовні висновки можна представити так: антропологічний тип Українців показує велику різнородність по місцевостям, що д. Г. об'ясняє ріжницями між поодинокими українськими народами й впливами сусідів — Тюрків, Поляків і Великоросів. Загальними ознаками Українця поки що можна уважати лише: високий зріст, ясно рожевий колір

шкіри (72—85%), темне волосся (60—70%) і очі ясних відтінків (52—60%); сам автор одначе зараз же зазначає, що вагання „темного типу“ дуже велике (6—39%) і ставить здогад, чи не є ясний тип, що з часом витісняє тип темний, як менш здатний до життя, типом чисто славянським. В кінці робить такі висновки: антропологічний тип кубанських козаків аналогічний з іншими Українцями, має лише невеликі відмінності; він, як і український тип взагалі, має виразні сліди чужої крові, особливо тюркських народів, „на що вже давно вказували наші історики“. Як ознаки типу, що ще вимагають перевірки, він ставить: високий зріст і брахицефалія; мала і абсолютно і розмірно величина черепа, невелика верхня і середня частина лиця і більша — нижня, значне віддалення між очима, значна довжина ніг, властиво стегна (с. 67—8).

Автор сам заявляє, що він далекий від того, щоби думати, що порівняння і вказівки, які він зробив, вичерпують питання про фізичний тип Українця взагалі і кубанського козака спеціально. І дійсно, автор, як ми бачили, оперував дуже невеликим кубанським матеріалом, маючи з поодиноких станиць по 1, рідше по 2—3 особи. Що до Українців взагалі, то автор мав до розпорядження: матеріали зібрані в Київщині Дибольдом (200 осіб) і Талько-Гринцевичом (2619), в Харківщині Красновим (712) і Гильченком (207), в Полтавщині Емме (1311) і Гильченком (103) та матеріали Коперницького і Маєра для Галичини. Таким чином не заступлені ніякими матеріалами великі простори української території, при тім дуже важні для вивчення ознак українського типу і впливу сусідніх націй: коли йде на пр. про вплив Тюрків, то важні дуже матеріали з українського Поліся, де того тюркського впливу не було; в справі впливу великоросійського важні матеріали з західної України; особливу вагу мають Русини Буковини й Угорщини, всіх тих, позбавлені впливів, на які вказав д. Гильченко. Без такого різностороннього матеріалу і без такого аналізу і вивчення чистого типу, поодинокі подібності з тим чи іншим сусідом не будуть мати ваги. Покликування на істориків що до тюркського впливу не можуть мати значіння: гадки істориків були різні, взагалі більш априорні, і ся справа може бути рішена лише антропологією. Так само не багато помагають свідощтва давніх джерел про вигляд Славян: сі свідощтва часто так неясні, звязані з такими суперечками, що можуть служити лише помічною вказівкою для антропології (розуміється Скіти й Сармати, що їх автор уважає близькими родичами або тими ж Слов'янами — с. 66—7, зовсім тут виступати не повинні). Антропологія ж іще потрібного матеріалу не збрала, і для того вивчення початкового славянського типу, впливу

передславянських мешканців і пізніших етнографічних елементів може бути зроблено лише з часом.

М. Г.

Огляд повістей Григорія Квітки Основяненка, написав Іван Франчук (Справозданє дирекції ц. к. академ. гімназії у Львові за шкільний рік 1894).

Др. Мандибур Тадей: Психологічний вступ до науки логіки в класі VII.

Володимир Левицький: Група модулів (обі розвідки в Справозданю Дирекції ц. к. академ. гімназії у Львові за шк. рік. 1895).

Остан Макарушка: Складня причасників в Волинсько-галицькій дітописі, старорускім памятнику XIII в. (Справозданє Дирекції ц. к. академ. гімн. у Львові за шк. рік 1896).

Др. Григорій Величко: Вплив вітрів на асиметрию долини річних всхідноєвропейської низини (Справозданє Дирекції ц. к. II гімназії в Перемишлі за шк. рік 1896).

В останніх роках — від 1894 р., коли стали „Записки“ містити докладні огляди наукової літератури що до України, появили ся друком у Справозданнях двох руських гімназій в Галичині: академічної у Львові і II гімназії в Перемишлі (повної від 1896 р.) 5 наукових розвідок. Доси на всю Україну-Русь маємо тільки ті дві повні укр.-руські гімназії, що з державних фондів можуть друкувати в своїх річних Справозданнях наукові розвідки укр.-руською мовою; тим більше повинні ми пізнати, яку вкладку внесли згадані розвідки в наше наукове письменство.

Д. Іван Франчук в початку своєї розвідки про повісти Квітки дає вступ про змаганє ввести в укр.-р. письменство народну мову перед Котляревським вже в початках XVII ст., потім говорить про рух літературний і чинники, що причинялись до оживлення его, по появленю Енеїди, до виступу Квітки. Вступ написано ясно і вірно і оперто переважно на „Отчетъ“ Дашкевича. В властивій розвідці говорить автор насамперед коротко про житє Квітки і его горожанську діяльність его, потім про анекдоти, драми, повісти і романи московською мовою та про напади московських критиків на Квітку із за тих творів. Дальше розводить ся автор над причинами, що спонукали Квітку писати українсько-руською мовою. Яко головну причину подає автор напади московських критиків на ввдженє українсько-руської мови в літературу і наслідком сего по завоцї реакції викликану у Квітки повну свідомість пригідности української мови до літератури. Обговоривши коротко тоті річи, переходить автор до огляду повістей Квітки по їх головним напрямам і харак-

теристичним рисам, а то повістей з напрямом переважно реалістичним, чутливим, сатиричним і релігійним. Загалом же про повісти Квітки каже автор так: „Подібно, як в Котляревського творах добачає ся тісна звязь в народною словесністю і народним духом, так само і Квітка не відчімхнув ся від пня, від народу, станув на чисто народнім ґрунті і виявив в творах своїх характерну черту цілого племені українського, як: реалізм, гумор і глибоке та ніжне чувство“. В тім уступі, як видно, автор трохи промахнув ся. Розуміємо, що який там нарід може відзначатись більшим або меншим гумором, може бути більше або менше чутливий, але годі казати про реалізм у якого там народа яко якийсь характерний рис. Коли возьмемо на увагу духову сторону народа, напрями его думок та его поезию, то з сего боку можна про наш нарід сказати, що він настроєний радше ідеалістично як реалістично. Що иньшого реалізм в літературі, себ то коли література є вірним образом побуту і життя народа в найширшім значіню слова. Такий реалізм, себ то зображене дійсного життя українського селянина, в повістях Квітки дійсно є; в тім має автор цілковиту слушність. Але повинен був автор згадати, звідки то у Квітки тоді вже, борше як у московських писателів, вгяло ся реалістичне зображене життя селян.

До повістей, що визначають ся передовсім артистичним реалізмом, зачисляє автор: Марусю, Сердешну Оксану, Добре роби, добре буде, Перекотиполе (сю повість, автор, ідучи за проф. Верхратським, називає найкрасшою), Мертвецький великдень, Конотопську відьму, Салдатський патрет і дрібніші оповідання, як: Пархимове снідання, На пуцання як завязано, Підбрехач і Купований розум. Обговоривши коротко кожду з тих повістей що до їх змісту, головних осіб і вартости, автор каже, що Квітка тими повістями звернув увагу невірних людей на сей нарід простий і забутий і описав его з любовю, чувством, правдою і вірністю.

До повістей, що крім реалізму визначають ся ще й глибоким чувством, зачисляє автор: „Марусю“ й „Щиру любов“; разом відпирає Петровим зроблений закид сентименталізму в „Марусі“, а признає сей закид що-до „Щирої любви“. Але тут, ідучи за Дашкевичем, автор не годить ся з Петровим, буцїм би то Квітка запозичив сентиментальність у Карамзіна і Жуковського, бо крім тих двох писателів було тоді в Росії ще чимало иньших вірців сентиментальної літератури, як ось повість Українця Богдановича „Душенька“ написана в 1772 р., повісти Полевого, Марлинського й и. В кінци — говорить автор справедливо — сентиментальність в літературі московській була навійана з заходу, а з творами західно-європейськими ознайомились Українці не тільки

в московських перекладах, але і в оригіналі — що автор доказує фактами з „Отчета“ Дашкевича.

До повістей, де видко найбільше гумору, сю характеристичну рису українського народу, зачисляє автор: „Мертвецький великдень“, а передовсім „Конотопську відьму“ і „Салдатський патрет“. В повістях же: „Купований розум“ і „Пархимове свіданє“ додачує карикатурність. До четвертого відділу зачисляє поет повісти з високопатріотичною і дидактичною тенденцією, овіяні релігійністю, а то: „Добре роби, добре буде“ і „Божі діти“.

Вкінці доторкує ся автор діяльності Квітки на полі народньої просвіти і кінчить свою розвідку заявою, що написав сею розвідку в почесть сему великому мужеві в пятьдесятилітні роковини его смерти.

Автор поставлений собі задачі, оглянути повісти Квітки, відповів зовсім добре. Огляд визначає ся, при своїй короткості, яснотою, систематичністю та добрим уґрупованем материялу і врешті доволі повним використанням літератури, що до Квітки, передовсім же статі поміщеної в „Кіевск. Стар.“ за серпень, 1893 р.

Психологічний вступ до науки логіки в класі VII. Автор сеї праці, Др. Мандибур говорить у „вступнім слові“, що хочачи вдоволити вимогам інструкцій для середніх шкіл в Австрії, виданих в 1884 р., він мав на ціли як найприступнійше і найкоротше подати ученикам теорію пізнання і вибрав до того те, що вважав відповідним з підручників: Dr. Alois Höfler, Logik, Wien 1890; A. Behacker, Lehrbuch der Logik, Wien 1890; Stanley Ievons, Logika (польський переклад) Варшава 1886; Wład. Kozłowski, Logika elementarna, Львів 1891. Автор сам бачить мету своєї праці в виборі зі згаданих підручників. Сам сей „психологічний вступ до логіки“, що обіймає 10 сторін 8°, розділений на такі статі: Прояви фізичні і психічні, вражіння змислові і виображіння, спрягане виображінь або асоціяція, мимовільні сполучення виображінь, аперцепція; мова а мислене, правдивість і неправдивість наших мислей, задача і ціль логіки, головна проява мислення, суд і поділ логіки.

Звісно, на сей „психологічний вступ“ треба дивитись як на частину учебника логіки для учеників. Що-до „короткості і ядерности“ в представленю того „вступу“, то справді автор виявляв ся як найкрасше з задачі, зібравши що найпотрібнійше і відповідно уґруповавши. Але не можна сказати сего що-до „приступности“ в представленю. Деяких глав ученик без помочи учителя не зможе докладно зрозуміти, бо за ядерно представлені: от, приміром, статя про асоціяцію, асиміляцію і комплікацію виображінь, що правда, вірно дефінують ті понятя, а про-те можна сумнівати ся, чи ученик здасть собі яку справу зі значіння тих

термінів, наколи не спрецизовано докладно різниці поміж тими трьома подібними собі поняттями. Так само і про статю про аперцепції не можна сказати, щоб вона була написана цілком приступно і ясно для учеників. За тим всім треба бажати, аби автор обробив гарно та науково увесь учебник льогіки.

Складня причасників в Волинсько-галицькій літописі, староруським памятнику XIII в. Автор сеї розвідки д. Макарушка, поставив собі задачу — представити систематично складню причасників в згаданій літописі і показати, що в конструкциях партиципiальних мова Волинсько-галицької літописі, як взагалі кожна староруська мова, залежала від грецьких та болгарських первозорів. Автор, написавши насамперед дефініцію і значіне причасників, ділить саму річ про складню на дві частини: 1) конструкції причасникові зависимі і 2) конструкції причасникові независимі. В першій частині автор обговорює: а) причасники яко присудки, б) причасники яко придатки і в) причасники яко приложеня. В другій частині йде річ про: а) *dativus absolutus*, б) відміни самостійного датіву і г) первісне значіне самостійного датіву. Говорячи про причасники яко присудки, автор бере під увагу насамперед діяльні причасники теперішнього часу, а потім діяльні причасники минушого часу. Тут же знову говорить автор наперед про причасники на *-лз*, *-ла* *-ло* в полученю з означеними формами спомагаючих дієсловів *нс-* і *бы-*, потім про полученє причасників на *-вз* (*-з*) з *нс-* і *бы-*, дальше виказує автор значіня причасників на *-лч* *-ла* *-ло* в полученю з формальним дієсловом *бы*; далі про предметні причасники часу теперішнього і минушого яко присудки і вкінці резюмує погляди Потебні на причасники-присудки в нашій давній мові. Сей уступ не належить органічно до тої точки поділу, зробленого автором.

У всіх частинах річи про складню видно досить багато зібраний материял з Волинсько-галицької літописі що до партиципiальних конструкцій; материял поділений по категоріям і вихіснований для підпертя теорій Потебні. З того найкористнійшою виходить частина про зависимі причасникові конструкції. Тут справді підперто многими реченнями з Вол.-гал. літописі думку Потебні, що в староруській мові видно нахил будувати реченя з рівноважними підметами і присудками, і що така рівноважність можлива тоді, коли підмет і присудок є іменами або бодай формами зближеними до імен, прим. причасниками. Звідси в староруських памятниках і Вол.-гал. літописі причасники не тільки на *-лз*, *-ла*, *-ло*, але і на *-з* *-вз* і діяльні причасники теперішнього часу кладуть ся яко присудки з пропущенем спомагаючого *есмь*.

Статя про *dativus absolut.* оброблена досить повно, але не досить систематично й рішучо.

Сказавши насамперед, „що підмет речення побічного, заміненого на конструкцію *dativus absolutus*, повинен в засаді бути иньший, ніж підмет того речення, з яким *dativus absolutus* тісно (?) вяже ся“, автор пише про незалежну конструкцію причасників на *-ше* і *-(в)ше*. Що се власне за форми, автор не рішає, тільки бачить в них первопочин незалежної конструкції. *Dativus absolutus* же уважає автор „скристалізованою незалежною конструкцією“, в якій пробиває ся змагане виеманципувати побічне речення від залежності підмету головного речення. Далше наводить автор приміри незалежного *dativ-u* в Вол.-галицькій літописі і говорить про те, що староруські письменники залюбки уживали тої конструкції навіть замість *verb. finitum*. Згадавши про принципи мови грецької і латинської при творенні самостійних принципіальних конструкцій, автор наводить приміри *dativ-iv absol.*, в котрих старі руські письменники тих принципів не держались, себ то творили *dat. abs.* навіть тоді, коли підмети були однакові. Далше знову автор каже про комплекси речень, де *dat. abs.* ставить ся рівнорядно з *verb. finit.* і лучить ся навіть злучниками „а“ „и“. В статі же про відмінні самостійного *dativ-u* автор наводить приклади, де замість *dativ-u* причасника стоїть часом номінатив або аккузатив причасника, або, що найчастійше, дієприслівник. При кінці сеї статі автор наводить за Потебнею приміри 2 відмінка самостійного.

В останній главі своєї розвідки говорить автор про первісне значіння самостійного *dativ-u*. Навівши гадки про се Потебні і Мікльосіча, автор шукає пояснення *dativ-u* самостійного в напрямі — розрізнити часи дійств, а то тим більше, що *dativ-i* служили для виразу часу. Майже всі конструкції *dativ-u* самостійного можна, на думку автора, перемінити на побічні часові речення. А як льокатів, яко відмінок, що служить для виразу стану, зблизив ся вже дуже рано до дативу не лише формою, але і функцією, то датив самостійний переняв на себе також означене відношення квалітативних, що в грецькій мові віддають ся генетивами самостійними. З таким висновком автора можна згодити ся зовсім. Але не можна згодити ся з ним в тім, щоб присудковий причасник підпорядковувати партіципіальним залежним конструкціям; се противить ся граматичному розумінню залежності відмінків. Так само тяжко згодитись на те, аби в давній живій руській мові не було зовсім партіципіальних конструкцій, раз тому, що ми їй добре не знаємо, а другий раз тому, що не тільки в новітніх народних піснях і взагалі устній словесности, але і в найдавнітших обрядових піснях знаходимо партіципіальні конструкції.

Загалом кажучи, ся розвідка становить нову, пожадану вкладку в наше наукове письменство.

Вплив вітрів на асиметрию долини східно-європейської низини. Написав д-р Григорій Величко.

Ся розвідка з фізичної географії має такі відділи: Будова прямої східно-європейської низини, низини, нерівні місця серед східно-європейської низини, закон Бера, теорія Стефановича, теорія Кльокмана, напір бистриць гірських, теорія Гільбера, вплив вітрів. В статі про „нерівні місця серед східно-європейської низини“ добачає автор причину нерівностей терену в північно-західній частині насамперед в менах, що наносили ледівці зі Скандинавії та Фінляндії в період ледовий; причину нерівностей терену в полуднево-східній частині європейської низини автор виводить з ерозії рік і тут звертає увагу на характеристичну появу, що оден беріг рік все вищий від другого. Навівши чи мало рік південно-східної частини європейської низини, автор показує, що майже скрізь береги праві високі, а ліві низькі, багністі. Автор поясняє той контраст в будові берегів і наводить різні теорії учених, хоч сам признає, що се питане до нині нероз'яснене. Перед Бером мало не всі шукали причини того контрасту у впливі вітрів. Бер завів иншу теорію, що й по нині вповні признана в Росії. Бер видить причину нерівности берегів у рік в обороті землі; бо вода, що пливе від рівника до бігуна, приносить з собою бистрійше кружене, більшу скорість, ніж мають точки ближші до бігуна, бо на рівнику при обороті землі скорість найбільша, а до бігуна чим раз менша. Через те і вода спихає ся на східний беріг і підмиває его, від того він і стає стрімкий. Коли ж вода пливе від бігуна до рівника, то приносить з собою меншу скорість і пре до західного берега. Навівши численні твори противників Берового закону, так само й теорії Стефановича, Кльокмана та Гільбера, що по свому поясняють сю появу, висказує ся автор, що більшість наведених поглядів не вяжнє нам нерівности берегів і асиметрії річних долин, і годить ся радше на вплив вітрів при витворі асиметричних долин. Що б показати той вплив, автор подає в цифрах число вітрів в різних напрямх і силу вітру з різних околиць східно-європейської низини, та порівнює напрям головних вітрів з високими нерівномірними берегами рік. Цифри вітрів взяв автор із Записок центральної російської обсерваторії і подає їх лише за місяці цвітень, май і червень, бо в тих місяцях мають вітри найбільший вплив. Ся таблиця вітрів виносить $\frac{3}{4}$ усеї розправи. З цифр же тих і порівняня їх з асиметрією берегів рік дійшов автор і переконав ся вкінці, що майже всюди асиметрия річних долин залежить від головних вітрів. Розвідка представляє ся поважно і є серіозно наукова.

Що до розвідки В. Левицького, то не входячи в її розбір, нутємо лише появленне сієї фахової студії в Справозданню руської гімназії.

Як бачимо, можемо сьміливо вивести, що наші дві руські гімназії заходять ся й літературно коло національного двигнення Русинів, коли дають спроможність появлятись таким працям, що дійсно збагачують наше наукове письменство.

І. Кокорудз.

Władysław Satke — Powiat tarnopolski pód względem geograficzno-statystycznym, na podstawie materyałów dostarczonych przez naucz. ludowych (відбитка з т. III Rocznika kółka nauk. tarnopolskiego), Тернопіль, 1895, ст. 163 + мапа.

Ся книжка — то одна з кільканайцяти публікацій, які появили ся в двох послідних роках на конкурс, розписаний музеєм ім. Дзедушицьких, хоч автор не надіслав єї на конкурс. Вона ділить ся на дві частини: в першій подано загальний погляд на Тернопільський повіт що до географічного положення, поверхні, вод, клімату, залюднення, плодів, способу управи рілі, торгівлі, комунікацій, просьвіти, — а в другій містить ся топографія.

В першій частині добре оброблені розділи, що трактують про прямовісну будову, про води і підсонє. Кліматичні відносини автор представив на підставі власних, довголітних і совісних обсервацій. Иньші розділи оброблені слабо, і так: не згадано і словечком про геологічну будову описаного терену, не подано причини, чому деякі осади як Константиївка, Серединки не розмістили ся вздовж потоків, а на високорівні, поминено мовчки стан забезпечень будинків від огню і адміністрацію громадським майном, а в розділі 8 є справдєнні дивогляди про рільну господарку. Автор твердить на стр. 20, що в Тернопільськім повіті ґрунт, з малими винятками всюди добрий, а тимчасом і катастрофальна оцінка ґрунтів і карта геологічна каже зовсім що иньшого. Полоса між Серетом і Гніздиною від Тернополя і Смиковець на північ оплачує пересічно 50 до 60 кр. податку від морґа рілі, а се чей не сьвідчить про єї врожайність. Для прикладу наводжу, що села Ігровиця, Івачів, Мшанець, Дубівці платять податку ледви по 50 кр. від морґа, в останній громаді випадає від морґа ледви 43 кр. Карта почви родючої (Bodenkarte атлас Chavanne) вказує, що почва на рілях складає ся з мамутової глини званої також лесом, але в північній частині повіту ся глина перемішана з вапняком і ся примішка зменьшує єї родючість. І так воно справді; вапняк находить ся в цілій півн. полосі повіту і єго процент місцями навіть досить значний. А по нічим не попертому твердженю п. С., північна частина тернопільського пов. має мати почву „більше пісковату“ (ст. 31).

Неймовірні те ж цифри рільної продукції. Сказано пр. що Тернопільський пов. продукує 15.000 сот. мет. картофель. Така скількість не

вистарчила би навіть на насінє, а з чого ж випродувати 15.000 гк. горілки і виживити 120.000 населеня? Продукція між 1892 і 1893 р. може різнити ся дуже мало, а за 1892 р., по правдивим датам Рutow-ского (Rocznik IV стор. 218) вишаде на терноп. пов. плодів:

Рutow.: пшениці 90.000, картофель 560.000 мет. сотнарів.
Сатке: " 80.000, " 15.000 " "

Не можна пристати й на те, що в добре веденій господарці паринина має стояти до управної рілі в відносінах 1 : 3. Автор розуміє під тим — і то хибно — трипольову господарку, та як тепер увесь сьвіт йде до того, щоби поле як найменше париновало, то нема підстави захвалювати трипольової господарки. Наших селян нищить і те, що при загально практикованій трипольовій господарці уживає ся річно 2 моргі, а податки оплачує ся за 3 м. поля.

Поза урядові дати автор не подає в роз. VI ніяких загальніших уваг. А чей ті самі дати вказують на ось яку появу. Р. 1880 було в Терн. пов. 109.240 мешканців, — вродило ся за останнє десятилітє 54.338, — умерло 41.829, — отже 1890 р. повинно було бути 121.749, та як було тільки 120.006, то 1.743 мешканців десь поділо ся. На стр. 46 автор хоче пояснити се тим, що по отвореню трансверзальної желїз-ниці торговельний рух, а з ним і населенє, перенесли ся до Гусятина, але як стат. дати (Rutowski R. IV. стор. 20) не оправдують сего здо-гаду, то сей факт лишає ся і дальше неопоясненим.

Друга частина обіймає детальні топографічні замітки. Вичислено тут місцевости повіту в поазбучнім порядку, подано віддаленє місцевости від Тернополя, дотичний суд, почту, полатковий уряд, парохію руську і латинську, хто є властителем більшої посїлости, який простір займає, кілька є поля, сіножати., кілька виносить чистий дохід з ґрунту, а кілька платить ся від него податку. Крім сего подано дати з остан-ньої конскрипції про населенє і домашні звїрі. Декуда є й історичні замітки, та треба зазначити, що автор часто помістив їх так, як єму по-дали учителі даної місцевости, не провіривши їх критично. А з сего вийшло те, що побіч відомостей правдивих є такі, що ніяк не видержу-ють критики.

Наведу кілька. Могили, що находимо коло Микулинець, Застава, Денисова, Буцнева, Куровець, не сьвідчать про давні кєрваві бої (стр. 117), а є нагробними насипами і походять ще з поганських часів. Доте-перішні розсліди Оссовского і Пулавского оголошені в виданях кра-ківської Академії, — особливо в томі 15, 16, 17, а також 12, 13, 14. Zbiornik wiadom. do antrop. krajowej, — показали се цілком ясно, і через те не випадало би твердити цілком голословно, що вони по-ходять з часів татарських нападів. На стр. 130 каже ся, що осада По-

чапинці повстала на руїнах осади знищеної Татарами, про що свідчать від часу до часу викопувані попільниці і монастирські погребі. За часів татарських нападів тубильці при похоронах уже не уживали попільниць, се річ загально звісна, тим то подибувані попільниці свідчать, що на тім місці було поганське цвинтарище, тай годі. Так само не мають історичної стійности замітки, що назва села Чернихів походить від „черни“ татарської чи черців, — а Глубічок від „глибоких“ долів (?) копаних Татарами.

Дати подані при кожній місцевості не дають погляду на відносини повіту, ліпше було-б зіставити їх в табелі, і тим способом можна було би зробити з них виводи. Сі дати, так як є в книжці, сповняють свою задачу лиш на половину, себ то їх треба вважати жерелом, на підставі котрого можна би студіювати відносини повіта, як би були систематичні і докладні. Через неконсеквентність і недокладність в їх зіставленю вони й того варті. На пр. я хочу обчислити податки, що оплачують селяне в цілім повіті, та при громадах: Цеброві, Янівці, Конопківці не подано податку; хочу зіставити шпихлірі і громадські каси, знов дати недокладні, бо знаю, що в Кутківцях є шпихлір і каса, а в книжці сего не зазначено. Про шпихлірі і гром. каси каже ся на стр. 42, що вони є майже по всіх громадах, а тимчасом, по датам п. С. їх є 29 на 82 громади; се чейже $\frac{1}{3}$ всіх громад, а не „майже всі“!

Справа роздроблення селянських ґрунтів сталась тепер суспільною справою, але про неї мало дізнаємо ся з праці п. С., бо дотичні дати наведені звичайно ось в такій формі, пр. селяне в Курівцях мають: 1 госп. над 20 моргів, — 2 до 20 м., — 3 до 12 м., — 4 над 4 морги, а решта (кілько?) низше 4 моргів. Коби було число домів сего села, то і ту останню цифру можна би бодай в приближеню означити, а так дальша робота неможлива. При багато селах, як Дичків, Грабовець, Глядки нема навіть таких дат.

Зі справою роздроблення ґрунтів вяже ся иньша, ще більше пекуча. Се нерівномірне розложенє податку між селян і двірські обшари. Як в цілім краю, так і в Тернопільському пов. селяне в тім напрямі покривджені, бо мають тут 62% всеї поверхні, а платять — по датам урядів податкових — 65% ґрунтового податку. При поодиноких селах заходять ще острійші ріжницї, пр. в Кутківцях мають селяне 50% поверхні, а платять 70% податків, — в Ходачкові великім 53% поверхні, а 70% податку!

До того і иньші дати декуда хибні. На стр. 53 каже ся, що повіт оплачує 52.829 зр. ґрунтового под., а тимчасом сю суму платять самі двори, цілий повіт платить ґрунтов. под. 143.414 зр. Віднісуючи з табель Рутовского (стр. 183), треба було дивитись і на наголовки.

Подібно стоїть річ з означенєм геогр. положення повіту; подані на стр. 5 цифри різняться ся дещо від фактичного стану.

Сї хиби значно обнижують наукову вартість праці і тому можна вважати єї лиш почином до написаня монографії Тернопільського повіта.

Ях. Миколаєвич.

В. И. Василенко — Экономическіе очерки Кобеляк-скаго уѣзда Полтавской губерніи І. Богатыри стор. 49
ІІ. Подсосѣдки стор. 31, Херсон, 1896.

Ріжним виданням російським д. Василенко давно вже постачає на-
риси статистично-економічні про Полтавщину. Про се він перш за все
нагадує і в передмові до названих в горі нарисів. Передмова ся здаєть
ся нам трохи чудною ріжними дрібними подробицями про те, яких захо-
дів уживав автор на те, що б скомпонувати легеньку брошурку на 80
стор. Що до самої розвідки, то в сему, які по всіх нарисах д. Василенка,
не можна не спостерегти однієї властивої авторови вади — „разгла-
гольствованія“. — „Многослаголаніє“ д. Василенка сплоджує завжді
добра воля його і щире бажанне з'ясувати причину кожного чи історич-
ного чи соціально-економічного більш-менш видатного факта, про який
доводить ся йому говорити, або тільки згадувати. Так от говорячи про
богатирів, замануло ся йому згадати і про чумаків, і про „українскій
индивидуализмъ“ і про „болѣе ранній періодъ козачества“ і т. д. Гово-
рячи про підсуєдків, д. Василенко чепляє і посполитих і їх історичний
початок і згадує „высококомпетентныя заключенія и обобщенія“, автора
„Малоросійскихъ посполитыхъ крестьянъ“ і т. и.

З'ясованє тих чи иньших причин історичних і соціально-економічних
фактів народного і національного житя, — що й казати! діло вельми
добре, але ж на се не досить доброї волї та широкого бажаня, треба ще
й наукового знання, а то самими виписками з Боплана, Лазаревського
і инч. авторів, замість з'ясування причини, можна часом лише затемнити
та заплутати справу. На що треба було д. Василенкові, говорячи про
підсуєдків, робити доволї велику виписку з праці д. Падалки про де-
сятинників в Херсонщині? Раз що аналогії між тима а сима геть мало,
а друге і історичні причини походження обох іруп не однакові в корні,
хоча на око і здають ся однаковими.

З праці д. Василенка знати, що він знаємий з головними жерелами
до історії України, які досі оголошені, а найбільш з працею Лазарев-
ського про посполитих; що не схотів він (а се велика шкода) спиняти
ся біля „огромного числа архивныхъ актовъ“ про забиранне „чиновными
людьми“ земель підчас гетьманщини; але знати і те, що автор факти

історичні і добутки їх освічує не відповідним світлом. Не раз вказувано, що годі усю причину лихолітя на Україні в другій половині XVIII в. звалювати на плечі самої старшини. Причина сего лихолітя (крепацтво, забирання земель і роздаване їх урядом; убожество народа і держане його в темноті) лежить в цілій сумі тієї політики, яку стежили в відносинах до України „птенцы гнѣзда Петрова“. Звістно „сѣ дозволенія начальства“ в Росії не зовсім можна докладно і виразно з'ясувати історичні причини сучасного нам убожества і темноти українського народу, а коли так, то може ліпше й незаймати їх, ніж з'ясовувати одностронно.

Скажимо тепер кілька слів і про ті факти, що подає д. Василенко про богатирів і підсусідків Кобеляцького повіту, і які властиво й надають інтерес його праці. Богатирями він зове власників землі, що мають не менш 20 десятин. Таких богатирів в масі селян і козаків в Кобеляцькому повіті 1320, себ то 4,4%. Величезна більшість богатирів — 1105 — має від 20 до 50 десятин, і лишень один більш 500. На нашу думку треба нечуваного убожества маси хліборобів, що б між ними вважати за богатиря господаря, що має 20 десятин землі! Господарка богатирів і побут домашній „виждется на непосредственномъ трудѣ всѣхъ и каждого въ семьѣ“ (стор. 5). Про освіту богатирів автор подає такі дані: письменних чоловіків у них на 100 чоловіки 21,4 (а в цілому повіті — тільки 8), жіноцтва 3,2; ходить до школи хлопців 7,6 (на цілий повіт 3,5). Сума освіти і в богатирів, як бачимо вельми не велика, хоча і більша, ніж у богатирів Полтавського і Миргородського повіту; але треба зауважити, каже Василенко, що униканню від освіти сприяє розкиданність богатирських хуторів і далечина їх від шкіл, та потреба працю підростків своїх повертати до господарства. На жаль, автор ніде, ніже єдиним словом не звернув уваги на иньшу, загальну по всій Україні причину недостачі освіти між селянами себ то на антипедагогічність школи.

Підсусідків в Кобеляцькому повіті 762 господарства; з них тільки 68 таких, що мають робочий товар. Варто б було про таку голоту згуртувати відомости по цілій Україні.

О. К-ий.

Видавництва й книжки, обговорені в сім томі:

Д. Я. Самоквасовъ — Исслѣдованія по исторіи русскаго права, вып. I, 1896.

И. Филевичъ — Исторія древней Руси, томъ I: Территорія и населеніе, 1896.

В. Сергѣевичъ — Русскія юридическія древности, томъ II, вып. I, 1896.

Fr. Rawita-Gawroński — Ustrój państwowo-społeczny Rusi w XI i XII w. w zarysie, 1896.

П. В. Голубовскій — Исторія Смоленской земли до начала XV ст., 1895.

В. Е. Данилевичъ — Очеркъ исторіи Полоцкой земли до конца XIV ст., 1896.

А. О. Кашпаръ — Раскопки кургановъ въ окрестностяхъ Симферополя, произведенныя проф. Н. И. Веселовскимъ въ 1895 году, 1896.

K. Krumbacher — Geschichte der byzantinischen Literatur von Iustinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527—1453), 1897.

И. Соколовъ — Состояніе монашества въ Византійской церкви съ половины IX до начала XIII в. (842 до 1204), 1894.

Е. Карскій — Особенности Мстиславова Евангелія, 1895.

A. Prochaska — Przyczynki krytyczne do dziejów Unii, 1896.

A. Pawiński — Sejmiki ziemskie, 1895.

В. А. — Початки козацтва, 1895.

A. Brückner — Z dziejów polskiego różnowierstwa. Aryanie, 1896.

Начеркъ исторіи унії руской церкви въ Рымонѣ, 1896.

Дръ И. Шараневичъ — Церковная унія на Руси и вліяніе ей на зміну общественного положенія мірскаго рускаго духовенства, 1897.

Dr A. J. — Kobiety na dworze czyhryńskim, 1893.

— Chmielnicki w Czyhrynie, 1896.

Collectanea ex archivo collegii historici — Archiwum komisji historycznej, т. VII, 1894.

Д. И. Эварницкій — Исторія запорожскихъ козаковъ, т. III, 1897.

А. Лазаревскій — По поводу ста лѣтъ отъ смерти графа П. А. Румянцова, 1896.

S. Schnür-Pepłowski — Galiciana 1778—1812, 1896.

С. Петровскій — Одесскій кафедральный Преображенскій соборъ, 1894.

А. И. Алмазовъ — Къ исторіи молитвъ на разные случаи, 1897.

В. Мочульскій — Апокрифическое сказаніе о созданіи міра, 1897.

Sava Chilandarec, Rukopisy a starotisky Chilendarské, 1896.

Б. Д. Гринченко — Этнографическіе матеріали, собранные въ Черниговской и сосѣдныхъ съ ней губерніяхъ, II, 1896.

Н. Сумцовъ — Личные обереги отъ сглаза, 1896.

В. Ястребовъ — Новыя данныя о союзахъ неженатой молодежи на югѣ Россіи, 1896.

Н. В. Гильченко — Матеріалы для антропологии Кавказа, 1895.

І. Франчук — Огляд повістей Григорія Квітки Основяненка, 1894.

Др. Т. Мандибур — Психологічний вступ до науки льогіки в класі VII, 1895.

В. Левицький — Група модулова, 1895.

О. Макарушка — Складня причасників в Волинсько-галицкій літописі, старорускім памятнику XIII в., 1896.

Др. Г. Величко — Вплив вітрів на асиметрию долин річних східноєвропейської низини, 1896.

W. Satke — Powiat tarnopolski pod względem geograficzno-statystycznym, 1895.

В. И. Василенко — Экономическіе очерки Кобелякского уѣзда Полтавской губерніи, 1896.

З ТОВАРИСТВА.

Рух в видавництвах.

Крім періодичних видань Товариства (Записки т. XV—XVIII, Зоря ч. 1—13) вийшли досі, окрім численних відбиток і передруків, отсі його публікації:

1) Збірник секції математично-природописно-лікарської, т. I, під редакцією Івана Верхратського й Володимира Левицького, с. III+28+30+4+12+14+20+38, 1) Про переступ чисел e і π , нап. В. Левицький, 2) Докази істновання інтегралів рівнянь різничкових, йогож, 3) О кристалізованім ксантині і гуаніні, нап. Др. І. Горбачевський, 4) Причинок до анатомії порівнятельної судин кровних у хробаків, нап. І. Раковський, 5) Скільки часу потребують мотилі сьвіжо вилягли до повного розвитку своїх крил? нап. І. Верхратський, 6) До механіки нормальних і патологічних змін положення матки, нап. Др. Ш. Сельський, 7) Причинок до діагностики клінічної тифу кишкового, нап. Др. О. Дакура, 8) VI Пироговський з'їзд лікарів у Києві, нап. Др. О. Ч.

2) Твори Степана Руданського т. III (1859—9) і IV (1859—1871), впорядкував А. Кримський, стор. 260 і 184.

Закінчують ся друком:

1) Жерела до історії України-Руси, т. II (Люстрації королівщин в землях Галицький і Перемишльський, із вступною розвідкою: Економічний стан селян в Перемишльським старостві в середині XVI в., на основі описей королівщин, М. Грушевського).

2) Соматологія проф. Ів. Верхратського.

Друкують ся:

1) Історична бібліотека т. XIX (розвідки про народні рухи на Україні в XVIII—XIX в.).

2) Етнографічний Збірник т. III (легенди й казки з Угорської Руси, зібрані В. Гнатюком).

Розпочинають ся друкувати:

1) Етнольоґічні Матеріяли, т. I.

2) Часопись Правнича, Розвідки правничі секції історично-філозофічної Наук. тов. ім. Шевченка, річн. VII.

3) Збірник секції математично-природописно-лікарської т. II.

Inhalt des I Bandes. 1. Die sociale Bewegung der Ruthenen im XIII J., von M. Hrušewskij S. 1—28; 2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Th. Rylskij 29—86; 3. Šewčenko's Jugendjahre, kritisch-biogr. Skizze von A. Konyškyj 87—123; 4. Die ukrainischen Volkslieder in den Gedichten des Bohdan Zaleski, von A. Kolessa 124—208; 5. Ueber die Gründung und bisherige Entwicklung der Šewčenko-Gesellschaft, mitg. von A. Barwiński 209—212.

Inhalt des II Bandes. 1. Ueber die alten griechischen Colonien am kimmerischen Bosphorus, von Panačownyj S. 1—61; 2. Studien über die Grundsätze der Vertheilung des Capitals, von Th. Rylskij (Fortsetzung) 62—113; 3. Messapparat für Uteruscontractionen bei Geburtswehen, von Dr. A. Černiachiwskij 114—118; 4. Ein Blatt aus der Geschichte Volhyniens im XIV J., von Ivaniv 119—146; 5. Zum Jubiläum I. Kotlarewskij's. Desiderata von M. Hrušewskij 147—161; 6. Wissenschaftliche Notizen 162—172; 7. Bericht über die Thätigkeit der Šewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 173—189.

Inhalt des III Bandes. 1. Ueber einen Phasenindicator und einige mit demselben ausgeführte Messungen, von Prof. J. Puluj S. 1—24; 2. Zur Erinnerung an Markian Šaškewič, von W. Kocowskyj 25—35; 3. Šewčenko und Mickiewič, vergleichende Studie von Dr. A. Kolessa 36—152; 4. Dialect der „Samišanci“, Beitrag zur slavischen Dialectologie von Prof. J. Verchratskyj 153—210; 5. Wissenschaftliche Chronik, von M. Hrušewskij 211—221; 6. Historische Notizen von A. Konyškyj und M. H. 222—231.

Inhalt des IV Bandes. 1. Šewčenko's Jünglingsalter bis zum Loskauf von der Leibeigenschaft (1829—1838), von A. Konyškyj S. 1—28; 2. Die Agrarverhältnisse in Galizien, Studie von W. Budzynowskyj 29—123. 3. Ueber die symmetrischen Ausdrücke der Funktionswerthe mod-m, von W. Lewickij 124—139; 4. Antrittsvorlesung aus der alten Geschichte der Ruthenen an der Universität Lemberg von M. Hrušewskij 140—150; 5. Wissenschaftliche Chronik: Jubiläums-Ausgaben zur Geschichte der Stadt Odessa, von J. Andrienko 151—168; 6. Bibliographie 169—194; 7. Miscellanea 195—200.

Inhalt des V Bandes. 1. Professor Dr. Emilian Ohonowskyj, sein Leben und seine Werke, von E. Kokorudz S. 1—34; 2. Türkische Wörter in der ruthenischen Sprache, von E. Makaruška 1—14; 3. T. Šewčenko im Gefängniß, kritisch-biographische Skizze von A. Konyškyj 1—26; 4. Miscellanea 1—19; 5. Wissenschaftliche Chronik: Neu herausgegebene Denkmäler der alruthenischen Literatur, von M. Hrušewskij 1—18; 6. Bibliographie 1—90; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—16.

Inhalt des VI Bandes. 1. Ruthenisch-byzantinische politische und kommerzielle Verhältnisse im XI und XII Jahrh., von dr. Gr. Welicko S. 1—36; 2. Bitschrift Honta's und Zeliezniak's Erben, ein politisches Pamphlet, mitgeth. von E. Makaruška 1—6; 3. „Die Magd“ (Najmička) von T. Šewčenko, Habilitationsvortrag von dr. I. Franko 1—20; 4. Archiv des s. g. Kronschatzes in Warschau, archaeographische Note von M. Hrušewskij 1—4; 5. Pathologische Veränderungen im Hoden bei einigen Infections-Krankheiten, von * 1—4; 6. Miscellanea 1—12; 7. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das Jahr 1894, 1—38; 8. Bibliographie 1—68; 9. Bericht über die Thätigkeit der Šewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 1—5.

Inhalt des VII Bandes. 1. „Adelphotos“, griechische Grammatik, herausgegeben im Lemberg im J. 1591, literarisch-linguistische Studie von Dr. C. Studyńskij S. 1—42; Beschreibung der Burgen Podoliens im J. 1494, mitgeth. von M. Hrušewskij 1—18; 3. Elliptische Modulfunctionen, von W. Lewickij (mit 2 Figuren) 1—30; 4. Miscellanea 1—12; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Fortsetzung) 1—28; 7. Bibliographie 1—60; 6. Bericht über die Thätigkeit der Šewčenko-Gesellschaft der Wissenschaften 1—2.

Inhalt des VIII Bandes. 1. Warlaam und Ioasaph, ein altchristlicher geistlicher Roman und seine literarische Geschichte, von Dr. I. Franko S. 1—38 u. I—XVI, 2. „Lobrede auf Witowd“, einige Bemerkungen über Bestand der ältesten ruthenisch-lithuanischen Chronik, von M. Hrušewskij 1 16; 3. „Froh tönende Euphonie“, ein Lobgedicht, gewidmet dem P. Mohila im J. 1633, mitgeth. von Dr. C. Studyńskij 1—14; 3. Versuch einer Chronologie der Werke des T. Šewčenko, von Al. Konyškyj, I Theil 1—20; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1894 (Schluss) 1—22; 7. Bibliographie 1—64.

Inhalt des IX Bandes. 1. Cathedral-Consistorien in der Ukraine und in Weiss-Russland in dem XV u. XVI Jahrhundert., von A. Lotočkyj S. 1—34; „Bittschrift Daniels des Verbannten“, ein Denkmal der altruthenischen Literatur aus dem Ende des Mittelalters, von B. Šćurat 1—28; 3. Neovitalismus und seine Irrthümer, von Dr. O. Č. 1—20; 4. Beiträge zur Kenntniss des Baues des Darmkanals von *Hirudo medicinalis* (mit Illustration), von I. Rakowskyj 1—6; 5. Miscellanea 1—12; 6. Wissenschaftliche Chronik: Neue Untersuchungen über die Verfassung des Gross-Fürs, Litthauen, von M. Hrušewskyj 1—12; 8. Bibliographie 1—60; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—2.

Inhalt des X Bandes. 1. Beiträge zur Geschichte der Verhältnisse Kaiser Rudolfs II und des Papstes Clemens VIII mit den Kosaken im J. 1593 und 1594, mitgeth. von E. Barwiński s. 1—34; 2. Warlaam und Ioasaph, von Dr. I. Franko (Fortsetzung) 29—80; 3. Kirchenregister von Sambor, Beiträge zur Geschichte der Confessionsverhältnisse, mitgeth. von M. Hrušewskyj 1—8; 4. Miscellanea 1—14; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 1—12; 5. Bibliographie 1—60; 6. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—12.

Inhalt des XI Bandes. 1. Erste Verbannung des T. Šewčenko (1847—50), kritisch-biographische Skizze von O. Konyškyj S. 1—62; 2. Einige Actenstücke zur Geschichte des Kiewer Gebietes, mitgeth. von M. Hrušewskyj 1—18; 3. Beiträge zur physikalischen Terminologie, I Theil: Mechanik, zusammengestellt von W. Lewyckyj 1—12; 4. Miscellanea 1—18; 5. Wiss. Chronik: Dr. R. F. Kaindls Untersuchungen auf dem Gebiete der ruthenischen Ethnographie, Uebersicht von M. Korduba 1—10; 6. Bibliographie 1—66; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—5.

Inhalt des XII Bandes. 1. Politische Ereignisse in Galizien im J. 1340 nach dem Tode Boleslaus-Georg des II, Untersuchung von Em. Terleckyj 1—26; 2. Beschreibung der Burg von Lemberg im J. 1495, mitgeth. von M. Hrušewskyj 1—12; 3. Drei Lobgedichte aus dem XVI Jahrh., mitgeth. von Dr. C. Studynskyj 1—32; 4. Ukrainische Kosaken auf dem Kanal von Ladoga, von E. Radakowa 1—20; 5. Miscellanea 1—20; 6. Wiss. Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Forts.) 1—26; 7. Bibliographie 1—54; 8. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—6.

Inhalt des XIII Bandes. 1. Erster slavischer Staat, historische Untersuchung von M. Korduba 1—20; 2. T. Šewčenko's zweite Verbannung (1850—1857), kritisch-biographische Skizze von A. Konyškyj 1—76; 3. Ein Fall von *Vesania melancholica*, von Dr. O. Č. 1—12; 4. Miscellanea — von M. Hrušewskyj 1—10; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Fortsetzung) 1—24; 6. Bibliographie 1—50; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—2.

Inhalt des XIV Bandes. 1. Ukrainische Kosaken in Weiss-Russland in den J. 1654—1656, von Em. Terleckyj 1—20; 2. Beiträge zur Geschichte der Zeit des B. Chmelnickyj, mitgeth. von S. Tomasiwskyj I 1—14; 3. Taras Šewčenko in Petersburg (1858—1859), von A. Konyškyj 1—12; 4. Miscellanea: Einige geistliche Gedichte aus Galizien, mitgeth. von M. Hrušewskyj 1—16; 5. Wiss. Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1895 (Schluss) 1—40; 6. Bibliographie 1—54; 7. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—4.

Inhalt des XV Bandes. 1. Samuel Kušewič, lemberger Rathherr und sein Notizbuch, von S. Tomasiwskyj S. 1—24; 2. Liederbuch aus dem Anfange des XVIII Jahrh., redigirt von M. Hrušewskyj 1—48; 3. T. Šewčenko's letzte Reise nach Ukraine (im J. 1859), von A. Konyškyj 1—35; 4. † P. Kuliš 1—1; 5. Miscellanea 1—8; 6. Wissenschaftliche Chronik: Archeologischer Congress in Riga im J. 1896, von N. Kniažewič, 1—8; 7. Bibliographie 1—60; 8. Bericht über die Šewčenko-Gesellschaft 1—8.

Inhalt des XVI Bandes. 1. Het'man Bohdanko, kritisch-historische Untersuchung von M. Hrušewskyj S. 1—18; 2. Legenden des Chitarer-Codex, aus dem Anfange des XVIII Jahrh., mitgeth. von W. Hnatiuk 1—38; 3. T. Šewčenko's letzte Lebensjahre, kritisch-biographische Skizze, von A. Konyškyj 1—70; 4. Miscellanea 1—6; 5. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1896, I. Ukrainisch-russische (ruthenische) Zeitschriften 1—14; 6. Bibliographie 1—48.